

विज्ञप्तिः ।

यदेव मूलसंहिता नवविधानपत्रिकायां प्राकाशि, तदैवा-
भूद्धर्मतत्त्वपत्रिकायामस्याः संस्कृतानुवादस्यारम्भः । समाप्ति-
मगमत् संहिताकर्तुः स्मरारोहणादव्याक् । वर्षात् पञ्च-
दशात् प्राक् ग्रन्थाकारेणारब्धस्य मुद्राङ्कनं व्ययसाहाय्यशैथि-
त्यात् चान्तिमापत् । स्वर्गतस्य श्रीमद्विष्णुनाथरायस्य स्मरणार्थं
बन्धुवरेणैकेन प्रदत्तेन साहाय्येन पुनर्मुद्राङ्कनमारभ्यामुद्रितानं-
शान् प्रकटय्य मुद्रितविनष्टांशांश्च पूरयित्वोपस्थापितयं संहिता
नवीनार्थसमितौ । भवत्वियं तस्या गृह्यजीवननियमनायेति
शम् ।

नवसंहिता ।

प्रार्थनावतारः ।

नित्यज्ञान विधेहि किङ्करजने प्रेथे मयि ज्ञानद-
मालोकन्तव यद्यथायथमहं नूतान् विधीन् घोषये ।
अस्मिन् पुण्यमये तवातिदयिते देशे समस्थापय-
स्त्वं यां भ्रातृजनैर्नवीनसमितिं तन्मार्गसन्दर्शकान् ॥ १ ॥
वर्णैः स्वर्णमयैर्विधींस्तव पुनः प्रत्येकमन्तर्विभो
तानुदृक्ष्य घोषयाशनिरवाष्टम्भिस्वरैः सर्व्वतः ।

प्रणम्य परमात्मानं भक्तानां दैन्यवर्द्धनम् ।

नवीनसंहिताख्यायां कुर्व्वेऽन्वष्टविधीनिम् ।

१ । इह पुनः सर्व्वधर्म्यसमन्वयनिपुण आचार्यः स्वयं भगवता संस्थापितनवीन
मण्डलीनियमनाय तन्निर्देशतो नियमान् प्रचारयितुमालोकन्तः प्रार्थयते नित्यज्ञानेति ।
हे नित्यज्ञान सृष्टेरपि प्रागवस्थितज्ञान प्रेथे प्रेरिते किङ्करजने मयि तव ज्ञानदं तमो
निरम्य यद्यार्थज्ञानविकाशकम् आलोकं विधेहि वितरति यावत् यत् यस्मादालोक-
नाभात् अहम् अस्मिन् पुण्यमये तव अतिदयिते अतिशयप्रिये देशे त्वं यां भ्रातृजनै-
र्भातृवर्गैर्भातृभगिनीभिस्तत्करुणिकामित्यर्थः नवीनसमितिं नूतनजनसंज्ञितिं समस्थापयः
संस्थापितान् तन्मार्गसन्दर्शकान् तस्याः समितेः पद्यनिर्देशकान् नूतान् नवीनान् विधीन्
घोषय प्रचारयामीत्यर्थः ।

धातुस्ते महतो विधानमभि ते पुत्राय पुत्राः प्रियाः
 ग्रीर्पाण्यनमिता नमन्तु नितरां भक्त्यातिह्वयाश्रयाः ॥ २ ॥
 पवित्रात्मा ह्यस्मिन्नवतरतु पूते हिमगिरौ
 तवाविष्कर्तुं न हि धिनिचयमाशु द्विविधेः
 अपेक्षासम्पन्नं प्रति परिणतं भारतमसौ
 धनिस्ते विश्वस्ते ध्वनतु हृदि सोऽन्वेतु चकितः ॥ ३ ॥
 लिविर्न पत्रे न च ते विधिर्वा
 यत्नस्तदस्मै करणीयजातम् ।
 त्वमात्मनिस्तत्त्वगिरा ब्रवीषि
 जीवात्मने त्वद्विश्रयाय सम्यक् ॥ ४ ॥

२ । वर्णैरिति । हे विभी प्रत्येकमनः प्रतिजनहृदयं तोमव विधीन् पुनः सर्वं
 मयैवर्णैः स्वर्णाचरेः उद्दय उद्ग्रेखय विभूदय । सर्वतः सर्वस्यां दिशि अस्मै देशभक्ति
 श्रेयः अश्विनिरवाष्टाश्विनैः तज्जनिनादरादिस्वरेः घोषय तानिति श्रेयः । धातुविधान
 कर्तुं महत्तमव विधानमभि प्रियास्त पुत्रान् पुत्राय आनमितास्तद्वर्णनैति यावन् न केवल-
 मानमिताः किन्तु भक्ता अतिह्वयाश्रया अतिसमोद्गरक्षिताः ग्रीर्पाणि नितरां भक्तिश्रेय
 नमन्तु प्रदोः कुर्वन्तु प्रणामं कुर्वन्तु इत्यर्थः ।

३ । पवित्रात्मेति । अस्मिन् पूते पवित्रे हिमगिरौ हिमाचले पवित्रात्मा अन्वेतुः
 नासौ पृथ्वी पराका अवतरतु अवतरणं करोतु । किं कर्तुं तव विधातुः विधिनिचयम्
 आशुद्विविधे विश्वजीवनविधानार्थम् अपेक्षासम्पन्नं तमपेक्षितवन् परिणतं सर्वतो
 भवेत् न तं भारतं प्रति आविष्कर्तुं प्रकटयितुम् । असौ ते तव धनिः विधानप्रकारवाचो
 विश्वस्ते हृदि ध्वनतु । स विश्वहृदयोजनः चकितः भयविश्वयकम्पितः अयम् अनुसुरण
 करोतु तं धनिमिति श्रेयः ।

४ । लिविरिति । ते तव विधिः पत्रं न लिविः लिखनं वर्णादिविद्यामः न वा
 यत्नः पुष्पकविशेषः । किन्तु अस्मै त्वद्विश्रयाय जीवात्मने करणीयजातं कर्तव्यममुं

विज्ञानोचितकाल आत्य न विभो स्वल्पाय शिष्याय तु

प्रथाचार्यविधेयभक्तशरणापन्ने ष्टहन्दाय च ।

अन्यैः किं ह्यवराय प्रत्ययवते वार्त्ता हृदायास्यति

शक्त्यालोकयुता प्रमाणमिति सा याद्या मुदा स्वस्तव ॥ ५ ॥

भारतस्य वद पूर्वजन्मना-

क्षेत्राद्य नवसंहितां विभी ।

घोषयस्व च नवीनमण्डली-

लोकसंसदि जनार्तिभञ्जन ॥ ६ ॥

इति प्रार्थनावतारः ।

आत्मनिस्तत्त्वगिरा आश्रमीनिःशब्दवचसा सम्यग्यथायथं त्वं ब्रवीषि कथयसि प्रकटयसीति यावत् । यथेवं कथयितुं संहिता ? भगवत्पात्रस्य दैनिककृत्यं प्रयोगोऽनया, न त्ववराणां अनुमतेत्या भावत एवेति वक्ष्यमाणैरेव स्पष्टीभविष्यति ।

५ । विज्ञानेति । विज्ञानोचितकाले विज्ञानप्रधानोऽस्मिन् समये हे विभो स्वल्पाय स्वल्पसंख्यकाय मनोनीतायेत्यर्थः न आत्य ब्रवीषि, तु किन्तु प्रेक्षाचार्यविधेय-भक्तशरणापन्ने ष्टहन्दाय च प्रेक्षाणां प्रेरितानाम् आचार्याणां विधेयानां दासानां भक्तानां शरणापन्नानाम् इष्टानां हन्दाय समुदाय च ब्रवीषि । अन्यैः किं, ह्यवराय सुदृढमाय प्रत्ययवते विश्वासवते ब्रवीषि । वार्त्ता त्वत्तः संवादः शक्त्यालोकयुता शक्तिय आलोकय ताभ्यां समन्विता सदा हृदययोगेन आयास्यति आगमिष्यति । तत्र स्वैः स्वकीयैः त्वन्मण्डलीगतैस्तदुग्रहस्थैश्च सर्वजनेः मुदा आनन्दितहृदयेन सा वार्त्ता प्रमाणमिति याद्या यदुगीया ।

६ । भारतस्यति । हे विभी भारतस्य पूर्वजन्मनामसाकं पूर्ववशीयानां च ईश्वर भय नवसंहितां वद । हे जनार्तिभञ्जन जनदुःखनिवारण, नवीनमण्डलीलोकसंसदि नवीना या मण्डली त्वया संस्थापिता तथा लोकसंसदि घोषयस्व च तां संहितानिति शेषः ।

इति प्रार्थनावतारः ।

गृहम् ।

विश्वासवान् गृहं नित्यं परिच्छन्नं परिष्कृतम् ।

यद्यादृशेत् प्रभोस्तत्तदाशीर्यन्नप्यर्ते जनैः ॥ १ ॥

परिष्कृतिर्हि देवत्वमनु दिष्टेन रागिणा ।

गेहं देहस्य शुद्धात्मा मन्दिरत्वाय कल्पते ॥ २ ॥

तस्य सर्वा च सामग्री प्रभोस्तद्दानमानभाक् ।

पवित्राय च लक्ष्म्याय नियोज्यं गृहवासिना ॥

अथापि तन्महानामगौरवाय भवाय च ।

सांसारिकाय नित्याय तदीयानां निरन्तरम् ॥ ३ ॥

१ । प्रथमतया गृहसम्पत्तिं विधीनाह विश्वासवानिति । विश्वासवान् नित्यं गृहं परिष्कृतं सार्जितं परिच्छन्नं परिष्कृतभावेन सज्जितं यद्यादृशेत् । कथमेवं कुर्यात् ? यद् यस्यात् तद्गृहं प्रभोः परमेश्वरस्य । तस्य आशीर्जनमेवेत्येतत् । तद्गृहं दृष्ट्वा ते जानाद्युः इदं गृहं प्रभोः, तस्याशीर्यन्नं विद्यत इति भावः ।

२ । परिष्कृतिरिति । हि यस्यात् देवत्वम् अनु परिष्कृतिः गमनीयेति शेषः । दिष्टेन गेहादिकं परिगृह्य मन्दिरत्वेन कल्पयितुमादितेन रागिणा ईश्वरानुरक्तेन कदा गेहं देहः आत्मा च गृहा मन्दिरत्वाय कल्पते साध्यते ।

३ । तर्जति । तत् गृहं सर्वं सामग्री च प्रभोः परमेश्वरात् । तत् सामग्रीकं गृहं दानमानभाक् परमेश्वरदानत्वेन सम्मानभाजनम् । गृहवासिनः गृहस्थेन समाम-
योक्तुं तद्गृहं पवित्राय लक्ष्म्याय अथापि तन्महानामगौरवाय तस्य प्रभोः महती नाम्नी
शीरवाय तदीयानां तस्य परमेश्वरस्य जनानां सांसारिकाय ऐश्वरीयिकाय नित्याय शाश्वताय
भवाय कल्याणाय च नियोज्यम् व्यवहायेम् ।

स शीघ्रः स्तेयदोषार्ही ममेवेत्यसदायहः ।

पार्थिवं देवरहितं मत्वा सम्मानवर्जितः ॥

अमिताचारतोऽप्युचे लघोः तत्ताव यः पुनः ।

नियुङ्क्ते कामतः साधुगर्हिते पथि सञ्चरन् ॥ ४ ॥

गृहस्तद्वस्त्रसहितस्वर्पयेन्मन्दिरं यथा ।

पराय स्वामिने ह्येवं प्रयतात्मा यथाविधि ॥ ५ ॥

परमेश गृहस्थानां गृहं तुभ्यं समर्पये ।

वस्तुजातञ्च तत् तत्स्थानाशास्त्रं च पुनीहि च ॥ ६ ॥

४ । स इति । स गृहस्थः शीघ्रः शोकाहः स्तेयदोषार्हः चौघ्यापराधयोग्याः, यः ममेवेत्यसदायहः असामर्थीकं तद्गृहं ममेवेति असन्नायही यस्य तर्थाक्तः । पुनः कथम्भूतः ? पार्थिवम् ऐहिकं देवरहितं देवाधिष्ठानवर्जितं मत्वा सम्मानवर्जितः तत् प्रति सम्भ्रमयन् । पुनः कथम्भूतः ? तत् गृहं ताव सामर्थी साधुगर्हिते साधुजननिन्दिते पथि सञ्चरन् कामतः अमिताचारतः अप्युचे अपवित्रं लब्धे नियुङ्क्ते व्यवहरति ।

५ । गृहमिति । यथा मन्दिरं देवायतनं तथा तद्गृहं वस्तुसहितं सामर्थीकं पराय स्वामिने प्रभवं प्रयतात्मा विद्युत्तद्वदयः सन् यथाविधि एव वस्तुमात्रप्रकारेण समर्पयेत् आप्तं कुर्यात् ।

६ । इ गृहस्थानां परमेश गृहं वस्तुजातञ्च तुभ्यं समर्पये समर्पितं करोमि । तद्गृहं पुनीहि पवित्रं कुरु, तत्स्थानं जनान् आशास्त्रं आशिषा धीजय । वस्तुजात-समर्पणं यथा—एतानि गृहस्थानादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । अस्य गृहस्य कुक्षिकायाः समस्ता सामर्थीः परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि आमात्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि परिधेयवस्त्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतां श्रियां परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि तेजसादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि पुनः कपौलेखमौलमयाधारादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि औषधानि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि रजततामसखट्वादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि ।

गृहस्थानि च सर्व्याणि तानि भासन्ति सर्वथा ।

परिष्कृतानि संरक्षेदमेध्याहारितानि च ॥

पांशवो गलितत्वं वा पूतयो दूषितान्यथ ।

दूषयेरन् गृहं तन्न परमेशस्य जातुचित् ॥ ७ ॥

संस्तुर्याद्गृहकुटीरमस्येसावर्जनादिकम् ।

प्रत्येकं प्रत्यहं तेषां वारिशोधनसंस्कृतिः ।

पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्कप्रतिरोधिता ॥ ८ ॥

एतान्येकतन्त्रीप्रभृतानि धर्मसाधनोपकरणानि परब्रह्मणः निवेदयामि । विशेषप्राधान्यं यथा—सन्तानादिपालनं दासदासीपालनं विद्याध्ययनं दौलजनाय दानम् अतिशुभं वा पालितपद्मादिरक्षा आहारः व्यायामः विद्यामी धर्मोपाज्जनं तद्व्यायस्यार्दीनि यावत्स्य संसारस्य कृत्यानि गृहकर्म धर्मानुवर्तिनी निश्चयेत । मन्दिरे प्रचाराय दानदुःखजनायेव यथाशक्ति दानानि विधायानुष्ठानं निर्वह्येत ।

७. गृहस्थानीति । गृहस्थानि च सर्व्याणि तानि सर्वथा साधन्युक्तानि परिष्कृतानि अमेध्यादपवित्रवस्तुजाताहारितानि संरक्षेत् । जातुचित् कदाचित् परमेश्वरस्य तद्गृहं पांशवो धूलयः गलितत्वं पूतयो वा दूषितानि दृष्टव्यानि वा न दूषयेरन् दृष्टं कुर्ये ।

८. संस्तुर्यादिति । प्रत्यहं प्रतिदिनं गृहकुटीरं गृहदिभाजकांशं (कुठरीति लोके) संस्तुर्यात् परिष्कृतं कुर्यात् । आवर्जनादिकञ्च धूल्यपवित्रपदार्थांश्च अस्यैव दूरं विनष्टिपेत् । तेषां गृहकुटीराणां प्रत्येकम् एकैकं प्रति वारिशोधनसंस्कृतिः वारिणा शोधनवस्तुना च संस्कृतिः संस्कारः पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्कप्रतिरोधिता पवित्रदायुष्य-किरणसम्पर्कस्य अप्रतिरोधिता विना व्याघातेनान्प्रवेशः स्यात् ।

जुगुप्सितश्चातिमात्रं दुर्गन्धं स्वाग्निने मतम् ।

वैशृङ्गल्यमसौन्दर्यं प्रभुर्न च सहिष्यते ॥ ८ ॥

सौन्दर्यं व्यवहार्यत्वं प्रीतये परमेशितुः ।

स्वास्थ्यं स्वास्थ्यनिदानञ्च तस्येष्टं श्रीः सुशृङ्गला ॥ १० ॥

वसत्युपासको यत्र विचित्रं शुद्धिमदृग्गृहम् ।

दर्शनीयञ्च तन्नित्यं स्यादित्वाह स्वयं प्रभुः ॥ ११ ॥

प्रातः प्रतिदिनश्चातः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितम् ।

नेत्रसन्तर्पकैर्वर्णैर्हृदयैः सुरभिभिः कुरु ।

गन्धद्रव्यैश्च धूपाद्यैर्गृहं देवस्य सम्भृतम् ॥ १२ ॥

८ । जुगुप्सितमिति । स्वाग्निने परमेश्वराय दुर्गन्धञ्च अतिमात्रं जुगुप्सितञ्च अतीव घस्त्रम् । प्रभुरीश्वरः वैशृङ्गल्यं शृङ्गलाविरहितत्वम् असौन्दर्यं शोभाविहीनत्वं न च सहिष्यते, तत् तस्यातीव विरोधीति भावः ।

१० । कथमेव भवति तदेवाह सौन्दर्यमिति । सौन्दर्यं श्रीसम्पन्नत्वं व्यवहार्यत्वं व्यवहारीपर्यागतत्वं परमेशितुः परमेश्वरस्य प्रीतये प्रीत्यर्थं भवति । स्वास्थ्यं शरीरस्य प्रकृती स्थितिः स्वास्थ्यनिदानं स्वास्थ्यवर्द्धने कारणभूतव्यवस्था श्रीः यथावदनुसंस्थानजनिता शोभा सुशृङ्गला च तस्य परमेश्वरस्य इष्टं तत्तत्तेनेष्यते ।

११ । एतद्विषये साक्षात् परमेशनिदेशमाह वसतीति । यत्र गृहे उपासक उपासना-श्रीलः वसति तद्गृहं विचित्रं विविधसम्प्लावणार्थादिभिः शोभितं शुद्धिमत् पवित्रं दर्शनीयं दृशी हारि च स्यात् इति स्वयम ईश्वरः आह ।

१२ । किं कर्तव्यमेतदर्थं तदाह प्रातरिति । अतः कारणात् प्रतिदिनं प्रत्यहं प्रातः प्रातःकालं देवस्य परमेश्वरस्य गृहं वर्णैः नेत्रसन्तर्पकैः नयनाह्लादवर्द्धकैः सुरभिभिः सद्रव्यैः हृदयैः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितं धूपाद्यैः गन्धद्रव्यैश्च सम्भृतं सस्यगृहिसम्पन्नं कुरु ।

एकस्मिन् तु कुट्टीरे गृहे सर्वत्र तद्विधिः ।
 पालनोयोर्ध्वनागेहे सभाकुट्टिमके तथा ॥
 कुट्टीरेऽध्ययनार्थाय शयनार्थाय नित्यशः ।
 स्नानाय भोजनार्थाय पाकशालाश्चशालयोः ॥
 वसती दासदासीनामुद्याने नितरां तथा ।
 स्वास्थ्यं सौन्दर्यमेकत्र कुर्यातां राज्यमुच्छ्रितम् ॥ १३ ॥
 शय्या परिष्कृता वस्त्राख्याधारेऽवस्थितानि च ।
 यथायथं पुस्तकानि स्युस्तथा पुस्तकालये ॥
 गृहद्रव्याणि सर्वानि दृष्ट्वादीनि च सर्वथा ।
 मृदातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च ।
 यथास्थाननिविष्टानि सुरुच्यनुगुणेन च ॥ १४ ॥

१३ । एकस्मिन्निति । न एकस्मिन् कुट्टीरे गृहविभाजकांश्च तु किल गृहं सर्वत्र
 तद्विधिः तस्य सौन्दर्यस्य श्रद्धय विधिः पालनायः । धर्मनागेहे देवालये सभाकुट्टिमके
 अध्ययनसमालनार्थं सौधभूतल अध्ययनशयनस्नानभोजनार्थं गृहविभाजकांश्च
 रत्नगृहं
 अश्वरत्नशालायाश्च दासदासीनाश्च वसतिस्थानं तथा उद्यानं नितराम् अन्त्यधम्
 एकत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्यम् उच्छ्रितं सर्वत्र राज्यं कुर्यातां सर्वत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्यं च विराज-
 यतामित्यर्थः ।

१४ । शय्येति । शय्या परिष्कृता सौन्दर्यवर्जिता स्यात्, दक्षिण आधारे
 तद्रक्षणस्थाने यथायथं सुगुह्यतया अवस्थितानि संरक्षितानि, पुस्तकालये पारिवारिक-
 शयनानि च यत्र गृहं पुस्तकानि तथा सुगुह्यतया रक्षितानि स्युः, सर्वत्र गृहद्रव्याणि
 दृष्ट्वादीनि मृदातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च सुरुच्यनुगुणेन सुरुच्यनुसारेण सर्वथा
 यथास्थाननिविष्टानि स्युः ।

अधिकावहितिर्देया पूजागेहेऽस्य वेदिका ।
 सम्मानितव्या सर्व्वस्मात् सेयं या पारिवारिकी ॥
 गीतप्रवचनग्रन्था वेदी भक्तासनानि च ।
 पुष्पाधाराद्यैकतन्त्री वादित्राणि च नित्यशः ॥
 रक्षितव्यानि यत्नेन मार्ज्जितानि च तद्गृहम् ।
 शोभयेयुः पुष्पजातैः प्रातरत्र पुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
 उत्कीर्णा लम्ब्यमाना वा कुक्ष्ये चित्रितसूक्तयः ।
 शिष्यार्थं शोभनार्थं वा न त्वर्चा मूर्त्तयोऽपि वा ॥ १६ ॥
 अथर्व्ववेदसम्प्रोक्तं साम्नस्यविवर्धनम् ।
 उत्कीर्य्येत दर्शनीये स्थाने सूक्तं मनोमतम् ।
 “सहृदयं साम्नस्यमविदेषं कृणोमि वः ।
 अग्न्योन्यमभिहृर्य्येत वत्सं जातमिवाघ्नरा ॥
 अनुव्रताः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः ।
 जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवान् ॥

१५ । अधिकीति । पूजागेहे पारिवारिकोपासनालये अधिका अवहितिः अव-
 धानं देया । अस्य देवालयस्य या पारिवारिकी वेदिका सेयं सर्व्वस्मात् सर्व्वसत्क्रिय
 सम्मानितव्या समादर्तव्या । गीतानां प्रवचनानां ग्रन्थाः, वेदी, भक्तानां तत्रत्वापासकानां
 आसनानि, पुष्पाधाराः, एकतन्त्री, वादित्राणि सदङ्गादीनि नित्यशः यत्नेन मार्ज्जितानि
 परिष्कृतानि रक्षितव्यानि । अत्र प्रातः पुरस्त्रियः गृहवासिनः तद्गृहं पुष्पजातैः
 शोभयेयुः शोभितं कुर्व्युः ।

१६ । उत्कीर्णेति । कुक्ष्ये देवार्चनागृहमिती चित्रितसूक्तयः शोभनवर्णचिह्नितता
 उपयोनिवः सूक्तयः उत्कीर्णाः स्तोदिताः वक्ष्यमाणा वा पञ्चाक्षरे लिखिता लम्ब्यमाना
 आसम्पमानाः स्युः । न तु शिष्यार्थं शोभनार्थं वा अर्चा अपि वा मूर्त्तयः स्युः ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विचद मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यच्चः सर्वतो भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥” १७ ॥

सर्वोच्चतमकर्तव्यदर्शि प्रवचनन्विदम् ।

गृहस्थानां हि तन्त्रोक्तं भवत्वत्र निदर्शनम् ॥

“ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्ययत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्” ॥ १८ ॥

एवं सम्मार्जितं गेहं पवित्रञ्च सृष्ट्वलम् ।

शास्त्रोक्तसूक्तजातैश्च सदा नियमितञ्च यत् ॥

तत्सत्यं हर्षसौन्दर्यप्रसादसम्पदां खलु ।

देव्या लक्ष्म्यास्ततस्त्र नरनार्यैश्च बालकाः ॥

१७। अथर्वेति । सामान्यस्वविवर्तनं शान्त्या मिलनेन च सुमनस्कतावर्तकम् अथर्व-
वेदीनां मनोमतं हारि त्वा दशमीये दशमधीये स्थाने उक्तार्थेन उद्दिष्टम् । सृष्टदय-
मिति । वो युष्माकं मध्ये सृष्टदयं समष्टदयत्वम् अविर्भवं देवशक्तत्वं कृणोमि विदधामि
स्त्रीवयोगेन तत्तत् प्राप्तेयामोति यावत् । अग्रा गौः जातं वत्समिव अन्वीयम् अभि-
हृत्यैककोऽव्यस्य चित्तं हरतु । पुत्रः पितुः अनुव्रतः अनुगामी माता सन्ध्याः सुमनस्कः
भवतु । जाया पत्नी पत्ये पतिमुद्दिश्य सधुमतो मधुरा वाचं वदतु, पतिश्च ततः शान्ति-
वान् शान्तियुक्तो भवतु । माता भ्रातरं मा दिवत्, उत अपिच स्वसा भगिनी स्वसारं
भगिनीं मा द्विचदिति शेषः । सम्यक्तः सम्यच्चः मनोशः भूत्वा भद्रया विभक्तिव्यत्ययेन
भद्रां कल्याणीं वाचं वदतु वदतु हान्दसाश्चनव्यत्ययः ।

१८। सर्वोच्चेति । गृहस्थानां सर्वोच्चतमकर्तव्यदर्शि इदं तन्त्रोक्तं महागिर्या-
लिखितं प्रवचनम् अत्र प्रवचनविषये निदर्शनं दृष्टान्तस्वरूपं भवतु । “गृहस्थः ब्रह्म-
निष्ठः ब्रह्मभजनानुरक्तः तत्त्वज्ञानपरायणः स्यात् । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत अनुतिष्ठेत्
तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् तदप्येन कुर्यात् ।

बालिका दासदास्यश्च गृहपालितजन्तवः ।

सर्वे सुखमया नित्यं वसन्ति तत्समाश्रये ॥ १८ ॥

स्तोत्राण्युदीरयिष्यन्ति कुड्यान्वप्यस्य सन्ततम् ।

महीययन्ति तत्रत्यास्तानि नवविधैः प्रभुम् ॥ २० ॥

इति गृहम् ।

गृहस्यः ।

गृही प्रातः प्रबुद्धः स्नानात्युदीते न चात्युषे ॥ १ ॥

सप्तहोरापरिव्याप्तस्त्रापं प्रभुरथादिशत् ।

१८ । एवमिति । एवम् एवम्कारेण सन्मार्जितं परिकृतं पवित्रं विपुलं सुशुद्धं सुन्दरगृहलासम्पन्नं शास्त्रोक्तसूत्रजातेषु सदा नियमितं तत्तन्निवृत्तस्वसमूहेन सम्यक् शासितं यत् गृहं तत् खलु सत्यं सत्यतः इष्टंसीत्यर्थप्रसादसम्पदां देव्याः तत्तद्विधायाः लक्षायाः, कैवाल्याधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । ततः तत्र गृहे तत्समाश्रये तस्य गृहस्य आश्रये नरनार्यादयः सर्वे नित्यं सुखमयाः सुखिनः वसन्ति वासं कुर्वन्ति ।

२० । स्तोत्राणीति । अस्य गृहस्य कुड्यानि अपि सन्तं स्तोत्राणि उदीरयिष्यन्ति, तत्रत्याः जनाः तानि तत्स्ववस्तुजातानि नवविधैः नवविधानस्य प्रभुं महीययन्ति गौरवान्वितं कुर्वन्ति ।

इति गृहम् ।

१ । सम्प्रति गृहस्थानां विशेषनित्यकर्तव्यानि वक्तुमारभते गृहीति । गृही प्रातः प्रातःकाले प्रबुद्धः जागरितः स्नात्, नात्युदीते न च चात्युषे जातिप्रत्युषे । सूर्यादयः प्राक् पश्चाद्वा न शय्यापरिवारं कुर्व्यादित्यर्थः ।

स्वेभ्यस्तत्र प्रमाणं हि विज्ञानं, तेन सोऽलसः ।
 आहृतस्तेन नाक्रोशेत् तन्द्रा चाल्पतमास्त्विति ॥ २ ॥
 नवीभूतः प्रबुधः सन् परमेशनिदेशतः ।
 स्निग्धमारुतप्रत्ययसौरालोककृतेषु सः ॥
 उषाया हर्षदप्रत्यभिवादेषु परम्प्रभुम् ।
 सुयात् कृतज्ञहृदयः स्वापिनोर्जस्वलः पुनः ॥ ३ ॥
 उपविश्यासने जानूपरि वा दण्डवत् स्थितः ।
 शंसेदसावहो धन्यो धन्यः परममङ्गल ॥
 यज्जीवामि दिनन्वन्यतमं द्रष्टुं नयस्व माम् ।
 आशाम्स्व च यतोऽयं स्याद्विवसो धर्मशान्तिदः ॥ ४ ॥

१ । निद्राकालमुक्ता सम्प्रति तत्परिमाणं नातिक्रामेदित्याह सतेति । अथ स्वेभ्यः
 आत्मजनेभ्यः प्रभुः परमेश्वरः समक्षीराभासस्वार्पं तत्परिमितकालं निद्रयातिवाहयितुं
 आदिशत् । किन्तु प्रमाणम् ? विज्ञानं शारीरविज्ञानं तत्र प्रमाणम् । तेन हेतुना तेन
 प्रभुणा आहृतः स्वापादुत्थानार्थेनैव स गृही चाल्पतमा तन्द्रा चाल्प इति न आक्रोशेत्
 चोत्कारं कुर्यात् । अथकालमल्पनिद्रां भजामीति वदन् न शय्यायामवलुण्ठेदिति
 कावः ।

२ । उषाया किं कर्तव्यं तदाह नवीभूतइति । स्वापिन निद्रया पुनः उर्जस्वलः
 उत्साहबलसम्पन्नः नवीभूतः नवत्वं प्राप्तः परमेशनिदेशतः परमेश्वराशयात् ॥ ३ ॥ जान-
 रितः सन् स्निग्धमारुतप्रत्ययसौरालोककृतेषु प्राप्तः समीरणेन नवनृत्यालीकेन च कृतेषु
 तत्कृतिषु उषायाः हर्षदप्रत्यभिवादेषु आनन्दयर्हणप्रत्यभिवादनमभ्य कृतज्ञहृदयः स
 परं प्रभुं सुयात् सुत्या सन्भावयेत् ।

४ । उपविशति । आसने उपविश्य जानूपरि अथवा दण्डवत् स्थितः असी गृही
 शंसि । किं शंसि ? अहो परममङ्गल मङ्गलालय परमेश्वर, धन्य, धन्यः । यत्न

यथैवात्मा तथा देहो व्यायामं खल्वपेक्षते ।

अतो विश्वासवान् भक्त्या दिनस्य कतिचित् क्षणान् ॥

नियुञ्जीत मिते, तत्र शस्त्रं प्रातस्तु सर्व्वथा ।

पेश्यो बलयुताः शृङ्गानिलानुश्वसनं यतः ॥

शोषिताव्याहतगतिर्बलस्वास्थ्यविवर्द्धनम् ॥ ५ ॥

उपेक्षया शरीरस्यात्मनिवासमुपेक्षते ।

उल्लङ्घते च स विधिं परमेशप्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

स्वास्थ्यानां विधयः सर्व्वे विधयः परमेशितुः ।

यस्तानुल्लङ्घते दण्डं सहते सोऽपराधजम् ॥ ७ ॥

अत्यन्तं दिनं द्रष्टुम् अहम् जीवामि । माम् आशासस्व आशीर्युक्तं कुरु, नयस्व सत्यमे
परिचालय, यतः अद्य दिवसः धर्मशान्तिदः स्यात् तत्तत्परिवर्द्धको भवेत् ।

५ । व्यायामकर्त्तव्यतामाह यथेति । यथा एव आत्मा तथा देहः व्यायामं
परिचालनं खलु निश्चितम् अपेक्षते, अतः विश्वासवान् भक्त्या भक्तिपूर्व्वकम् न तु पश्यन्
दिनस्य कतिचित् क्षणान् मिते परिमिते व्यायामे नियुञ्जीत नियुक्तान् कुर्व्वीत । तत्र
व्यायामे प्रातस्तु सर्व्वथा शस्त्रं प्रथमकालः । यतो व्यायामात् पेश्यः बलयुताः वर्द्धित-
शक्तिकाः शृङ्गानिलानुश्वसनं फुफ्फुसेन विग्रहवायुपरिश्रद्धः, शोषिताव्याहतगतिः शोषितस्य
सर्व्वदेहप्रसरणे गतिसाधनम्, बलस्वास्थ्यविवर्द्धनं शरीरबलस्य स्वास्थस्य उत्पत्तिः ।
एतान्गस्य फलानि भवन्तीत्यर्थः ।

६ । उपेक्षां निन्दति उपेक्षेति । शरीरस्य उपेक्षया तत्करणेन आत्मनिवासं
जीवस्य वसतिभूमिम् उपेक्षते उपेक्षितां करोति । न केवलं तत्, स गृही परमेश-
प्रतिष्ठितं विधिं नियमनिचयम् उल्लङ्घते उत्क्रामति ।

७ । विधिबलानुदीयमाह स्वास्थ्यानामिति । सर्व्वे स्वास्थ्यानां विधयः नियमाः
परमेशितुः परमेश्वरस्य विधयः । यः जनः तान् विधीन् उल्लङ्घते उत्क्रामति, सः अपराधजं
दण्डं सहते, तन्निमित्तदण्डभोगं करोति ।

धन्यो विश्वासवान् सोऽयं यतः क्षुद्रे मरुत्तपि ।
 सेवतेऽत्र प्रभुन्तस्य देहात्मघटितान् पुनः ॥
 नित्यजीवनसंप्रक्तान् स्वास्थ्यसम्बन्धिनोऽथवा ।
 निदेशान् पालयत्येष सम्यक् सत्यसमाहितः ॥ ८ ॥
 प्रातः संवादपत्राणि पठित्वातिप्रयोजनम् ।
 साधयित्वाथ कार्यञ्च स्नायाद्भक्त्यान्वहं गृही ॥ ९ ॥
 प्रत्यहं साधयेत् स्नानं मार्जनं चात्मनः स च ।
 नद्यां वा दीर्घिकायां वा धारायन्मैरधालये ॥ १० ॥
 जलं परिष्कृतं स्वास्थ्यकरं भवतु नित्यशः ।
 अन्यथा स्यात्तव स्नानं न शिवन्त्वशिवं महत् ॥ ११ ॥

८ । तदनुसरणकृतकृत्यतामाह धन्य इति । सोऽयं विश्वासवान् धन्यः । यतः
 एष सम्यक् सत्यसमाहितः क्षुद्र मरुति अपि विषये अत्र प्रभुं परमेश्वरं सेवते भजति ।
 तस्य प्रभोः देहात्मघटितान् देहात्मसम्बन्धिनः नित्यजीवनसंप्रक्तान् अगन्तजीवनघटितान्,
 अथवा स्वास्थ्यसम्पर्कान् निदेशान् पालयति यथायथं रक्षति ।

९ । प्रातरिति । प्रातः संवादपत्राणि दैनिकसंवादलिपिसाधनानि पठित्वा
 अथ प्रयोजनं कार्यञ्च साधयित्वा अन्वहं गृही भक्त्या स्नायात् स्नानं कुर्यात् ।

१० । प्रत्यहमिति । स च नद्यां दीर्घिकायाम् अथवा गृहे धारायन्मैः जल-
 निर्भरमथनैः प्रत्यहं स्नानं साधयेत् आत्मनः मार्जनञ्च कुर्यात् ।

११ । जलमिति । नित्यशः अविच्छेदेन जलं परिष्कृतं निर्मलं स्वास्थ्यकरं
 सुखताजनकं भवतु । तद्विरुद्धे दोषमाह, अन्यथा तव स्नानं न शिवं मङ्गलकरं स्यात्,
 तु किमु महत् अशिवम अमङ्गलकरं भवेत् ।

यावन्मलिनतां त्यक्त्वा शुद्धहृदासयोग्यताम् ।

यावत्कर्मार्जनीयोगात्तावन्मृज्याः कलेवरम् ॥ १२ ॥

शिरोऽभ्यङ्गं विधायामिषिष्व वारि सुशीतलम् ।

तस्योपरि तु शैत्याय नवीभावाय तस्य च ॥ १३ ॥

एवं स्नानं भवेत्तुभ्यं द्वेधा तच्छिवदं परम् ।

हरेन्मालिन्यमुष्माणं यच्छेत्पावित्रानूवते ॥ १४ ॥

सत्यं स्नानञ्चाभिषेकोऽवगाहीऽवश्यः शुचिः ।

स्मरैतत् सततं सम्यक् परमेश्वरसन्तते ॥ १५ ॥

पूजालयमनु स्नानागारं मानय तत् सदा ।

तत्कुक्ष्येषु च पावित्रं स्तुतिर्वसतु वारिषु ॥ १६ ॥

१२ । यावदिति । यावत् कलेवरं देहः मलिनतां त्यक्त्वा मालिन्धं परिहाय शुद्धहृदासयोग्यतां विग्रहं निर्मलं हृत् हृदयं तस्य वास योग्यतां न याति प्राप्नोति, तावत् अहमार्जनीयोगात् मृज्याः सार्जितं कुरु ।

१३ । शिरोऽभ्यङ्गमिति । शिरसि तैलाभ्यङ्गनं विधाय तस्य शिरस उपरि सुशीतलं वारि शैत्याय शीतलतासाधनाय नवीभावाय अभिषिष्व अभिषिक्तं कुरु ।

१४ । स्नानफलमाह एवमिति । एवम् एवमकारेण तत्स्नानं तुभ्यं द्वेधा परं शिवदं भवेत् । किलहयम् ? मालिन्यं मलिनताम् उष्माणं, पावित्रानूवते पवित्रतां नूवतां नवीभूतताश्च यच्छेत् ।

१५ । स्नानस्य सदत्त्वमाह सम्यमिति । सत्यं परमार्थभूतं स्नानम् अभिषेकः परमात्मलाभोपायभूतस्नानविशेषः, अवगाहश्च जलावगाहनश्च अवश्यः पवित्रव्यापारः, हे परमेश्वरसन्तते सततं निरन्तरं स्मर स्मरिष्वित्यर्थं कुरु ।

१६ । ततः स्नानागारसम्माननमाह पूजालयमिति । तत् तस्मात् पूजालयम् अनु सदा स्नानागारं मानय तत्कदृशव्यवहारास्पदं कुरु । तत्कुक्ष्येषु तस्य स्नानागारस्य भित्तिषु पावित्रं पवित्रता वारिषु स्तुतिः परमेश्वरसंवादाश्च वसतु ।

सम्भाषय जलं नित्यं सादरं भक्तिपूर्वकम् ।
 स्त्रीकुर्युष्य मलहरे गुणेऽन्तःशुद्धिसूचनम् ॥
 एवं देहमन्दिरेऽस्मिन् नीचे कृतार्थतात्मनः ।
 त्वया समुपलभ्येत प्राचीने नूतनं प्रभोः ॥
 वेदं महीययास्यापादयात् पूर्णतां पुनः ॥ १७ ॥
 सलिले विमलं ज्योतिः पश्य त्वं परमात्मनः ।
 मातेवापः समायान्तु मार्तुं त्वां शोधितुं पुनः ॥ १८ ॥
 ऋग्वेदोक्तञ्च सूक्तं त्वं स्मर पूर्वैः प्रकल्पितम् ।

“आपोऽस्मान् मातरः शुभ्यन्तु

* * * * *

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः

उदिदाभ्यः शुचिरा पूता एमि ॥” १९ ॥

१७। शरिषु क्षुतिरिति परिष्कृतयितुमाह सम्भाषयति । नित्यं प्रतिदिनं जलं सादरं भक्तिपूर्वकं सम्भाषय स्वागतीकुरु । अस्य मलहरे मालिनापरिहारके गुणे अन्तःशुद्धिसूचनं तत्प्रदर्शकनिदर्शनं स्त्रीकुरु । एवम् अस्मिन् नीचे अधमे देहमन्दिरे आत्मनः कृतार्थता कृतकृत्यता आशोरिति यावत् त्वया समुपलभ्यते समविगम्यते । अथ प्राचीने पुरातने वेदे अस्य प्रभोः नूतनं वेदं महीयय गौरवान्वितं कुरु पूर्णतां पुनरापादय तस्य वेदस्येति शेषः ।

१८। जले परमात्मयावान्कुरमाह सलिल इति । सलिले जले परमात्मनः परमेश्वरस्य विमलं निर्मलम् अत्यञ्जलं ज्योतिः त्वं पश्य, पुनः अपि च त्वां मार्तुं मार्जितं कर्तुं शोधितुं विद्युत् कर्तुं मातेव आपः समायान्तु आगच्छन्तु ।

१९। एतत् सम्भाषनमतोव प्राचीनमित्याह ऋग्वेदोक्तमिति । पूर्वैः पूर्वपुरुषैः प्रकल्पितं निबद्धम् ऋग्वेदोक्तं सूक्तं दशममण्डलीयं सप्तदशसूक्तं दशमोऽक्षमिति यावत्

पवित्रयसम्बद्धं देवनन्दनसाधितम् ।
 अभिषेकश्च जोर्हाने पुण्ययुदाभुवि स्मर ॥
 “दिनेषु तेषु जघटे यदीशा आगमत्तदा ।
 जोर्हानमरिति प्राप्ताभिषेकः सलिलात्ततः ॥
 उत्थाय सोऽस्त्रसादर्शद्वौर्द्धाभवदन्तिके ।
 कपोतमूर्त्या पूतात्मावातरत्तस्य चोपरि ॥
 त्वं मे प्रियतमः पुच्छो यस्मिन् प्रीतोऽस्मि सन्ततम् ।
 इति वाणी वदन्ती द्यौरगमत्—” २० ॥

इति गृह्यसू. ।

स्मर स्मरणविषयं कुरु । आपः सातरः अस्मान् शुश्रूषन् पवित्रान् कुर्वन्तु । देवी
 देव्यः आपः विश्वं निखिलं हि रिप्रम् अविशुद्धिं प्रवहन्ति प्रवाहवेगेनापनयन्ति अप-
 नयन्तु वा । आभ्यः अद्वाः शुचिः विशुद्धः पूताः पवित्रः उदेमि उदगच्छामि । प्रथमः
 पादादनन्तरम् “घृतेन नो घृताग्नाः पुनन्वि”ति पादस्थायो भाष्यान्तरे यदपि जलविष-
 यक एवावगम्यते तथापि विस्मयार्थेऽन्यविषयकप्रतीतौ परित्यक्तः ।

२० । देशान्तरगतशास्त्रान्तरप्रमाणमाह पवित्रेति । जोर्हाने तदाख्ये खीतखि
 पुण्ययुदाभुवि पवित्रायां युदाख्यायां भूमौ पवित्रयसम्बद्धं न तु स्त्रीचलापदेभ्यो
 निन्दभौयमिति यावत् देवनन्दनसाधितम् ईशासा निष्पन्नम् अभिषेकश्च स्मर । किन्तु
 पवित्रयस्योक्तं तदेवाह दिनेष्विति । तेषु दिनेषु जघटे इदं सङ्घटितम्, यत् ईशाः
 तदा तत्समये आगमत् आगतवान् । जोर्हानमरिति प्राप्ताभिषेकः गृहीताभिषेकः
 ततः सलिलात् जलान् अस्त्रसा तरलत्वात् उत्थाय सः अदर्शत् । किमदर्शत् ?
 अन्तिके समीपे द्यौः अन्तरीक्षं दृष्ट्वा अभवत् । तस्य च उपरि कपोतमूर्त्या पूतात्मा
 पवित्रात्मा अवातरत् अन्तरीक्षवान् । त्वं मे मम प्रियतमः पुच्छः यस्मिन् अहं सन्ततं
 निवसं प्रीतः अस्मि इति वदन्ती सुखदं भाषमाणा वाणी द्यौः अन्तरीक्षात् आगमत्
 आगतवती ।

इति गृह्यसू. ।

उपासना ।

छात्वा गृह्णा गृही वासो गृहीतोपासनीयितम् ॥ १ ॥
 मलिनश्चापवित्रशेडासः पार्थिवचिन्तनम् ।
 अप्यपावित्रामृहीप्यात्मानं बध्नाति संसृतौ ॥ २ ॥
 गृहेन वाससा देवसाक्षात्कारोपयोगिना ।
 सञ्जावितात्मा प्रविश प्रभोः पूजागृहन्ततः ॥ ३ ॥
 स्थाने स्वस्यासने नित्यमुपविष्टो भवान्न न ।
 स्वेच्छाचारी परस्यानात्मभूतश्च समाविशन् ॥ ४ ॥

१ । अधुनोपासनानियमान् वक्तुमाह स्यादिति । छात्वा स्नानं कृत्वा, गृह्णा मार्जनं विधाय, गृही गृहस्थः उपासनीयितं वासः वस्त्रं गृहीत परिदृष्ट्यात् ।

२ । कथमेवं कुर्यात्तदाह मलिनमिति । चेत् यदि वासः वस्त्रं मलिनं अपवित्रञ्च भवतीति शेषः, तदा तत् पार्थिवचिन्तनम् ऐहिककल्पात्मा अपि च अपावित्राम् अपवित्रताम् उद्गीष्य उदवीक्ष्य आत्मानं संसृतौ संसारे बध्नाति तदधीनं करोति ।

३ । ततः किं कर्तव्यं तदाह गृहेनेति । ततः तस्यात् यत्नं पवित्रेण देव-साक्षात्कारोपयोगिना वाससा वसनेन सञ्जावितात्मा आत्मानं तदुक्तं कर्तव्येः, प्रभोः परमेश्वरस्य पूजागृहं देवालयं प्रविश तस्मिन् प्रवेशं कुरु ।

४ । आसनविषयकनियममाह स्थान इति । स्थाने निर्दिष्टभूमौ स्वस्य आसनः आसने नित्यम् उपविष्टो भव । परस्य अन्यजनस्य अनात्मभूतश्च नित्यव्यवहारेण आत्मत्व-समाप्नुवत् समाविशन् अथ स्थानासनविषये न स्वेच्छाचारी श्रेष्ठाचारपरायणो भवेति शेषः ।

सम्मानयासनं तत्र प्रीतिं बह्व च बभूवत् ।
 गणयोपासने सङ्गिवद्यच्च यासि तन्नय ॥ ५ ॥
 आवेष्ट्य गृहवेदीं तां पतिः पत्नी पिता सुतः ।
 माता कन्या स्वसा भ्राता विशेत् स्वस्त्रासनेषु च ॥ ६ ॥
 निमन्त्रिता बान्धवाश्चेदयुञ्जीरन्वर्त्तने तदा ।
 उपविशेयुः पुरुषाः स्त्रियश्च पार्श्वयोः पृथक् ॥ ७ ॥
 आसनं परिगृह्याये प्रणमेद्गृहदेवताम् ॥ ८ ॥
 उपासनां निर्व्वहेत गृहो गान्धीर्थ्यमावहन् ।
 गृहोचितगिरा तत्तद्बुद्धभावानुसारतः ॥ ९ ॥

५ । आसनस्थानुपेक्षणीयत्वमाह सम्मानयेति । आसनं सम्मानय मानाख्यदं कुह । तत्र प्रीतिं बह्व, बभूवत् उपासने सङ्गिवत् च गणय । यच्च यासि तत्र तत् आसनं नय । विदेशेऽपि दैनिकोपासनव्यवहृतमासनमेव व्यवहरेदित्यर्थः ।

६ । उपासकानामुपवेशनप्रकारमाह आवेष्ट्येति । तां गृहवेदीम् आवेष्ट्य पतिः, पत्नी, पिता, सुतः पुत्रः, माता, कन्या, स्वसा भगिनौ, भ्राता च स्वस्त्रासनेषु विशेत् उपवेशनं कुर्यात् ।

७ । पतिपत्न्यादिव्यतिरिक्तानां तचागमने समुपवेशननियममाह निमन्त्रिता इति । अर्त्तने उपासने निमन्त्रिताः आहूताः बान्धवाः मित्राणि चत् युञ्जीरन् योगं दद्युः, तदा पुरुषा स्त्रियश्च पृथक् पार्श्वयोः स्वतन्त्राः भूत्वैत्यर्थः उपविशेयुः उपवेशनं कुर्युः ।

८ । उपवेशनानन्तरं प्रथमं कर्त्तव्यमाह आसनमिति । आसनं परिगृह्य उपवेशनं कृत्वा अये गृहदेवतां परमेश्वरं प्रणमेत् ।

९ । अनन्तरमुपासनप्रणालीमारब्धुं प्रक्रमते उपासनामिति । गृहो गृहस्थः गान्धीर्थ्यम् आवहन् आश्रित्य गृहोचितगिरा गृहस्थानां स्त्रीपुरुषाणाम् उपयोगिन्या भाषया तत्तद्बुद्धभावानुसारतः तत्तज्जनानां बुद्धिश्च अभावश्च तदनुसारतः उपासनां निर्व्वहेत समापयेत् ।

आरभ्ये तोद्दीधनेन गाययुः पुरुषास्ततः ।

स्त्रीणां स्वरैरेकतानत्वापन्नैः स्तुतिप्रार्थनैः ॥ १० ॥

आराधना ततो यच्च स्वरूपाणि क्रमाद्भिर्भोः ।

विद्वतानि धृतान्यद्वा प्रदत्तगौरवाणि च ॥ ११ ॥

ततो ध्यानेन तान्यच्च पुण्ये परमपूरुषे ।

साक्षात्क्रियेरन्न कच्च तृष्णीभावेन च क्षणम् ॥ १२ ॥

• हृद्येवं तं प्रभुं दृष्ट्वा सर्व्वे निर्हिष्टप्रार्थनम् ।

मिलित्वोदीरयेयुस्ते तेष्वेकः क्रमयामतः ।

अभावान् स्वस्य पापानि समुक्लिष्य च प्रार्थयेत् ॥ १३ ॥

१० । प्रारम्भिकाह आरभ्येति । उद्दीधनेन देवसाम्प्रत्यसाधकेन वाक्यनिचयेन आरभ्येति । ततः उद्दीधनानन्तरं पुरुषाः स्त्रीणां स्वरैः एकतानत्वापन्नैः स्तुतिप्रार्थनैः गाययुः गानं कुर्युः ।

११ । उद्दीधनसङ्गीतानन्तरमाराधनामाह आराधनेति । ततः तदनन्तरम् आराधना । तत्स्वरूपमाह यजेति । यच्च आराधनायां विधीः परमेश्वरस्य स्वरूपाणि “सर्व्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, ज्ञानं ज्ञानमयैतम्, शुद्धमपाविद्धं”मित्युपनिषदुक्तानि क्रमात् विद्वतानि बुद्धिसाक्षतया व्याख्यातानि, अद्वा सत्यभावेन धृतानि हृद्यनुभूतानि, प्रदत्तगौरवाणि प्रस्थापितानि सन्ति । “सर्व्वं ज्ञानमनन्तं”मित्यादि क्रमैरेव व्याख्या । अन्ते आनन्दस्वरूपव्याख्यायां ‘रसो वै सः’ इति गुतिरनुक्तापि सेव याच्या न तु ‘आनन्दरूपममृतम्’ तथा जीवब्रह्मद्वयत्वात् ।

१२ । आराधनानन्तरं ध्यानमाह तत इति । ततः आराधनानन्तरं ध्यानेन तानि स्वरूपाणि एकत्र अत्र पुण्ये परमपूरुषे चणं चणकालं व्याप्य तृष्णीभावेन साक्षात्क्रियेरन् साक्षादधिगतव्यानि सर्व्वैरिति शेषः ।

१३ । ध्यानानन्तरं साधारणप्राथेनमाह हृदीति । एवं हृदि तं प्रभुं दृष्ट्वा ते सर्व्वं मिलित्वा निर्हिष्टप्रार्थनम् “असती मां सद्भवये”त्याद्यनुकूपम् उदीरयेयुः । तेषु उपास-

द्वितीयस्य तु सङ्गीतस्यान्ते नामानि चेष्टितुः ।

सदीरयेयुस्त्राणानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ १४ ॥

ऋषीन् प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च श्रुतानि बहु मानयन् ।

महोदयन् पौर्व्विकाणि ज्ञानानि वचनं पठेत् ॥ १५ ॥

ज्ञानानुरक्तिसारल्यभक्त्युत्साहेन प्रार्थनम् ।

न भारवत्त्वयन्नेन कुर्व्वीत तद्दिनस्य च ॥ १६ ॥

नवपुष्पसमं स्यात्तत् प्रत्यग्रं सुमनोहरम् ।

चिन्ताभावसमुच्छासानुद्गिरन्निव्यनूतनान् ॥ १७ ॥

केषु एकः क्रमयोगतः परपरक्रमेण स्वस्य पापानि अभावाच्च समुक्लिष्य उदीर्य्य प्रार्थयेत्
प्रार्थनां कुर्यात् ।

१४ । साधारणप्रार्थना व्यक्तिगतप्रार्थना-तदन्तर्वर्तिसङ्गीतानन्तरं “ममोऽकिञ्चन-
मायाये”त्यादि नामोच्चारणम्, तदेवाह द्वितीयस्येति । द्वितीयस्य सङ्गीतस्य तु अन्ते
ईष्टितुः परमेशस्य नामानि उदीरयेयुः । कथम्भूतानि वाणानि परिचायसाधकानि
प्रियाणि मधुराणि च । एतानि विमेषणानि उदीरणहेतुर्भूतकानि ।

१५ । प्रवचनपाठमाह ऋषीनिति । पौर्व्विकाणि पुराकालमनागतानि ज्ञानानि
महोदयन् महिमान्वितानि कुर्व्वन्, प्राच्यान् प्रतीच्यान् पाश्चात्यान् ऋषीन् श्रुतानि तत्त-
द्दिनानि च बहु मानयन् सम्मानयन् वचनं प्रवचनं पठेत् गृहीति शेषः ।

१६ । प्रवचनपाठानन्तरं प्रार्थनमाह ज्ञानेति । न भारवत् अयमेन, तु किन्तु
ज्ञानानुरक्तिसारल्यभक्त्युत्साहेन तत्तत्सम्पन्नतया तद्दिनस्य प्रार्थनञ्च कुर्व्वीत ।

१७ । किम्भूतं तत् प्रार्थनं स्यात्तदेवाह नवेति । तत् प्रार्थनं नवपुष्पसमं प्रत्यग्रं
नवीनं सुमनोहरम् हृदयकार्थकं नित्यनूतनान् चिन्ताभावसमुच्छासान् उद्गिरत् तत्त-
द्वाञ्छकमिति शेषः स्यात् । नैकविधा, किन्तु नित्योपतिष्ठन्निका नवनवभावादिसम्पन्ना,
नित्यभूतानां प्रार्थनाम्वहं स्यादिति फलितार्थः ।

न शब्दाङ्गस्वरौ व्यर्थवाक्यं वा यथितानि च ।
 पदानि वाक्यभूतानि पुनरुक्तानि तानि च ।
 विनयस्य च दैन्यस्य वाङ्मात्रेण प्रदर्शनम् ।
 स्वरोऽस्वाभाविको वाथ विक्रता अङ्गभङ्गयः ।
 तोषयन्ति परात्मानमुपहासावमानने ।
 महतो महतस्तस्य स तेभ्यो हि जुगुप्सते ॥ १८ ॥
 गृह्यपूजागृहे नित्यं सत्योपासनमस्तु तत् ।
 प्रार्थयन्ति च ये तत्र प्रार्थयन्तु ऋतेन च ।
 हृदयेन च पूर्णेन भक्त्या भावेन सम्भ्रमैः ॥ १९ ॥
 स्मरन्तु ते प्रार्थयन्ति ये तत्र यन्न केवलम् ।
 प्रार्थयेरन् लभेरस्तु नान्विषेयुः परं प्रभुम् ।
 पश्येयुश्चिनुयुर्धर्मं शान्तिं श्वसितनन्दिते ॥ २० ॥

१८ । प्रार्थनायां शब्दाङ्गस्वरौ परिहृत्यमित्याह न शब्दाङ्गस्वर इति ।
 शब्दाङ्गस्वरः, व्यर्थवाक्यं, यथितानि पदानि, वाक्यभूतानि केवलं वाक्यत्वमापन्नानि न तु
 हृद्गतभावव्यञ्जकानि तानि पदानि पुनरुक्तानि प्रतिदिनमेकविधत्वमीकारितानि,
 वाङ्मात्रेण न तु हृद्गतभावेन विनयस्य दैन्यस्य च प्रदर्शनम्, स्वाभाविकः स्वरः विक्रता
 अङ्गभङ्गयः परात्मानं परेश्वरं न तोषयन्ति । कथं न तोषयन्ति ? महतो महतस्तस्य
 परमेश्वरस्य तानि उपहासावमानने । स परमेश्वरः तेभ्यः जुगुप्सते हि तानि परमे-
 श्वरसन्निधानसौख्यं घृष्टानि ।

१९ । गृह्योपासनप्रार्थनमाह गृह्येति । तत् तस्मात् गृह्यपूजागृहे पारिवारि-
 कीपासनालये नित्यं सत्योपासनम् अस्तु । ये तत्र प्रार्थयन्ति, ऋतेन सत्येन, पूर्णेन हृद-
 येन, भक्त्या भावेन, सम्भ्रमैश्च प्रार्थयन्तु ते इति शेषः ।

२० । कथमेवं कुर्व्यान्नेत्याह कारन्विति । ये तत्र प्रार्थयन्ति ते स्मरन्तु, यत् न

प्रार्थयेताम्वहं चेत् किं लभञ्चेऽत्र ततः फलम् ।
 अवदत् स प्रभुर्योऽसौ यद्यत् प्रार्थयते प्रियम् ।
 तस्मै तत् तत् प्रदास्यामि प्रणतस्य च भक्तितः ।
 प्रार्थनं पापयुक्तस्य सरलं स्वीकरोम्यहम् ॥ २१ ॥
 प्रार्थयत प्रतीक्षध्वमाश्वस्तहृदयाः प्रभुः ।
 वक्ति यच्छति यावन्न सम्पदोऽनुग्रहस्य च ।
 ज्ञानानुश्वसनानन्दपुण्यैश्चित्तं प्रपूरयन् ॥ २२ ॥
 धन्यं प्रातर्वन्दनायां स्तुतौ च प्रार्थनेषु च ।
 अलमाभुञ्जते तत्र सर्वोऽनुग्रहमीशितुः ।
 परात्मानुश्वसनेन तेषामात्मा समृद्धिमान् ॥ २३ ॥

केवलं प्रार्थयेरन्, तु किन्तु लभेरन् प्रार्थितविषयम् अधिगच्छेयुः, न अन्विष्येयुः, परं प्रभुं पश्येयुः, धर्मं शान्तिं श्रुतितानन्दिते श्रुतितं देवश्रुतितं तत्प्रेरणानन्दितम् आनन्दश्च ते चिन्तियुः, सच्चितानि कुर्युः ।

२१ । फललाभं विना प्रार्थना निफलेत्याह प्रार्थयेदिति । अन्वहं प्रतिदिनं चेत् यदि प्रार्थयेत, ततः किमत्र फलं लभञ्चे ? स प्रभुः अवदत्, योऽसौ यद्यत् प्रियं प्रार्थयति, तस्मै तत् तत् प्रदास्यामि, भक्तितः प्रणतस्य पापयुक्तस्य च सरलं प्रार्थनम् अहं स्वीकरोमि ।

२२ । परमेश्वराङ्गीकारमनुसृत्य फलप्रतीक्षामाह प्रार्थयेदिति । प्रार्थयत प्रार्थनां कुरुत, प्रार्थनानन्तरम् आश्वस्तहृदयाः सन्तः प्रतीक्षध्वम् प्रतीक्षां कुरुध्वम् । प्रतीक्षाकालमाह—यावन्न प्रभुः वक्ति, अनुग्रहस्य च सम्पदः यच्छति । किं कुर्वन् ? ज्ञानानुश्वसनानन्दपुण्यैः शान्त्या अनुश्वसनं प्रेरणा च आनन्दश्च पुण्यश्च तैः चित्तं प्रपूरयन् परिपूर्णं कुरुन् ।

२३ । कृतार्थतामाह भवमिति । प्रातः धन्यम् । एवं प्रातःकालो धन्यो भविता ।

आशीर्वचनसङ्गीतानन्तरं प्रथमेदुवि ।

सम्भाषयन् धन्यवादैरनुग्रहाय तं प्रभुम् ॥ २४ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयध्वं मुदा ततः ॥ २५ ॥

इत्युपासना ।

—•—

बन्धनायां सुतौ प्रार्थनेषु च तत्र ईशितुः परमेश्वरस्य अनुग्रहं सर्व्वं फलम् अत्यर्थं आ-
भुञ्जते, परात्मानुश्रवणेन तत्प्रतिपत्त्या तेषाम् आत्मा समुद्दिमान् भवति ।

२४ । अनन्तरमाशीर्वचनः दिक्कमाह आशीरिति । आशीर्वचनसङ्गीतानन्तरं
अनुग्रहाय तत्कृतानुग्रहाय धन्यवादैः सम्भाषयन् तं प्रभुं भुवि प्रथमेत् ।

२५ । शान्तिवचनमाह शान्तिरिति । ततः तदनन्तरं मुदा इदेष शान्तिः शान्तिः
शान्तिरिति वाचयध्वम् ।

इत्युपासना ।

—•—

आहारः ।

चदश्रीथात्र पशुवत् किन्नोदरपरायणाः ।

यूयं पुष्टाङ्गवृषभा मांसादाः श्वापदा इव ॥ १ ॥

ये चोदरपराः सत्यं पार्थिवाहारभोजिनः ।

अनन्तजीवनं साक्षाद्भोज्यान्ध्यात्मदर्शिनान् ॥ २ ॥

धन्यास्ते परमेशाय पिवन्त्यश्नन्ति ये पुनः ।

देवत्वमनुपश्यन्ति दैनिकाहारवस्तुषु ॥ ३ ॥

सत्यमन्नञ्च पानीयं देवत्वानुगुणं हि ये ।

नान्नेशस्य पिवन्त्याश्नन्त्याप्नुयुस्ते विमोचनम् ॥ ४ ॥

१ । उपासनानन्तरमाहारविधिं वक्तुमाह चदिति । चेत् यदि पशुवत् अश्रीय, किं न यूयम् । उदरपरायणाः ? यूयं पुष्टाङ्गवृषभाः, मांसादाः मांसमचकाः श्वापदाः हिंस्रजन्तवः इव ।

२ । उदरपरायणानामध्यात्मदर्शनाच्च भेदमाह यइति । ये च उदरपराः उदर-पूरणमात्राकाङ्क्षिणः सत्यं यथायतः ते पार्थिवाहारभोजिनः, ऐहलीकिकैन्द्रियभोग्यपदार्थाश्रितः । अध्यात्मदर्शिनो भोज्यानि अन्नानि साक्षात् अनन्तजीवनम् ।

३ । अध्यात्मदर्शिनो कृतार्थतामाह धन्या इति । परमेश्वराय परमेशायै ये पुनः अश्नन्ति पिवन्ति, दैनिकाहारवस्तुषु देवत्वं देवभावं तदधिष्ठानम् अनुपश्यन्ति, ते धन्याः ।

४ । अन्नादीनां देवत्वानुगुणत्वमाह अन्नमिति । सत्यं सत्यतः अन्नं पानीयञ्च देवत्वानुगुणं देवत्वगुणसम्पृक्तम् । ये ईशस्य परमेश्वरस्य नाम्ना पिवन्ति अश्नन्ति, ते विमोचनं मुक्तिम् आप्नयुः ।

चार्वाका इव मा भूत भोज्यपानेषु संरताः ।
 पिवन्त्यग्नन्ति मोदन्ते ये विनाशाय केवलम् ॥ ५ ॥
 भोजनागारकुटीरः प्रमत्तानाम् जातुचित् ।
 इष्टानुरागिन् मा भूते भोजनस्थानमग्नताम् ।
 विश्वासिनामोश्चरस्य भोज्यान्वेष हि मन्दिरम् ॥ ६ ॥
 अभिषेकाय ते स्नानागारं कुटीर एष ते ।
 भोजनाय च पानाय चरितानां महात्मनाम् ।
 सुपवित्रतमौ ह्येतौ ज्ञेयावतोऽपरिष्कृतः ।
 एको नाप्यनयोर्देवाधिष्ठानवर्जितो भवेत् ॥ ७ ॥
 श्रुत्युक्तं नियतं ह्यत्र स्मर प्रवचनत्विदम् ।
 “अग्नौ वाय पिवथ कुरुध्वे वाय यत्ततः ।

५ । केवलं भोजनपरायणा मा भूत्याह चार्वाका इति । चार्वाकाः भोजन-
 परायणा ईश्वरविमुखा इव भोज्यपानेषु संरताः सा भूत । ये चार्वाकाः केवलं विनाशाय
 पिवन्ति, अग्नन्ति, मोदन्ते । अज्ञानं पिव मोदस्व इति चार्वाकाणां मतम् ।

६ । भोजनागारस्य मन्दिरवत् पवित्रस्थानत्वमाह भोजनेति । हे इष्टानुरागिन्,
 इष्टे परमेश्वरे अनुरागयुक्त गृहस्थ, ते तव भोजनागारकुटीरः जातुचित् कदाचित् प्रमत्तानां
 पानान्मदानान् भोजनस्थानं मा भूत् । एष कुटीरः ईश्वरस्य भोज्यानि तत्प्रदत्ताग्निनि
 अग्नतां विश्वासिनां मन्दिरं हि भवत्विति शेषः ।

७ । कथं तस्य पवित्रस्थानत्वं तदेवाह अभिषेकायेति । ते स्नानागारम्
 अभिषेकाय, एष ते कुटीरः भोजनागारकुटीरः महात्मनां महाजनानां चरितानां पानाय
 भोजनाय च । एतौ स्नानागारभोजनागारकुटीरौ सुपवित्रतमौ ज्ञेयौ, अतः अनयोः
 एकः अपि न अपरिष्कृतः देवाधिष्ठानवर्जितः भवेत् । एवं तौ रक्षेत् यथा देवाधिष्ठानं
 यच्च सर्व्वेऽनुभवैतुः ।

यूयं कुरुध्वं तत् सर्वं महिम्ने परमेशितुः” ॥ ८ ॥

उपासनान्ते प्रविशेत् पवित्रं भोजनालयम् ।

गृहस्थः सपरीवारो भावैः प्रवचनोचितैः ॥ ९ ॥

उपविश्यासने स्वे स्वे नमेयुस्तामगोचरीम् ।

भक्त्यान्नदायिनीं सर्व्वं, स एवं वाचयेत्ततः ॥ १० ॥

अन्नं ह्युपस्थितं देव आशिषा विनियोजय ।

अनुगृहाण यदिदं पुनात्वस्मान् तवानुगान् ॥ ११ ॥

असंस्कृतमपूतञ्च स्पृशेद्वा न कदाचन ।

देवस्पर्शविशुद्धान्नमश्नीयाद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥ १२ ॥

केवलं प्रार्थनामन्त्रोच्चारणं न तु पश्यतु ।

पोषणशक्तिरूपेण प्रभुञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् ।

८ । ईश्वरार्पणं सर्व्वं कर्त्तव्यमित्याह युत्युक्तमिति । अत्युक्तम् इदं प्रवचनं नियमं स्मर । किलत् ? यूयम् अश्वीय भोजनं कुरुय वा पितृय पानं कुरुय, कुरुध्वं कर्म्म वा सम्पादयध्व, तत् सर्व्वं परमेशितुः ईश्वरस्य महिम्ने कुरुध्वम् ।

९ । एतत्प्रवचनप्रयोगमाह उपासनान्त इति । उपासनान्ते प्रवचनोचितैः भावैः गृहस्थः सपरिवारः पवित्रं भोजनालयं प्रविशेत् ।

१० । सर्व्वायै प्रणाममाह उपविशेति । स्वे स्वे आसने उपविश्य भक्त्या तान् अगोचरीम् अन्नदायिनीं सर्व्वं नमेयुः नमस्कुर्युः । ततः नमस्कृतानन्तरं स गृहो एवं वाचयेत् ।

११ । अन्नमिति । हे देव, उपस्थितम् अन्नम् आशिषा विनियोजय आशीर्युक्तं कुरु, अनुगृहाण अनुग्रहं कुरु, यत् इदम् अस्मान् तव अनुगान् पुनातु पवित्रान् करोतु ।

१२ । भक्त्यमभक्त्यमाह असंस्कृतमिति । असंस्कृतम् अपूतम् च अन्नम् कदाचन न स्पृशेत् । भक्तिपूर्व्वकं देवस्पर्शविशुद्धान्नम् अनुभूततदधिष्ठानमन्नम् अश्नीयात् खादेत् ।

निदर्शनञ्च भोज्योन्नतमस्यात्मनस्तथा ॥ १३ ॥

अत्रेतिहास्यहमिति प्रभोर्वाणीं शृणोत्वमी ॥ १४ ॥

कालतो ध्वनितां वाणीमृषीणां शृणु तत्र तम् ।

पुत्रं स्मर परेशस्य जीवनं तस्य भक्षय ॥

तस्य मांसेन मांसञ्च शोणितेन च शोणितम् ।

कुरु यन्नित्यकालं हि वयं त्वयि वसाम च ॥ १५ ॥

अशानान्नं मुखन्वश्रात्युन्निश्चिष्टरसान् यथा ।

अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम च साधुताम् ।

अश्रात्वानन्दमृषिषु परे चिनोतु जीवनम् ॥ १६ ॥

१३ । अत्रेति भगवद्विज्ञानदर्शनमाह केवलमिति । न केवलं प्रायश्चित्तव्यापारं
तु किन्तु पीषणशक्तिरूपेण प्रभुम् अत्रेति प्रतिष्ठितञ्च पश्यतु । तथा आत्मनः उन्नतमस्य
भोज्यस्य निदर्शनञ्च पश्यतु । पुण्यादिकं हि आत्मनो भोज्यम्, अत्रं तन्निदर्शनं भवत्विति
फलितार्थः ।

१४ । तत्रेश्वरवाणीश्रवणमाह अत्रइति । अहम् अत्रेति तिहासीति प्रभोः परमेश्वरस्य
वाणीम् अस्मी गृह्णीं शृणोतु ।

१५ । अन्नपानेन पुत्रत्वापादानमाह कालत इति । कालतः प्रवृत्तः कामात्
ध्वनिताम् श्रुयीणां वाणीं शृणु । तेषां वाणीमाह तत्रेति । तत्र अत्रेति परेशस्य परमेश्वरस्य
तं प्रसिद्धं पुत्रं महर्षिणामं स्मर स्मरणविषयं कुरु । तस्य जीवनं भक्षय । तस्य
मांसेन च मांसं शोणितेन च शोणितं कुरु, यद् यस्मान् वयम् अथययं कालं हि
त्वयि वसाम । तस्य रक्तमांसिन रक्तमांसत्वे वयं त्वयि निवस्युमवकाशं लभामहे इति तेषां
तथा भक्षणम् ।

१६ । पुण्यादिसञ्चयमाह अशानेति । अन्नं त्वम् अशान । मुखं यथा उन्निश्चिष्ट-
रसान् अश्नाति तथा अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम साधुताम् आनन्दञ्च अश्नातु । परे
परमेश्वरे मृषिषु जीवनं शान्तमिति शेषः चिनोतु मखितं करोतु ।

एवमौदरिकाहारो न गृहे स्यात् परेशितुः ।
 प्रातःसन्ध्याशनन्तश्च भवेदध्यात्मभोजनम् ॥ १७ ॥
 एवमात्मानमात्मा हि पिवत्यग्राति तेन तु ।
 महाजनोपदिष्टेन युत्यातिमानितेन च ॥ १८ ॥
 मितव्यय-मिताचार-स्वास्थ्यतत्त्वानुसारतः ।
 गृहस्थानां भोजनानि नियम्यानि च कृत्स्नशः ॥ १९ ॥
 सर्वविधामिताचारं त्यज त्वङ्गोजनव्ययः ।
 आयान्नियमितादत्र कदाचिन्नातिरिच्यताम् ॥ २० ॥
 मिताचारपरः स्यात्स्वं सुरां जातु न संस्पृश ।
 विषमेषा त्वदर्धश्च मृत्युश्च प्रतिवासिने ॥ २१ ॥

१७ । एवमिति । एवं परेशितुः परमेश्वरस्य गृहे औदरिकाहारो न स्यात् । तत्र प्रातःसन्ध्याशनम् अध्यात्मभोजनं भवेत् ।

१८ । अध्यात्माहारमाह एवमिति । एवं महाजनोपदिष्टेन युत्या शास्त्रेणातिमानितेन तेन पूर्वोक्तेन पथा आत्मा हि आत्मानम् अग्राति पिवति ।

१९ । भोजननियममाह मितव्ययेति । मितव्ययश्च मिताचारश्च स्वास्थ्यतत्त्वश्च तेषामनुसारतः गृहस्थानां भोजनानि कृत्स्नशः नियम्यानि । न तानि स कदाचिदति-
क्रमेदति भावः ।

२० । संक्षेपेणोक्तं मिताचारादिकं परिष्कृतवित्तमाह सर्व्वेति । सर्व्वविधामिता-
चारं सर्व्वप्रकारम् अपरिमिताचारं त्यज परिहर । त्वङ्गोजनव्ययः तव आहारव्ययः
कदाचित् अत्र नियमितात् आयात् न अतिरिच्यताम् अतिरिक्तो भवतु ।

२१ । मिताचारेति । मिताचारपरः स्याः, जातु कदाचित् त्वं सुरां न संस्पृश ।
त्वदर्धम् एषा सुरा विषम्, प्रतिवासिने प्रतिवेशिजनाय मृत्युः । अतः सञ्जया तत्-
संस्पृशपरिहारः ।

आह प्रभुर्दुर्बलं यत् पातयेत् तत् परित्यज ॥ २२ ॥

सामान्याशनपानादौ दैन्य आत्मविनिग्रहे ।

भोगासक्तेरात्मनश्च परांश्च रक्षितुं सदा ।

धृतव्रता निवर्त्तन्तां मांसाहारात् प्रतिश्रुताः ॥ २३ ॥

अथापि बलदं स्यात्ते सामान्यस्त्रिह भोजनम् ।

बलं स्वास्थ्यं समानीतं भवेत्तेन च यत् पुनः ॥ २४ ॥

स्वादु वा मधुरं भोज्यं चेदस्वास्थ्यकरं, न तत् ।

भक्षणीयं कदाचिद्यद्भोगाणां जनकं ध्रुवम् ॥ २५ ॥

२२ । तत्रे श्वरनिर्देशमाह आहति । यत् दुर्बलं जीवश्चित् जनं पातयेत् पतितं कुप्यात् तत् परित्यज परित्यजः प्रभुः परमेश्वरः आह ।

२३ । व्रतधारिणां मांसाहारपरित्यागमाह सामान्येति । सामान्याशनपानादौ, दैन्ये दीनतायाम्, आत्मविनिग्रहे आत्मसंयमे. आत्मनश्च परांश्च भोगासक्तेः रक्षितुम् सदा धृतव्रताः प्रतिश्रुताः तद्विधमान् पालयितुं कृतप्रतिज्ञाः मांसाहारात् निवर्त्तन्तां निवृत्ता भवन् ।

२४ । सामान्यमपि भोजनं पटिकरणवत् व्योक्तव्यमिषाह तथापीति । इह ते तत्र भोजनं सामान्यं स्यात्, अथापि बलदं बलकरम् । यत् यस्मात् तेन सामान्यं कृतिम् पुनः बलं स्वास्थ्यं समानीतं भवेत् । भोज्यं सामान्यमप्येवं भवेद्यत् तेन बलकरं स्वास्थ्यवर्द्धनं स्यात् ।

२५ । परित्यागमाहारामाह स्वादिति । स्वादु वा मधुरं भोज्यं चेत् यदि स्वास्थ्यकरम्, न तत् कदाचित् भक्षणीयम्, यत् यस्मात् ध्रुवं निश्चितं रोगाणां जनकं रोगकरम् ।

स्वास्थ्यवस्थाविशेषानुसारतो गृहवासिनाम् ।

एकैकस्य च भोज्यानां गुणो मानं विशिष्यते ॥ २६ ॥

एकविधं न ते भोज्यं प्रत्यङ्गं, स्वादवद्यतः ।

भवेच्छमेत सर्वाणि पोषणानि कलेवरम् ॥ २७ ॥

गृहिणी निखिलं तत्र निर्णयेत च भोजनम् ॥ २८ ॥

पारिवारिकवैद्यस्तु पथ्यापथ्यं विनिर्दिशेत् ।

विधाय भोज्यञ्चाभोज्यं निवार्य च विधानतः ।

प्रभोः प्रतिनिधित्वेन तन्नाम्ना प्रतिषिधति ।

सोऽयं यद् जातुचित् तेषु न कोपि तत्तु संस्पृशेत् ॥ २९ ॥

२६ । अथस्थाविशेषाद्भोज्यगुणादिविशेषमाह स्वास्थ्यिति । गृहवासिनां स्वास्थ्य-
वस्थाविशेषानुसारतः स्वास्थ्यानुयायि अथस्थानुयायि—अथस्था तु धातुभेदः—एकैकस्य
भोज्यानां भोजनसामग्रीणां गुणः मानञ्च परिमाणञ्च विशिष्यते विशेषः भवेत् ।

२७ । भोज्यपरिवर्त्तनमाह एकविधमिति । ते तत्र भोज्यं प्रत्यङ्गं न एकविधं
स्यात् । कथम् ? ततः स्वादवत् स्वादु भवेत्, कलेवरं देहः सर्वाणि पोषणानि लभेत् ।
प्रत्यङ्गमेकविधाहारभोजने न स्वादवता तिष्ठति, देहश्च न पोषणानि भजते, अतः
भोज्यपरिवर्त्तनं कर्त्तव्यम् ।

२८ । भोज्यपरिवर्त्तनं गृहिणी कथ्यादित्याह गृहिणीति । तत्र गृहिणी निखिलं
भोजनं निर्णयेत्, प्रत्यङ्गं तथा तन्नर्णयति भवेत् ।

२९ । पथ्यापथ्यनिर्णयमाह पारिवारिकेति । पारिवारिकवैद्यस्तु विधानतः यथाविधि
भोज्यं विधाय अभोज्यं निवार्य पथ्यापथ्यं विनिर्दिशेत् । सोऽयं चिकित्सकः प्रभोः
कुंशरस्य प्रतिनिधित्वेन तन्नाम्ना परमेश्वरनाम्ना यत् प्रतिषिधति, तेषु गृहवासीषु कोऽपि
न नत्तु संस्पृशेत् ।

यदाग्नीथाप्रसन्नेन मुखेनाग्नीथ नो पुनः ।

प्रसन्नेन तु भावेव वक्त्रेण क्षितगोभिः ॥ ३० ॥

आमोदभावजनकालापास्तत्र भवन्तु च ।

सङ्गावास्त्वतिरिच्यन्तामाहारसमये तदा ॥ ३१ ॥

इत्याहारः ।

३० । भोजनीचितभावमाह यदिति । यदा यूयम् अग्नीथ, अप्रसन्नेन मुखेन नो अग्नीथ, तु किन्तु प्रसन्नेन भावेन क्षितगोभिना वक्त्रेण मुखेन ।

३१ । आसीदिति । तत्र भोजनकाले आमोदभावजनकालापाः भवन्तु । तदा आहारसमये सङ्गावान्तु अतिरिच्यन्ताम् अतिशयेन सन्तु ।

इत्याहारः ।

कर्म ।

विश्रम्य स क्षणं गच्छेत् कार्यस्थल्यां गृही ततः ॥ १ ॥
 बाणिज्ये व्यवसाये वा परकार्येऽथवा पुनः ।
 वेतनेन नियुक्तोऽयं कालोपरचको भवेत् ॥ २ ॥
 कृतार्थत्वनिदानं हि कालसंरक्षणं सदा ।
 तल्लङ्घनं विभुदृशा सत्यस्य विधिलङ्घनम् ॥ ३ ॥
 परमेशं स्मर त्वं प्राक् कार्यारम्भात् तवान्वहम् ॥ ४ ॥
 प्रलीभनानि दुःखानि परीक्षा विपदः पुनः ।
 बहुलानीह कार्येषु प्रतियोद्धुं क्षमी न तु ॥
 विना विश्वासवन्तं हि तान्यस्मिन् परमेश्वरे ॥ ५ ॥

१ । आहारान्तरं कर्म, तत् विश्रामान्तरमित्याह विश्रम्यति । क्षणं क्षण-
 कालम् आहारान्तरं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा स गृही कार्यस्थल्यां कार्यक्षेत्रे गच्छेत् ।

२ । कालरक्षणमाह बाणिज्य इति । बाणिज्ये व्यवसाये स्वकृतानुष्ठाने वा, अथवा
 पुनः परकार्ये वेतनेन नियुक्तः अयं गृही कर्मप्रवृत्तौ कालोपरचको निर्दिष्टसमयसंरक्षण-
 परो भवेत् ।

३ । कालरक्षणफलं तल्लङ्घनदीपञ्चाह कृतार्थत्वेति । सदा कालसंरक्षणं निर्दिष्ट-
 समयप्रतिपालनं हि कृतार्थत्वनिदानम् । तल्लङ्घनं कालसंरक्षणलङ्घनं विभुदृशा ईश्वर-
 दृष्ट्या सत्यस्य विधिलङ्घनम् इच्छापूर्वकं सत्यस्य नियमातिक्रमणम् ।

४ । ईश्वरानुस्मरणपूर्वकं कार्यारम्भाह परमेशमिति । तत्र कार्यारम्भात् प्राक्
 अन्वहं प्रतिदिनं त्वं परमेशं स्मर ।

५ । परमेश्वरस्मरणस्य प्रयोजनमाह प्रलीभनानीति । इह कार्येषु प्रलीभनानि

यत् कार्यं ते, नियुक्तो वा यत्र, त्वत्प्रभुरीश्वरः ।
 तस्य दासस्तदादेशान्निर्व्वहेष्टा हि केवलम् ॥ १२ ॥
 गृहे वा विपक्षौ क्रीडागारे वा वणिगालये ।
 पण्योत्पादनशालायां पर्यवेक्षणवेश्मसु ॥
 सभाकुट्टिमके मानक्षेत्रे वा स्मर तच्चिरम् ।
 पुण्यस्थानं हि यत्र त्वं नियुक्तः कुरुषे प्रभोः ॥
 दृष्ट्यधीनञ्च पुण्यं तत् कर्म यो विद्यते पुरः ॥ १३ ॥
 न केवलं हि तत् स्थानं पुण्यं कर्म च येन च ।
 साध्यते तत् साधनेन पवित्रं तत् प्रमख्यताम् ॥ १४ ॥

प्राथेनां शशीति, स तु त्वां विपत्काले विपदां समये परीक्षायां परीक्षासमये न जाना-
 चित् कदाचित् पश्यति ।

१२ । ईश्वरस्यैव सर्वत्र प्रभुत्वमाह यदिति । यत् ते तव कार्यं, यत्र वा त्वं
 नियुक्तः, त्वत्प्रभुः तव प्रभुः ईश्वरः, तस्य त्वं दासः । तदादेशान् तस्य ईश्वरस्य
 आदेशान् हि केवलं निर्व्वहेष्टाः निष्पादये ।

१३ । सर्वत्र ईश्वराधीनकार्यत्वं तेनैव च कृतार्थतामाह गृह इति । गृहे,
 विपक्षौ, पण्यशालायां, क्रीडागारे धनागारे, वणिगालये वाणिज्यागारे, पण्योत्पादन-
 शालायां पण्यद्रव्यनिष्पादोत्पादनगृहे, पर्यवेक्षणवेश्मसु यहादिपर्यवेक्षणो योनिनिर्लेयधु,
 सभाकुट्टिमके मन्त्रणागृहे, मानक्षेत्रे भूपरिमाणभूमौ वा चिरं तत् पुण्यस्थानं स्मर
 यत्र त्वं नियुक्तः तस्य प्रभोः दृष्ट्यधीनञ्च पुण्यं तत् कर्म कुरुषे यः प्रभुः पुरः विद्यते तव
 परीक्षणं वर्तते ।

१४ । येन च तत् कर्म साध्यते तदपि पुण्यमिच्छाह न केवलमिति । न हि
 केवलं तत् स्थानं कर्म च पुण्यं येन च साधनेन शस्त्रादिना तत् कर्म साध्यते तत्साधनं
 पवित्रं प्रमख्यताम् ।

राज्ञां दण्डं स्वस्तिकादि वैद्यानां दूरवीक्षणम् ।
 ज्योतिर्विदां स्थापतेयी कर्णौ लेखकलेखनी ॥
 मुद्राकृद्दर्पतूली च कर्माणां योधनः ।
 तक्षणी सूत्रधाराणां कृपकाणाञ्च कर्त्तनी ॥
 अर्पितानि प्रभोः कार्ये पुनाति तानि स स्पृशन् ।
 तद्गौरवाय तन्नाम्ना नित्यं ये भक्तिपूर्वकम् ॥
 व्यवहरन्ति तान्यत्र धन्यास्ते पुरुषा भुवि ॥ १५ ॥
 आलस्यसंरतो मा भूः प्रयत्नाध्यवसायवान् ।
 परिश्रमी प्रभोः कर्म कुर्वन् पूर्णप्रमाणतः ॥ १६ ॥
 कर्मावहेलते वाद्यादिष्टान्नान् करोति च ।
 आलस्यार्थं स किं दण्डं नोपभुञ्जीत निश्चितम् ॥
 उपयुक्तो वेतनाय शमी निद्राति योऽलसः ।
 स स्तेनी हरते भोज्यद्रव्याणि तु प्रभोर्गृहात् ॥ १७ ॥

१५ । साधनात्याह राजानिति । राज्ञां दण्डम्, वैद्यानां चिकित्सकानां स्वस्ति-
 कादिशास्त्रविशेषाः, ज्योतिर्विदां दूरवीक्षणम्, स्थापतेयी कर्णौ, लेखकानां लेखनी,
 मुद्राकृतां दर्पतूली, कर्माणां लौहकर्माकाराणाम् अयोधनः, सूत्रधाराणां तक्षणी,
 कृपकाणां कर्त्तनी शस्त्रकृद्दर्पतूली, तानि सर्वाणि साधनानि प्रभोः कार्ये अर्पि-
 तानि, स प्रभुः स्पृशन् पुनाति पवित्राणि करोति । ये जनाः भक्तिपूर्वकं तानि साधनानि
 तद्गौरवाय तस्य प्रभोः गौरवाय तन्नाम्ना व्यवहरन्ति ते पुरुषा भुवि धन्याः ।

१६ । आलस्यपरिहारमाह आलस्येति । आलस्यसंरतो मा भूः । प्रभोः कर्म
 पूर्णप्रमाणतः कुर्वन् प्रयत्नाध्यवसायवान् परिश्रमी भव ।

१७ । आलस्यपरायणो दण्डभागित्याह कर्मेति । कर्म अवहेलते अथवा आदि-

अनियतव्रतं नात्र कुर्यात् कुर्वन् परियमम् ।

समाहन् विनिद्राति मासमेकं कदाचन ।

नैरन्तर्येण चात्साहेनापरिचयिषा पुनः ।

कुर्यात् कर्मान्ततो व्याप्य होराणां सप्त चान्वहम् ॥ १८ ॥

सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुमादिष्टवान् प्रभोः ।

भृत्यत्वस्य च तन्मानस्यात्र यत् कुरुते स च ॥

दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते स कथं पुनः ।

परिमाणेन वा केन सर्व्वथा तस्य नित्यशः ॥ १९ ॥

क्रोधस्य च विरक्तेषु कारणात् अमसम्भवात् ।

समभावं सदा रक्ष निर्जीवैकविधत्वतः ॥

नवीद्यमं नवीत्साहं नूतनत्वं सदातनम् ॥ २० ॥

एतत् स्मृतं च करोति, स किम् आलम्बायै निश्चिन्तयन् नोपभुञ्जीत । अमी परियम-
परं व्रतमात्रं भृत्ये उपयुक्तं । यः अन्तः सन् निद्राति स क्षेप्तः प्रभोः गृहात्
भोज्यद्रव्याणि तु हरते ।

१८ । अमनियममाह अनियतेति । नात्र अनियतव्रतं नियमविरहितं अमं
कुर्यात् । अनियममभिदधाति—कदाचन समाहन् परियमं कुर्वन् मासमेकं विनि-
द्राति । किं कुर्यात्साहाहं—नैरन्तर्येण अपरिचयिषा उत्साहेन पुनः अन्तः अन्तः
प्रतिदिनं होराणां सप्त व्याप्य कथं कुर्यात् ।

१९ । कर्म्मणः परिसंख्यादाने दायित्वमाह सम्पूर्णं । परमेश्वरसन्निधौ भृत्यत्वस्य,
यत्कुरुते तन्मानस्य च, स कथं केन वा परिमाणेन दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते
सर्व्वथा तस्य नित्यशः सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुम् आदिष्टवान् ।

२० । कर्म्मजनितविरक्त्यादेर्निराकरणमाह क्रोधस्येति । अमसम्भवात् अमजनि-

उद्दीप्यन्ते यदि तव कर्मकाले प्रवृत्तयः ।
 रुचं क्रुद्धं च हृदयमीर्षायुक्तञ्च गर्वितम् ॥
 धनलोभाद्यदि किञ्चिदसत्त्वं न्यायवर्जितम् ।
 कर्तुं प्रलीभितो वाथ प्रार्थय प्रभुसन्निधौ ॥
 तत्त्वणान्नसोद्धार्य त्रायस्व मां परेश्वर ।
 सांसारिकत्वात् पापाच्च निवर्त्तय परात्पर ॥
 पितः संरक्ष मां स्वस्थं विमोचय धनार्च्चनात् ।
 मुक्तिदातः सदा श्रुत्यं तव श्राधि च मां प्रभो ॥ २१ ॥
 नियतं हृष्टमनसा कुरु कृत्यं त्वमात्मनः ।
 सन्ततेऽध्यवसायस्य प्रभोः चेत्ते परिश्रमः ॥
 सानन्दस्त्वां शुद्धतमं सुस्थं प्रज्ञं करिष्यति ।
 दिव्यजीवनश्रयं हि तेनेहामुत्र सेत्स्यति ॥ २२ ॥

तात् विरक्तः क्रोधश्च कारणं सदा समभावं रत्न । निर्जीवैकविधत्वतः एकविध-
 कर्मकरणजनितज्ञायात् नवीयमानं नवीक्षां सदातनं नूतनत्वं रवेति शेषः ।

२१ । क्रोधादिप्रवृत्तिनिवारणोपायमाह, उद्दीप्यन्ते इति । यदि कर्मकाले
 तव प्रवृत्तयः उद्दीप्यन्ते, क्रुद्धं यदि रुचं क्रुद्धं ईर्ष्यायुक्तं गर्वितञ्च अथवा धनलोभात्
 यदि असत्त्वं न्यायवर्जितं किञ्चित् कर्तुं प्रलीभितः, तत्त्वणान् मनसोद्धार्य प्रभुसन्निधौ
 प्रार्थय । प्रार्थनाप्रकारमाह, हे परेश्वर, मां त्रायस्व, हे परात्पर, सांसारिकत्वात्
 पापाच्च मां निवर्त्तय, पितः, मां स्वस्थं प्रकृतिस्थं रक्ष, हे मुक्तिदातः, धनार्चनां मां
 विमोचय, हे प्रभो, मां तव श्रुत्यं सदा श्राधि श्रान्तितं कुरु ।

२२ । कर्मफलमाह नियतमिति । हे अध्यवसायस्य सन्तते, नियतं सततं हृष्ट-
 मनसा हृष्टचित्तेन त्वम् आत्मनः कृत्यं कर्म कुरु । प्रभोः चेत्ते सानन्दः परिश्रमः त्वां

सत्यः परिश्रमः पूजा नित्यशक्तेः स्तुतिर्नतिः ।
 इच्छाशक्तेर्महत्यास्तु क्षुद्रया सत्क्रियासु च ॥
 क्रियाशक्त्या क्रियाशक्तेर्योगोऽस्माकं यतो भवेत् ॥ २३ ॥
 देवहीनोऽल्पविश्वासी कार्यक्षेत्रे तु गच्छति ।
 प्रत्येति स च खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा ॥ २४ ॥
 ये सेवन्ते प्रभुस्तस्यानन्दस्तेषामुपार्थसौ ।
 नित्यं ते विनिवर्त्तन्ते कार्यक्षेत्रात् प्रगाय च ।
 तन्नाममहिमानञ्च कृतज्ञहृष्टमानसाः ॥ २५ ॥

इति कथम् ।

सुखं शङ्कतमं प्रज्ञं करिष्यति । तेन परिश्रमेण इह अमुत्र दिव्यश्रीवनशस्यं हि सेतुष्यति सिद्धं भविष्यति ।

२३ । कर्मासैन्योरभेदभावमाह सत्य इति । सत्यः परिश्रमः नित्यशक्तेः पूजा, अस्माकं क्षुद्रया इच्छाशक्त्या महत्याः इच्छाशक्तेः स्तुतिः नतिः, सत्क्रियासु च क्रियाशक्त्या यतः अस्माकं क्रियाशक्तेः योगः भवेत् ।

२४ । अविद्यासिनः परिणाममाह देवहीन इति । अल्पविश्वासी देवहीनः स खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा कार्यक्षेत्रे गच्छति प्रत्येति च ।

२५ । विश्वासिनां परिणाममाह य इति । ये प्रभुं सेवन्ते तेषां उपरि तस्य प्रभोः अभीष्टानन्दः वर्त्तत इति शेषः । ते कृतज्ञहृष्टमानसाः तन्नाममहिमानञ्च प्रगाय नित्यं कार्यक्षेत्रात् विनिवर्त्तन्ते ।

इति कथम् ।

आमोदः ।

कार्यान्तरमामोदमन्विच्छेदृष्टदूषितम् ॥ १ ॥

परिश्रमस्तथामोदः कार्यं विश्रान्तिरेव च ।

उभे शुद्धतमे देवभावानुरञ्जिते यतः ॥ २ ॥

एकैकदासतः कार्यं यथा पूर्णप्रमाणतः ।

अस्माकं प्रभुरन्विच्छत्यादत्ते च ददाति च ॥

पूर्णप्रमाणमानन्दमृद्वं प्रतिजनोचितम् ।

नरनारोषु बालेषु चामोदं विदधाति सः ॥ ३ ॥

आमोदार्थं हि कार्यं यो जहाति स तु निन्दितः ।

यः करोति सदा कार्यं हर्षविश्रामवर्जितम् ॥

समाधिभुवि कश्चित् संवसत्याजीवनं यथा ।

शोकचिह्नानि नित्यानि धत्तेऽत्र च यदृच्छया ॥ ४ ॥

१ । परिश्रमान्तरमामोदमाह कार्यान्तरमिति । कार्यान्तरं तद्विनससुचित-
कार्यानुसरणान्तरं गृहीतदूषितम् अनपचयकरम् आमोदं सुखवर्द्धकक्रोडादिकम् अन्वि-
च्छेत् स्वाभिलाषविषयं कुर्यात् ।

२ । कथं तत् कुर्यादित्याह परिश्रम इति । यतः परिश्रमः तथा आमोदः,
कार्यं विश्रान्तिः विश्राम एव च उभे शुद्धतमे पवित्रतमे, देवभावानुरञ्जिते देवगुण-
सम्पन्ने ।

३ । एकैकैति । अस्माकं प्रभुः ईश्वरः यथा एकैकदासतः पूर्णप्रमाणं कार्यम्
इच्छति आदत्ते च, तथा पूर्णप्रमाणम् आनन्दं ददाति च । स प्रभुः नरनारोषु बालेषु च
प्रतिजनोचितम् मृद्वं सम्बद्धिसम्पन्नम् आमोदञ्च विदधाति ।

४ । कार्यत्यागेनामोदत्यागेन च निन्दित इत्याह आमोदार्थमिति । यः आमो-

न स्वर्गः शीकिभिः सृष्टो नातिभारार्पकः प्रभुः ॥ ५ ॥

विषयता न पावित्र्यं न चाणं क्रन्दनं तथा ॥ ६ ॥

कुरु कर्म यथाकालं ह्यसाथेत्याह स प्रभुः ॥ ७ ॥

यथा श्रमो देवशक्त्यर्जनं ज्ञेयं तथा पुनः ।

आनन्दस्य च देवस्यामोदः पूजनमेव हि ॥ ८ ॥

विश्वासिनो यथा सोऽसौ करोति कुरुतानिश्चम् ।

नन्दति स्मितशीभीशो नन्दत स्मितसम्भृताः ॥ ९ ॥

दार्यम् आमीदानुसरणनिमित्तं कार्यं जहाति परिहरति स तु निन्दितः निन्दाभाजनम् ।
सदा यः हर्षविश्रामवर्जितं कार्यं करोति स च निन्दित इति ज्ञेयः । कौटुम्भीऽयं
जनः ? यथा कथितं जनः समाधिमुखि शवसमाधानस्थाने संवसति, आजीवनम् अथ
नित्यानि शोकविज्ञानि च यदृच्छा भवेत् ।

५ । कथमेव भवति तदाह नेति । स्वर्गो न शीकिभिः शीकयुक्तैः सृष्टः, न
तत्र शीकाक्षानां निवास इति भावः । प्रभुः परमेश्वरः न अतिभारार्पकः, बहुनासमर्थोऽयं
अतिमात्रं भारं नार्पयतीति यावत् ।

६ । विषादं क्रन्दनञ्च निन्दति विषयतेति । विषयता न पावित्र्यं यद्वृत्ता, तथा
क्रन्दनं न चाणं विमुक्तिः ।

७ । कथमेव भवति तदाह कुर्विति । यथाकालं यथासमर्थं कर्म कुरु, अथ
यथाकालं ह्यस इति स प्रभुः परमेश्वरः आह । ईश्वराशास्त्रोपादिष्वप्युक्तादिनिन्दा ।

८ । आमीदः परमेश्वरपूजनमित्याह यथेति । श्रमः परिश्रमः यथा देवशक्त्यर्जनं
देवस्य परमेश्वरस्य शक्तौ अर्जनं, तथा पुनः आमीदः देवस्य ईश्वरस्य आनन्दस्य पूजनम्
एव हि ।

९ । कस्यस्यामीदि चेश्वर एवानुसर्तव्य इत्याह विश्वासिन इति । हे विश्वासिनः,
सोऽसौ ईश्वरः परमेश्वरः यथा करोति तथा यूयम् अनिश्चं कुरुत । स्मितशीभी परमेश्वरः
नन्दति, स्मितसम्भृताः यूयं नन्दत ।

ते धन्याः पुरुषा येषु शक्तिस्तस्य करोति च ।

आनन्दः परमेशस्य प्रचिनोति च नित्यदा ॥ १० ॥

आमोदेषु च भोगेषु सदा सर्व्वविधेष्विह ।

स्वर्गीयं शोभतां पुण्यं क्षितच्चौष्ठाधरोपरि ॥ ११ ॥

भोगाधिक्यं जहाहीदमपवित्रं करोति च ।

हृदयं लघुचित्तत्वमापाद्येन्द्रियवश्यताम् ॥ १२ ॥

अन्विष्यन्तीन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च ।

भोगसुखं विनश्यन्ति सहस्रञ्चातिचारतः ॥ १३ ॥

पापात्मकाद्वयादस्माद्भोगासक्तेः स्वरूपकात् ।

ज्ञानवन्तो लुगुप्तान्ते दूरे तिष्ठन्ति सर्व्वथा ॥ १४ ॥

१० । ईश्वरस्य शक्तेरानन्दस्य चाविभावे कृतार्थतामाह ते धन्या इति । ते पुरुषाः धन्याः येषु तस्य ईश्वरस्य शक्तिश्च करोति क्रियां विदधाति, येषु च नित्यदा तस्य परमेश्वरस्य आनन्दः प्रचिनोति प्रचयमाप्नोति ।

११ । तत्र पुण्यप्राधान्यमाह आमोदेष्विति । सदा निरन्तरम् इह सर्व्वविधेषु भोगेषु आमोदेषु च स्वर्गीयं पुण्यं पवित्रं क्षितच्च औष्ठाधरोपरि शोभताम् ।

१२ । तत्र परित्याज्यमाह भोगाधिक्यमिति । भोगाधिक्यं जहाहि परित्याज्य । हृदम् भोगाधिक्यं हृदयम् अपवित्रं करोति, लघुचित्तत्वं आपाद्य कृत्वा इन्द्रियवश्यताम् इन्द्रियाधीनतां करोति जनयति ।

१३ । इन्द्रियाधीनताफलमाह अन्विष्यन्तीति । इन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च भोगसुखम् अन्विष्यन्ति, सहस्रञ्च अतिचारतः विनश्यन्ति ।

१४ । ज्ञानवन्तः किं कुर्वन्ति तदाह पापात्मकादिति । वयात् अस्मात् पापात्मकात् भोगासक्तेः स्वरूपकात् विनश्यन्तीति वचनात् मारकात् ज्ञानवन्तः लुगुप्तान्ते, सर्व्वथा दूरे तिष्ठन्ति ।

पानासक्तिर्न्यभिचारो ह्येयादेयतरो भुवि ।

आसक्ताः खलु ये तत्रापवित्राः पतिता इव ॥

व्यवहारोपयोग्याः स्युर्निष्ठासेनोद्भवा यत् ।

हृत्साहजस्वपावितं जनानां समितौ चिरम् ॥ १५ ॥

सङ्गस्येद्रूपजीवानां सुखाय मुखदर्शनम् ।

तासां तव सुखं सन्तुर्विलासामक्तगीयम् ॥ १६ ॥

विलासिनीनां नारीणां तरलानां न जातुचित् ।

सङ्गमन्विथ नियतं यूनां रीतिरचेतसाम् ॥

यद्येन्द्रियपरामोदवर्तितास्तेजनासु च ।

दूषणस्य तु वीजानि वर्त्तन्त निश्चितं यतः ॥ १७ ॥

१५ । ये तत्रासक्ताः पतिता इव व्यवहारः हृत्साह पानासक्तिरिति । पानासक्तिः सुरापानानुरक्तिः व्यभिचारः विलासिनीषु रतिः भविष्येयान् ज्ञेयतरः, निहविषयेदेव ज्ञेयतरः । ये तत्र आसक्ताः ते अपवित्राः पतिता इव व्यवहारोपयोग्याः स्युः । अथम् ? यद् यस्यान् जनानां समितौ जनसमाजे हृत्साहजं विषयं अपावितं तु च निपादयेन उच्यते । तत्रासक्तादवहवाः सन्तु मुखं आपन्नमिति भावः ।

१६ । सङ्ग इति । ते विलासामक्तगीयम् । अपजीवानां सङ्गः तासां मुखदर्शनं चेत् तव सुखाय, तव सुखं सन्तु ।

१७ । सम्यक्तमात्रे निहविषयेन परिशुद्धीतविलासिनीसङ्गीऽपि परिहृत्य इत्याह विलासिनीनामिति । तरलानाम् अतिचञ्चलानां विलासिनीनां विलासामक्तानां नारीणां सङ्गं न जातुचित् चिन्तय, यथा चचेतसां यूनां नियतं रीतिः । ते हि तासां सङ्गं सदैवान्विष्यन्ति, न तथा त्वं कुर्विति फलितार्थः । कथं न सङ्गीऽन्वेषणीयः ? यतः इन्द्रियपरामोदवर्तितास्तेजनासु इन्द्रियपरामोदेन वर्त्तितासु उक्तजनासु निश्चितं दूषणस्य बीजानि वर्त्तन्ते । ततो ज्ञानेक्षया पतनं भवतीति न तदनुसरणीयमिति भावः ।

आमोदः ।

मा द्यूते ह्यादमन्वेधीर्नाशदारिद्र्यकृद्धि तत् ॥ १८ ॥

मा विश्वसीर्विचारे त्वमात्मनः प्रार्थय प्रभोः ।

निर्णेतुञ्च नियन्तुञ्च दैनिकामोदमन्यथा ॥

आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि निश्चितम् ॥ १९ ॥

निर्दोषक्रीडनं सर्व्वविधमाश्रय यत् तव ।

शरीरस्य च चित्तस्य सुखदं भवति ध्रुवम् ॥ २० ॥

विविधानि च तान्यत्र सन्ति यत् परिवर्त्तय ।

आमोदानेकधात्वं तद्वर्त्तुमस्फूर्त्तिकृत् सदा ॥ २१ ॥

१८ । द्यूतक्रोडापरिहारमाह मा द्यूते इति । द्यूते म्लङ्गपूर्व्वकक्रोडायां ह्यादम् आमोदं मा अन्वेधीः । कथम् ? तत् द्यूतं नाशदारिद्र्यकृत्, ततो हि सर्व्वेष्वं विनश्यति, दारिद्र्यञ्चायाति ।

१९ । ईश्वरप्रेरणानुविधं क्रीडानुसरणं कर्त्तव्यमित्याह, मा विश्वसीरिति । आत्मनः विचारे त्वं मा विश्वसीः । दैनिकामोदं निर्णेतुं नियन्तुञ्च प्रभोः समीपे प्रार्थय । अन्यथा निश्चितम् आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि । बह्वीं नश्यन्त्यात्मरुच्यनुक्रमेणामोदानुसरणे-नातः प्रार्थनया तदवधारणीपदेशः ।

२० । सामान्यतः किंविधं क्रीडनमनुसरणं तदाह निर्दोषेति । सर्व्वविधं निर्दोष-क्रीडनम् आश्रय, ध्रुवं निश्चितं यत् तव शरीरस्य चित्तस्य च सुखदं भवति ।

२१ । एकविधक्रीडनानुसरणं निवेधति विविधानीति । यत् यस्यात् तानि निर्दोषक्रीडनानि विविधानि च सन्ति, अतः आमोदान् परिवर्त्तय । कथम् ? सदा तत् अस्फूर्त्तिकृत् एकधात्वं वर्त्तुम् । एकविधक्रीडनानुसरणेन न स्फूर्त्तः संप्रापना, अत-स्तत्परिवर्त्तनम् ।

सन्धोगविषयेषु चतस्रं युद्धतमं चतुतमम् ।
 दिव्यधाम धराधास्त्रि सङ्गीतं सत्त्वमेव हि ॥ २२ ॥
 दिव्यवार्ताहरा सेयं दिव्यकन्या सुशोभना ।
 सङ्गीतिः शोकसंहर्त्री ज्ञान्युत्कृष्टाहरा पुनः ॥
 वात्योपमाः प्रहृष्टीषु शान्तयित्री प्रहोभनात् ।
 रश्मित्रानन्दसंदात्री भक्त्युच्छ्वासप्रवर्धिनी ॥ २३ ॥
 शोच्योऽनयार्थभोगामिप्रायेऽपकर्षतीह ताम् ।
 कामवर्द्धनगीतेषु मोदते योऽनुरागवान् ॥
 वाराङ्गनास्वरताने स्वस्वात्मानं परस्य च ।
 सङ्गीतनाम्ना चाकृष्य विनाशयति मन्दधीः ॥ २४ ॥
 सङ्गीतेषु च देवत्वं सत्त्वं तिष्ठति मङ्गला ।

२२ । सङ्गीतं प्रशंसति सन्धोगेति । सन्धोगविषयेषु सङ्गीतम् चतुतमम् युद्धतमम् चतुतमम् विधेयम् । सत्त्वं सत्यतः एव हि धराधास्त्रि दिव्यधाम । सङ्गीतमेवैव धरा दिव्यधावा स्पर्धते ।

२३ । कथं प्रशंसनीयं व्याहृ दिव्येति । सा इयं सङ्गीतिः दिव्यवार्ताहरा स्वर्गदूतः, सुशोभना दिव्यकन्या, शोकसंहर्त्री शोकघातिका शोकप्रशमिका, ज्ञान्युत्कृष्टाहरा ज्ञानोः उत्कृष्टाया उत्कृष्टदिका, वात्योपमाः भक्त्यामकृतसदृशीः प्रहोभोः शान्तयित्री प्रशमयित्री, प्रहोभनात् रश्मित्री आत्मानि मन्धानाम् अन्यतः चित्तप्रसरणं शान्तयित्री, शानन्दसंदात्री, भक्त्युच्छ्वासप्रवर्धिनी भक्त्युच्छ्वासान् वर्द्धयतीति सा तथा ।

२४ । सङ्गीतापव्यवहारं निन्दति शोच्य इति । स शोच्यः, यः मन्दधीः इह तां सङ्गीतिम् अनयार्थभोगामिप्राये अनयः अमीतिः अर्थानां विषयाणां भोगः तयोः अभिप्राये अपकर्षति दृषयति, कामवर्द्धनगीतेषु मोदते, वाराङ्गनास्वरताने अनुरागवान्, स्वस्य परस्य च आत्मानं सङ्गीतनाम्ना च आकृष्य विनाशयति ।

बहुयन्त्रैकतानेषु हारितायां सरस्वती ॥
 सङ्गीतमाताऽदृश्यैक्यरूपोत्कृष्टस्वरस्य च ॥ २५ ॥
 अतो मानय सङ्गीतं गीतवादिषसंख्यम् ।
 पवित्रवस्तुसन्दोहोचितेन सम्भ्रमेण च ॥
 नित्यं व्यवहरानन्दशान्त्यै क्यमिलनेन च ।
 स्वर्गीयं गीतं सम्यक् करोत्वोत्तरकेतनम् ॥ २६ ॥
 चेत् सम्भवः कदा शिष्यां सङ्गीतेन च मेलय ।
 ज्ञानेन च तथामोदं रङ्गभूमौ हि मानसम् ॥
 विशुद्धतममानन्दमन्विष्य नाटकेषु च ॥ २७ ॥

२५ । सङ्गीतैष्वीशराधिष्ठानमाह सङ्गीतिष्विति । सत्यं सत्यतः सङ्गीतेषु च देवत्वं
 तिष्ठति । बहुयन्त्रैकतानेषु उत्कृष्टस्य मधुरस्य स्वरस्य च हारितायां मङ्गला सङ्गीतमाता
 अदृश्या ऐक्यरूपा सरस्वती तिष्ठतीति शेषः । सर्वसामञ्जस्यमपनुद्य सामञ्जस्यानयन-
 सेवायाः कार्यभरत एवेयं नित्यं क्यरूपत्वेन परिगण्यते ।

२६ । अतस्तत्सम्माननमाह अत इति । अतः अतएव सङ्गीतं मानय । गीतवादिष-
 समूहं गानवाद्ययन्त्राणां समूहं पवित्रवस्तुसन्दोहोचितेन सम्भ्रमेण यथान्वपवित्रवस्तुनिषयं
 प्रति सम्मानना भवति तद्रूपेण नित्यं व्यवहर । स्वर्गीयं गीतं कर्तुं उत्तरकेतनम् परमेश-
 वरहम् आनन्दशान्त्यै क्यमिलनेन च सम्यक् पूर्णं करोतु । प्रतिगृहं सङ्गीतेन आनन्दः
 शान्तिरैक्यं सन्मिलनञ्च विराजन्ताम् ।

२७ । अभिनयजनितामोदं प्रसीति चेदिति । चेत् यदि सम्भवः, कदा कश्चिञ्चित्
 समये रङ्गभूमौ हि सङ्गीतेन च शिष्यां ज्ञानेन च तथा आमोदं मेलय एकीकुर्व । नाटकेषु
 च मानसं विशुद्धतमम् आनन्दम् अन्विष्य ।

नाटकस्य तु शक्तिर्हि महती मङ्गलाय च ।
 स्वस्वोपकृतयेऽन्यस्य धन्या ये योजयन्ति ताम् ॥ २८ ॥
 उद्वहार्णोद्वहन् पापयुक्तान् सामाजिकान् बह्वन् ।
 कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयदर्थितम् ॥
 शोकेन हृदयं हृष्टमकार्षीद्रजनीमुखम् ।
 आलस्यवर्द्धनं प्रोत्साहितं युवकसंहितम् ॥
 अरक्षन्नातिचरणादात्मनश्च हतोद्यमान् ।
 अजागरयदह्वा तासवीने जीवने पुनः ॥ २९ ॥
 सङ्गच्छध्वमतो यूयं युवानो बह्वकौतुकाः ।
 आमोदाय पुनर्ज्ञानोचिताय सायमुत्तमम् ॥
 अभिनयत नूतनं वा प्राचीनं ज्ञानवर्द्धनम् ।
 नाट्यं सामाजिकामोदं दत्तं स्वेभ्यश्च तं वरम् ॥ ३० ॥

२८ । नाटकं प्रशंसति नाटकस्येति । नाटकस्य शक्तिः हि महती । ते धन्याः ये स्वस्य मङ्गलाय अन्यस्य च उपकृतये तां योजयन्ति ।

२९ । नाटकशक्तिं विवक्षीति उद्वहार्णोदिति । बह्वन् पापयुक्तान् उद्वहार्णोत् पापयुक्तान् कृतवती, बह्वन् सामाजिकान् कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयत् । शोकेन अर्द्धितं निपीडितं हृदयं हृष्टं हर्षयुक्तम् आलस्यवर्द्धनं रजनीमुखं सायङ्कालं प्रोत्साहितं प्रकटोत्साहयुक्तम् अकार्षीत्, युवकसंहितं युवकनिचयम् अतिचरणात् अरक्षन् हतोद्यमान् तान् आत्मनश्च पुनः नवीने जीवने अह्वा सत्यम् अजागरयत् ।

३० । अभिनयाय प्रोत्साहयति सङ्गच्छध्वमिति । हे युवानः, ज्ञानोचिताय आमोदाय बह्वकौतुकाः यूयम्, अतः अतएव सङ्गच्छध्वम् मिलिताः भवत । सायं सायङ्कालं ज्ञानवर्द्धनं प्राचीनं नूतनं वा नाट्यम् अभिनयत । स्वेभ्यः आत्मैः आत्मैश्चिभ्यश्च तं वरं त्रेष्टं सामाजिकामोदं दत्त ।

सावहिता यथा मा भूत् प्रमत्तत्वमथापि वा ।
 उन्मार्गप्रस्थितानाञ्च नराणामिह सङ्गतिः ॥
 नारीणां वा ह्यपवित्रदृश्यं चित्तविदूषकम् ।
 नीतिशैथिल्यकृद् यच्च स्वास्थ्यकृत् कृत्यभित्तया ॥ ३१ ॥
 नाट्यशालां वस्तुजातमर्पयत परात्मने ।
 क्रीडतास्य विद्यमाने चाभिनयत गायत ॥
 नृत्यतैवं महिम्ना यन्मायोश्चरोऽत्र युज्यते ॥ ३२ ॥
 सायं सम्मिलनं गीतवाद्येन तद्विताथ वा ।
 ज्ञानोचितप्रमोदोत्सो दृढबन्धुत्वबन्धनम् ॥

३१ । तत्र तान् सावहितान् करोति सावहिता इति । यूयं सावहिताः भवतैति शेषः ; यथा प्रमत्तत्वं मद्यपानविद्वलत्वम् अथापि वा उन्मार्गप्रस्थितानां नराणां नारीणां वा सङ्गतिः सम्मेलनम्, अपवित्रदृश्यम्, यच्च चरित्रदूषकम्, नीतिशैथिल्यकृत्, स्वास्थ्यकृत्, तथा कृत्य-भिन् उत्तमकर्तव्यविनाशकरं तत् इह मा भूत् ।

३२ । ईश्वरार्पणेनाभिनयः कर्त्तव्य इत्याह नाट्यशालामिति । नाट्यशालां वस्तु-जातं तत्सम्पर्कोयवस्तुसमूहं परात्मने परमेश्वराय अर्पयत । अस्य परमेश्वरस्य विद्यमाने समीपे एवं क्रीडत अभिनयत गायत नृत्यत यत् अत्र नाट्यशालायां नाट्यशरी भगवान् महिम्ना युज्यते । भगवन्महिमप्रचारभूमिर्हि नाट्यशाला, अतः उदहार्योद्बहन् पापयुक्ता-नित्यादीनां सङ्गतिः ।

३३ । सायं सम्मिलनमाह सायमिति । गीतवाद्येन सह अथवा तद्विना सायं सम्मिलनं ज्ञानोचितप्रमोदोत्सः ज्ञानोचितः यः प्रमोदः तस्य उत्सः प्रभवस्थानम्, दृढ-बन्धुत्वबन्धनं तेन बन्धुत्वबन्धनं दृढं भवतीति तथा, सौभाग्यशुभाकाङ्क्षावर्धनम् आलम्भाव-

सौम्याश्च शुभकाङ्क्षासंघर्षेण ज्ञानदं पुनः ।

विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणं परम् ॥ ३३ ॥

संलापः प्रचुरानन्दहर्षसदृसभूः स तु ।

सर्वेषां सुलभो हस्तलम्ब एव निरन्तरम् ॥ ३४ ॥

यूयं यदा क्षणः प्राप्तः सङ्गच्छध्वं तदैव हि ।

समालपत सङ्घट्टलाभकृद्विषयेषु च ॥

चिन्ता भावांश्च श्रेष्ठान् संव्यतिहरध्वमत्र च ।

समदुःखसुखत्वञ्च खेहं सीमनसेन तु ॥ ३५ ॥

इत्यामीदः ।

शुभशंसित्ववर्जकम्, ज्ञानदम्, परं श्रेष्ठं विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणम्, यती विज्ञानादि-
समुत्पन्नतत्त्वसंग्रहो भवतीति तथा ।

३३ । आलापजनितामीदमाह संलाप इति । संलापः प्रचुरानन्दहर्षसदृसभूः ततः
प्रभूतः आनन्दः हर्षः विशदहरसामय भवति । स तु सर्वेषां सुलभः निरन्तरं हस्तलम्ब
एव । न तत्र कस्यचित् कश्चित् प्रयास इति भावः ।

३४ । आलापार्थे सम्भिलनं समुचितमित्याह यूयमिति । यूयं यदा क्षणः समयः
प्राप्तः तदा एव हि सङ्गच्छध्वं मिलिता भवत । सदा हृद्यलाभकृद्विषयेषु च संलपतः ।
अत्र संलापे चिन्ताः श्रेष्ठान् भावान् खेहं समदुःखसुखत्वञ्च सीमनसेन संव्यतिहरध्वम्
अन्यान्यं समर्पयत ।

इत्यामीदः ।

अध्ययनम् ।

प्राक् सायमशनादर्व्वाम्बाध्येतुं विनियोजय ।

अवकाशन्तु सद्यन्यान् प्रबन्धान् समयोत्थितान् ॥ १ ॥

अपेक्षते यथा देहश्चात्मा सञ्चालनं मनः ।

तथैव कर्षणं येन भवेयुर्वृत्तयोऽस्य च ॥

सुस्था बलयुताः सच्चिनुयुर्ज्ञानमृतं महत् ॥ २ ॥

मा भूदध्ययनं व्यर्थमथालामकरं तव ।

एवं न जातु भवतु नीतिं यत्ते विदूषयेत् ॥ ३ ॥

ग्रन्थाः सङ्गिसमाञ्चित्तमुपांशु दूषयत्यसौ ।

असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इवात्र तु ॥

१ । अध्ययनमाह प्रागिति । सायं सायङ्काले अशनात् प्राक् अर्वाक् पश्चात् वा अवकाशं कार्यग्रानुष्ठानविरहितसमयं सद्यन्यान् समयोत्थितान् प्रबन्धान् अध्येतुं विनियोजय ।

२ । कथमित्याय अपेक्षते इति । यथा देहः आत्मा च सञ्चालनं व्यायामसाधन-
रूपम् अपेक्षते, तथैव मनः कर्षणं नियतं सञ्चिन्ताध्ययनादिकम् अपेक्षते इति शेषः ।
येन कर्षणव्यापारेण अस्य मनसः तत्तयः सुस्थाः बलयुताः भवेयुः महत् ज्ञानम् कृतं सत्यं
सच्चिनुयुः सच्चितं कुर्यात् ।

३ । सफलं तदध्ययनं भवितुमर्हतीत्याह मा भूदिति । तव अध्ययनं व्यर्थम्
अथ आलामकरं मा भूत् । जातु कदाचित् एवं न भवतु यत् ते तव नीतिं विदूषयेत्
प्रदुष्टां कुर्यात् ।

४ । सद्यन्याध्ययनकारणमाह ग्रन्थाः इति । ग्रन्थाः सङ्गिसमाः सहचरसदृशाः ।
असौ असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इव उपांशु गोपनतः दूषयति हृदयमिति शेषः ।

सद्गत्या ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः ॥ ४ ॥
 रहःसखः शिष्यको हि ज्ञानदो यन्म आत्मनः ॥ ५ ॥
 ओष्ठाधरौ विना सोऽयं प्राबुध्यैष प्रयच्छति ।
 उपदेशान् विना पाणिं प्रोच्छिद्यन्मूणि शोकिनाम् ॥ ६ ॥
 मनोमतानां ग्रन्थानामालयं स निजालये ।
 रक्षेत् समर्पयेज्ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने ॥ ७ ॥
 आत्मोपायानुसारेण समृद्धिभक्तमध्यसौ ।
 कुर्यात् संयहणेनात्र ग्रन्थानामुपयोगिनाम् ॥ ८ ॥
 स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्रो भवत्वसौ ।
 मनोमततमानान्तु स्वाधारोऽस्तु च पूर्व्वजैः ॥

विपर्यये अत्र सदगत्याः ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः, यदा ऋषीणां संसर्गात् सद्गुणसत्फललाभः तथा तैः साधुयैरिति फलितार्थः ।

५ । ग्रन्थानां सखित्वमुपदेष्टुमाह रहःसख इति । ज्ञानदो यन्म आत्मनः रहःसखः शिष्यको हि ।

६ । कथमुपदेष्टुं वन्मुत्तमिमाह ओष्ठाधराविति । ओष्ठाधरौ विना सोऽयं ज्ञानदो यन्मः प्राबुध्यैष उपदेशान् सत्परासंज्ञानं प्रयच्छति प्रकृष्टरूपेण ददाति, पाणिं करं विना शोकिनां शोकयस्तानाम् अमूणि प्रोच्छति मारि ।

७ । ग्रन्थसंयहमाह मनोमतानामिति । स गृही निजालये निजालये मनोमतानां ग्रन्थानामालयं रत्नेत्, तत्र ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने समर्पयेत्, तथाश्चा उपदेष्टुम् ।

८ । आत्मोपायानुसारेण अर्थागमाद्यनुसारेण अतो गृही तं ग्रन्थनिलयम् उपयोगिनां ग्रन्थानां संयहणेन अत्र समृद्धिभक्तं कुर्यात् ।

९ । स इति । स पारिवारिको ग्रन्थालयः क्षुद्रो भवति, तं किम् मनोमतानां ग्रन्थानामिति शेषः स्वाधारः प्रकृष्टाधारः अस्तु । अपि च यमं यमं पूर्व्वजैः ज्ञानिभिः

उक्तानां लिखितानाञ्च ज्ञानिभिस्तेर्युगे युगे ।
 समुत्सृजतु सद्बन्धयुक्तं श्वासं मनोरमम् ॥ ८ ॥
 संयद्दे विविधत्वन्ते विस्तृतज्ञासु यत्तव ।
 यथाहारो विभिन्नः स्वात्तया मानस एव च ॥
 मनोगतानां भिन्नानां स्वादानामिह सम्मतः ॥ १० ॥
 विज्ञानज्ञाय साहित्यं धर्मशास्त्रञ्च दर्शनम् ।
 इतिहासो जीवनी च काव्यं नाटकमेव च ॥
 वृत्तान्ता भ्रमणानां सहाष्टान्ताश्चाथ नैतिकाः ।
 उपदेशा भक्तितत्त्वग्रन्थाश्च श्रुतयोऽपि च ॥
 विविधानाञ्च जातीनामेते स्युस्तत्र संयद्दे ॥ ११ ॥

उक्तानां लिखितानाञ्च सद्बन्धयुक्तं मनोरमं श्वासं समुत्सृजतु । ततः प्राचीनज्ञानिजनो-
 क्तिनिबन्धनसङ्ग्रहो नितरां प्रवहति सरलार्थः ।

१० । संयद्दे विविधत्वमाह संयद्दे इति । संयद्दे विस्तृतं विविधत्वज्ञासु ।
 कथम् ? यत् यस्मात् तव आहारो यथा विभिन्नः दिनं दिनं बहुप्रकारः स्यात्, तथा
 मानसः आहारः एव च विभिन्नः सन् मनोगतानां भिन्नानां स्वादानां सम्मतः समुचितः
 स्यात् ।

११ । तद्विविधत्वमाह विज्ञानमिति । विज्ञानं प्रकृतितत्त्वम्, अथ साहित्यं
 सत्प्रवचनदिकम्, धर्मशास्त्रम्, दर्शनम् तत्त्वनिर्णायकग्रन्थाः, इतिहासः इतिहासम्,
 जीवनी जीवनवृत्तान्तः, काव्यम् कविप्रणीतग्रन्थाः, नाटकम्, भ्रमणानां वृत्तान्ताः,
 देशभ्रमणकारिभिर्निवृत्ततत्त्वज्ञेयविवरणानि । नैतिकाः नीतिविषयकाः सहाष्टान्ताः
 वृत्तान्ताः, उपदेशाः, भक्तितत्त्वग्रन्थाः, अपि च विविधानां जातीनां श्रुतयः, तत्र संयद्दे
 एते स्युः । गुणितजातेन संयद्देपरिसमाप्तिः सर्व्वोपरि तासां श्रेष्ठत्वद्योतनाय ।

तान् पालय प्रयत्नेन सम्यक् इव सम्यदः ।

भक्ष्या मानय यत् सत्यनिधानानि परिश्रितुः ॥ १२ ॥

सत्यं सर्वविधं दैव्यं अर नैतिकमेव वा ।

वैज्ञानमैतिहासं वा देवस्त्रेवाच मानभाक् ॥ १३ ॥

पाठः परिमितो नातिशयस्ते भवतु क्वचित् ॥ १४ ॥

अत्याशनमिवायं स्वाद्वारः क्लान्तिकरः पुनः ।

मनसः प्रतिबध्नाति समापादनमात्मनि ॥ १५ ॥

चेत्त्वं जरयितुं शक्तो मा भूरग्रासि यज्ञवेत् ।

हलाहलन्तद्रोगाणामुत्पत्तेर्हेतुरप्युत ॥ १६ ॥

१२ । सहेतुकं यद्यसम्मानमाह तानिति । सम्यक् इव तान् प्रयत्नेन पालय, भक्ष्या मानय । कथम् ? यत् यस्मात् परिश्रितुः परमेश्वरस्य सत्यनिधानानि, तेषु विनिहितानि तस्य सत्यानि ।

१३ । सत्यमिति । अर अरण्यविषयं कुह, सर्वविधं सत्यं—वैज्ञानम् ऐतिहासं वा नैतिकमेव वा—दैव्यम् देवभावसम्पन्नम् । अत्र दैव्य परमेश्वर इव मानभाक् सत्यमिति शेषः ।

१४ । सम्प्रत्यग्यननियमान् प्रवक्तुमाह पाठ इति । पाठः ते तत्र परिमितः भवतु क्वचित् अतिशयो न भवतु इति शेषः ।

१५ । तत्र कारणमाह अत्याशनमिति । अत्याशनमिव अयम् अतिरिक्तपाठः अज्ञानोपमया देहव्यापीयस्य मनसः क्लान्तिकरः भारः स्यात् पुनः अधिकम् आत्मनि समापादनं तदुपादानत्वेनान्तःसन्निवेशनं प्रतिबध्नाति । अधिकमशनं यथा परिपाकान्नावत् देहोपादानत्वं न लभते तथातिरिक्तमध्ययनमिति फलिताद्यैः ।

१६ । तद्विपरीतफलमाह चेदिति । यत् त्वम् अग्रासि, चेत् यदि त्वम् जरयितुं शीघ्रं कर्तुं शक्तो मा भूः, तत् अशनं हलाहलं तीक्ष्णविषं भवेत्, अपि च रोगाणाम् उत्पत्तेः हेतुः भवेदिति शेषः ।

बहून् यससि चेद्व्यान् ग्रस्तं स्वाध्यानसन्तः ।
 भारैः क्षीणबलं शुद्धचिन्तायोग्याश्च वृत्तयः ॥ १७ ॥
 पठेत् पंक्तीः कतिचिद्वाध्यायान् विद्यार्थिसत्तमः ।
 प्राक् पुनःपठनात् पश्येत् समापत्तिसमापनम् ॥ १८ ॥
 वृत्तान्तसंग्रहो वाथ सुखं लब्धं न जातुचित् ।
 पाठस्य चिन्तया पाको विनयो मनसः पुनः ॥ १९ ॥
 चिन्ता पित्तरसस्तस्य वित्तिं ज्ञाने विपाचयेत् ।
 वृत्तान्तांश्चरिते मेदःशोणिते ग्रन्थवर्त्ति यत् ॥ २० ॥

१७ । य-घेऽशनत्वमारीपयन् आह बहूनि । चेत् यदि बहून् ग्रन्थान् यससि तव मानसं भारैः ग्रस्तं क्षीणबलं स्यात् । किं स्यात् पुनस्तत्फलम् ? मनसो वृत्तयः शुद्धचिन्तायोग्याः गृहासु अज्ञानमालिन्यविरहितासु स्वस्थासु चिन्तासु अयोग्याः भवेयु-
 रिति शेषः ।

१८ । पाठप्रकारमभिदधाति पठेदिति । विद्यार्थिसत्तमः कतिचित् पङ्क्तौः कतिचित् अध्यायान् वा पठेत् प्रतिदिनमिति शेषः । पुनःपठनात् प्राक् समापत्ति-
 समापनं यत् पठितं तत् सम्यक् आत्मस्थमभूत्, परिपाकोऽस्य सञ्जातः इति पश्येत्
 सावचित्तमालोचयेत् ।

१९ । वृत्तान्तेति । जातुचित् कदाचित् पाठस्य लब्धं न वृत्तान्तसंग्रहः अथवा
 सुखम् । कित्तादा लब्धम् ? चिन्तया मनसः विनयः दमविशेषः पाकः परिणामः
 पूर्णतापादनम् ।

२० । पूर्वोपयुक्तोपमां द्रवयति चिन्तेति । चिन्ता तस्य मनसः पित्तरसः परिपाचक-
 रसविशेषः, वित्तिम् संवेदनं ज्ञाने वृत्तान्ताः चरिते वृत्ते, यत् ग्रन्थवर्त्ति तत् मेदःशोणिते
 विपाचयेत् ।

अतोऽभिलाषः पठने शिक्षणे स्मरणेऽथवा ।

आधिक्येन तु मा भूत्ते प्राधान्ये चिन्तनस्य तु ॥

ज्ञानवृत्तिर्भवेद्येन सुस्था बलंयुतीज्जला ॥ २१ ॥

यद्यत् पठसि तत्तत् त्वं विचारय च चिन्तय ।

युक्त्या योजय तत्तुल्यैस्तुलयानय चोद्धृतिम् ॥

उन्नयावनयात्तत्त्वं मूलतत्त्वानि कर्षय ।

यावद्बहिःस्थं सत्यं तदाम्तरत्वं न चाप्नुयात् ॥

चरित्रेण च चित्तेन समापत्तिश्च सर्व्वथा ॥ २२ ॥

श्रीच्यास्ते भासमाना ये नियतं ग्रन्थसागरे ।

विस्तीर्णं केवलं तत्र तृणानि कलयन्ति हि ॥ २३ ॥

ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि कलयन्ति च ॥ २४ ॥

२१ । अतः किं कर्त्तव्यं तदाह अत इति । आधिक्येन अधिकपरिमाणेन पठने स्मरणे अथवा शिक्षणे तत्र अभिलाषः सा भूत्, तु किन्तु चिन्तनस्य प्राधान्ये, येन ज्ञानवृत्तिः सुस्था बलयुता उज्जला भवेत् ।

२२ । यद्यदिति । यत् यत् त्वं पठसि, तत्तत् तावत् विचारय चिन्तय च, युक्त्या योजय सयुक्तिकं समर्थय, तत्तुल्यैः तुलय, उद्धृतिम् आनय तत्समाकृष्टानि सामान्यभूतानि तत्त्वानि उद्धारय । उन्नयावनयात् प्रमितिता मूलं समारोह उन्नयः, मूलात् प्रमितावधरोहः अवनयः, तदुभयात् तत्त्वम् आनय, मूलतत्त्वम् कर्षय यावत् बहिःस्थं तत् सत्यम् आन्तरत्वं, चरित्रेण चित्तेन च सर्व्वथा समापत्तिम् एकौभाष्यत्वम् न च आप्नुयात् ।

२३ । एवमकृत्वा त्रयाभ्ययनशीलान् निन्दति श्रीच्या इति । ते श्रीच्याः ये नियतं विलीर्णग्रन्थसागरे भासमानाः, तत्र केवलं तृणानि हि कलयन्ति ।

२४ । तद्विपरीतपथगामिनः प्रशंसति ते इति । ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि च कलयन्ति सच्चिदानि ।

भासमानाय तस्मिन्नाशून्याय न तु कश्चन ।
 समयग्रन्थनिलयो दत्ते लाभं दशस्वपि ॥
 ज्ञानलोकन्तु शब्देषु चिन्ताशीलोऽत्र पश्यति ॥ २५ ॥
 मा क्लान्तोभूयश्च शिष्यायामतिवृहं न जातुचित् ।
 मन्यस्व तत्र चात्मानमाशेषं ज्ञानमाचिनु ॥ २६ ॥
 गौरवञ्चाधिकारश्च नित्यकालं हि शिक्षणम् ।
 शिक्षकस्यास्य देवस्य पादाब्जमाश्रितस्य च ॥ २७ ॥
 शिष्याविनयहेतोर्हि वयं सर्वे समागताः ।
 भुवीति स्मर धन्यास्ते येऽतो गच्छन्ति विद्यया ॥
 दीव्यन्त्योज्ज्वलयोपाधिं प्राप्तुं तत्र पुरस्कृतिम् ॥ २८ ॥
 आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धो मा भूर्यतो मनः ।
 विमोहयन्ति सुखयन्त्यस्मै दत्ते न पोषणम् ॥ २९ ॥

२५ । भासमानायति । तत् तस्मात् समयग्रन्थनिलयः भासमानाय चिन्ताशून्याय
 क्लान्तः न तु कश्चित् लाभं दत्ते । तु किन्तु चिन्ताशीलः अत्र दशस्वपि शब्देषु ज्ञानलोकं
 समयज्ञानजगत्पश्यति साक्षात् करोति ।

२६ । मा क्लान्त इति । शिष्यायां मा क्लान्तो भूः, तत्र शिष्यायां जातुचित् आत्मानम्
 अतिवृहं न मन्यस्व, आशेषं चरमकालपर्यन्तं ज्ञानम् आचिनु ।

२७ । गौरवमिति । शिक्षकस्य अस्य देवस्य परमेश्वरस्य पादाब्जमाश्रितस्य नित्य-
 कालं शिक्षणं हि गौरवश्च अधिकारश्च ।

२८ । शिष्येति । वयं सर्वे शिष्याविनयहेतोः हि भुवि समागता इति स्मर । ते
 धन्याः सन्ति । पृथिव्याः दीव्यन्त्या उज्ज्वलया विद्यया तत्र परलोकं पुरस्कृतिम् उपाधिं प्राप्तुं
 गच्छन्ति ।

२९ । आख्यायिकेति । आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धः मा भूः । कथं न

यस्तासु लभते मोदं भुङ्क्ते छायां हि केवलम् ।

मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ वसत्यसौ ॥ ३० ॥

अश्लीलञ्चापविचञ्च साहित्यं मा स्पृश क्वचित् ॥ ३१ ॥

नास्तिकग्रन्थनिचयात् तिष्ठेरवहितो यतः ।

दारुणा भीषणा घृण्या जुगुप्सास्तेऽतिमात्रतः ॥ ३२ ॥

मिथ्यौदार्यवशात्किन्त्वं विश्वासिन्नेकपादिकाम् ।

अपवित्रां करोष्यत्र रक्तन् ग्रन्थांश्च ये पुनः ।

तं परं चावमन्यन्तेऽस्वीकुर्वन्ति ; स रक्ततु ॥ ३३ ॥

त्वञ्चेत् पठसि पत्राणामेकं नास्तिक्यदूषितम् ।

प्रतिवेशी तव ग्रन्थान् दिशति तान् पठिष्यति ।

मार्गाक्रामकगङ्गा, गङ्गाया विस्तारमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥

स्यात् ? यतः ताः मनो विमोहयन्ति सुखयन्ति, अथ च असौ मनसं पोषणं पुष्टिवर्धनो-
पादानं न दत्ते ।

३० । य इति । यः जनः ताम् आख्यायिकाकथासु मोदं लभते मोदसौ केवलं
छायां भुङ्क्ते, मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ निवसति ।

३१ । अश्लीलमिति । क्वचित् अश्लीलं च अपवित्रं च साहित्यं मा स्पृश ।

३२ । नास्तिकेति । नास्तिकग्रन्थनिचयात् अवहितः तिष्ठेः । यतस्तं दारुणा,
भीषणा, घृण्या, अतिमात्रतः जुगुप्साः ।

३३ । उदारः स्यामिति ब्रह्मा न तत्कल्पके कुर्यात् तदाह मिथ्येति । हि विश्वा-
सिन्, किं त्वम् मिथ्यौदार्यवशात्—मैतदीदार्यं किन्तु व्यर्थस्तदभिमान इति मिथ्यात्वम्
—एकपादिकाम् अध्ययनार्थकादाचारविशेषं ये ग्रन्थाः तं परं परमेश्वरम् अवमन्यन्ते
अस्वीकुर्वन्ति तान् ग्रन्थान् अपि रक्तन् अपवित्रां करोषि ? स ईशः रक्ततु, तत्कृपाया
एवं भावतु ।

३४ । न तैर्मम जतिः स्यात् प्रपन्नं तत्सुखमृणाय ममोद्यमः सफलो भविष्यति तत्

अतो नास्तिक्यदृष्टं तत्साहित्यं सत्युक्तद्विपुम् ।
 मत्वेश्वरस्य मर्त्यस्य कृपायां माक्राम जातुचित् ॥ ३५ ॥
 ऋषीणां सर्वकालानां शास्त्राख्येभ्य एव च ।
 ग्रन्थेभ्यो मानयैष्वेव ज्ञानं गम्भीरमस्ति यत् ॥
 प्रेरणाजनितं साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम् ।
 भक्तिं सम्माननामेभ्यो देहि नित्यमतन्द्रितः ॥ ३६ ॥
 विद्यार्थिन् भक्तिमन् पाठाध्ययनानि भवन्तु ते ।
 नवविधानविज्ञानमहिम्नः संविद्वद्वये ॥ ३७ ॥

इत्यध्ययनम् ।

कथं न मया ते पठितव्यास्तत्राह त्वमिति । त्वं चेत् नास्तिक्यदृष्टितं पञ्चाशमेकं पठसि,
 तव प्रतिवेशो तान् ग्रन्थान् विंशतिं पठिष्यति । न तत्र विनिवृत्तिः, अयं संक्रामकरीयः
 आद्य विस्मयम् आप्नुयात् ।

३५ । अत इति । अतः नास्तिक्यदृष्टितं सत्युक्तं तत्साहित्यम् ईश्वरस्य मर्त्यस्य
 सनुजस्य रिपुं मत्वा जातुचित् कृपायां माक्राम ।

३६ । ऋषीणामिति । ग्रन्थेभ्यः ग्रन्थेभ्यः सर्वकालानाम् ऋषीणां शास्त्राणि एव
 च मानय, यत् ग्रन्थात् एषैव गम्भीरं ज्ञानम् अस्ति, किञ्भूतम् ज्ञानम् ? प्रेरणाजनितं
 देवनिःश्वसितलभम् साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम्—एतद्वि तदसंभारणलक्षणम् । नित्यम्
 अतन्द्रितः अनलसः सन् ग्रन्थः भक्तिं सम्माननां देहि ।

३७ । विद्यार्थिन्निति । हे भक्तिमन् विद्यार्थिन् ते तव पाठाध्ययनानि नवविधान-
 विज्ञानमहिम्नः संविद्वद्वये भवन्तु । शास्त्रविज्ञानादीनामविसंवादसाधनमेवास्यासाधारण-
 महिमा । अध्ययनं तद्विषयतयेऽप्येतत् प्रभवत्वित्यध्यायशेषं तदभिधानम् ।

अथ दानम् ।

न यत्र दानमीशस्य गृहं तत्र, भवत्विह ।

आङ्ग्वरोऽर्जनानां वा प्रार्थनोच्चप्रतिध्वनिः ॥ १ ॥

दानहीनो हि विश्वासः शून्या धर्माभिमानिता ।

बन्धः पादप एषोऽत्र सूते न फलमय्वपि ॥ २ ॥

प्रकाशयति प्रेमाणं य एष पितरं प्रति ।

भ्रातरं प्रति तद्दीनः कपटी वञ्चकः स तु ।

विषादवाससा स्वार्थाधीनतामावृणोति यः ॥ ३ ॥

उच्छसितनदीप्रायः प्रेमास्य परमेश्वरे ।

भक्तस्य तु परिस्कीतो बाधां सर्व्यां भिनक्ति च ॥

१ । अथ दानमाह न यत्रेति । यत्र गृहे न दानम् अस्तीति शेषः, न तत् गृहम् ईशस्य परमेश्वरस्य । इह गृहे अर्जनानां प्रातिदेवसिकपुजानाम् आङ्ग्वरः प्राथमायाः उच्चप्रतिध्वनिः वा भवत् । दानं विना नेतरीश्वरगृहत्वमिति भावः ।

२ । कथं न तैरीश्वरगृहत्वमिति तदाह दानहीन इति । दानहीनो हि विश्वासः शून्या अन्तःसारविरहिता धर्माभिमानिता धार्मिकत्वप्रदर्शनम् । अत्र संसारे एषः विश्वासः बन्धः फलप्रसन्नविहीनः पादपः इत्यत्र न अल्पपि अल्पमपि फलं सूते ।

३ । तादृशधर्माभिमानिनां निन्दित्वे कारणमाह प्रकाशयतीति । य एष दानहीनो जनः पितरम् ईश्वरम् प्रति प्रेमाणं प्रीतिं प्रकाशयति प्रकटयति, भ्रातरं भगवन् प्रति तद्दीनः प्रेमवर्जितः, स तु कपटी कपटाचारी वञ्चक इति । योऽसौ विषादनाससा शोकचिह्नप्रकाशकवस्त्रेण—एतन्न तस्य बहिः कृच्छसाधनपदत्वमुक्तम्—स्वार्थाधीनताम् स्वाद्यपरत्वम् आवृणोति आच्छादितो करोति ।

४ । सम्प्रति कृत्ववच्चनाविरहितस्य भक्तस्य व्यापकप्रेमाणमाह उच्छसितेति । भक्तस्य अस्य जनस्य परमेश्वरे प्रेमा उच्छसितनदीप्रायः परिस्कीतोः सन् सर्व्यां बाधां गतिराधः री

परिव्याप्नोति विस्तीर्णं संसारे परिपूरयन् ।
 स्थानान्यस्य गभीराणि प्राचुर्यैर्जनयन् पुनः ॥
 आनन्दशस्त्राशींश्च नितरां शुष्कभूमिषु ॥ ४ ॥
 अतो गृही त्वज्जहूरे लुगुप्सिताभिशापवत् ।
 स स्वार्थपरतां कुर्यात् दानप्रेमालयं गृहम् ॥ ५ ॥
 गर्वाभिमानतो न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ तम् ।
 मत्वा घृण्यं हि पतितं नीचमिव घृणास्पदम् ॥ ६ ॥
 अभावाकुलितान् दुःखभाजस्त्वं तांश्च मानय ।
 तेषां सेवां हि सौभाग्यं धर्मंश्च गणयात्मनः ॥ ७ ॥
 ग्रहीतारन्तु दानघ्नेच्छुभयुक्तं करोति किम् ।
 दातारं न शतगुणैः शुभैः सम्भावयत्यलम् ॥
 दात्रे ह्यानयते स्वर्णं ग्रहीत्रे रौप्यमर्पयत् ॥ ८ ॥

भिनक्ति कुलवत् मित्रां करोति ; विस्तीर्णं संसारे अस्य संसारस्य गभीराणि स्थानानि परिपूरयन् प्राचुर्यैः पुनः नितराम् अव्ययं शुष्कभूमिषु आनन्दशस्त्राशीन् च जनयन् उत्पादयन् परिव्याप्नोति च ।

५ । गृहस्थस्य कर्तव्यमाह अत इति । अतः अतएव स गृही लुगुप्सिताभिशापवत् लुगुप्सितश्च अभिशापश्च तद्वत् स्वार्थपरतां दूरे त्यजत् परिहरत्, गृहं दानस्य च प्रेम्णश्च आलयं कुर्यात् ।

६ । दाने गर्वत्यागमाह गर्वेति । गर्वाभिमानतः घृणास्पदं पतितं नीचमिवां दरिद्रं घृण्यं मत्वा न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ ।

७ । दरिद्रसम्माननामाह अभावेति । त्वम् अभावाकुलितान् दुःखभाजः तान् दरिद्रान् मानय सम्मानय, तेषां दरिद्राणां सेवा आत्मनः सौभाग्यं धर्मंश्च गणय ।

८ । कथं दरिद्रसम्माननया सौभाग्यं तदाह ग्रहीतारमिति । चेत् यदि दानं कर्त्तुं

सत्यं सत्यं हि यो यच्छेत् दरिद्राय स यच्छति ।

प्रभवे खलु तस्यै तच्छहीययेत तच्चिरम् ॥ ८ ॥

मा भूर्महति दैव्ये च कर्मण्यलस ईदृशि ।

क्रान्तो वा त्वमुदासीनो दातुं कामी सदा भव ।

अधिकेन प्रमाणेन अणोपायैस्तवाल्पकैः ॥ १० ॥

दानमनियतं मा भूदचिरस्थायिनां तव ।

भावानां केवलं यच्च विकाशः क्षणिकः स्मृतः ॥ ११ ॥

गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं दानं नियतं कुरु ।

करुणायाश्च दूतो यश्च निद्रात्वीश्वरालये ॥ १२ ॥

यज्ञीतारं यमयुक्तं करोति, किं न दातारम् अलम् अत्यर्थम् शतशः शुभैः सम्भावयति तदयुक्तं करोति । यज्ञीचे रौप्यम् अर्तयन् दानं दातुं दातारमुद्दिश्य हि स्वयम् आनयते ।

८ । दरिद्राय दानमीश्वरायेत्याह सत्यमिति । सत्यं सत्यं हि यो दरिद्राय यच्छेत्, स प्रभवे ईश्वराय खलु यच्छति । तत् दानं तस्यै ईश्वराय, तत् तस्मात् चिरं सञ्जीययेत महिम्ना सम्भावितं कुर्यात् दानमिति शेषः ।

१० । दानेऽनल्पसत्वमुपदिशति मा भुरित्यादिना । ईदृशि सङ्गति दैव्ये च दैव-सम्पर्कादि कर्मणि त्वम् अलसः क्रान्तः उदासीनः वा मा भुः । तव अल्पकैः अणोपायैः अधिकेन प्रमाणेन दातुं सदा कामी भव । यद्यपि तवाधिकः अर्थो न अणुपायो वा तथाप्यल्पैरेव अवेनीपायेन च अधिकपरिमाणेन दानकर्म साधयेति फलिता ।

११ । दानेऽनियतभावपरित्यागमाह दानमिति । तव दानम् अनियतं मा भूत्, यत् हि केवलम् अचिरस्थायिनां भावानां क्षणिकः विकाशः स्मृतः । कदाचिदुच्छसित इदृशेन दानं कदाचित् तथेष्टचिरस्थायित्वं भावानां, नियतत्वम् तद्विपरीतम् ।

१२ । दानस्य नियतत्वमाह गृह्येति । गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं तत् दानं नियतं

आगच्छन्ति यदा दीना व्रजन्ति शरणं तव ।
 आहारश्चाश्रयं वासं प्रार्थयन्ति सहायताम् ॥
 त्वामुद्यन्तं सहायं ते पश्यन्तु, न कदाचन ।
 निराशा विनिवर्त्तन्तां दृष्ट्वा हारमहो तव ।
 रुद्धं साहाय्यविषये तवानिच्छापरं करम् ॥ १३ ॥
 प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कथं देहि यदप्यसौ ।
 हीनतमोऽतिदुःखी च शृणु सर्वं स यद्वदेत् ।
 औदार्यशान्तभावेन ततस्तत् त्वं विचारय ॥ १४ ॥
 दानपात्रं हि चेत् सोऽयं देह्याहारश्च वाससा ।
 सम्भावय च सेवस्व रीत्यान्धविधयाऽथवा ।
 आनन्दहृदयेनाथ सम्भ्रमेण च सङ्गतः ॥ १५ ॥

नियमबद्धं कुरु यत् करुणाया दूतः ईश्वरालये न निद्रातु, रुद्धा जागृकस्तिष्ठति
 यावत् ।

१३ । सदा दानोन्मुखिन भवितव्यमित्याह आगच्छन्तीति । यदा दीनाः दरिद्रा
 आगच्छन्ति, तव शरणं व्रजन्ति प्राप्रवन्ति, आहारम् आश्रयम्, अथवा सहायताम् प्रार्थ-
 यन्ति च, ते दरिद्राः त्वाम् उद्यन्तं सहायं पश्यन्तु ; तव हारं रुद्धं, साहाय्यविषये तव
 करम् रुद्धम् अनिच्छापरं दृष्ट्वा निराशाः सन्तः कदाचन न विनिवर्त्तन्तां निरुत्ता भवन्तु ।

१४ । यस्य तस्य यत्तत्प्रार्थनासम्पूरणेनानिष्टपातम्भ्यमानं प्रत्याह प्रत्येकमिति ।
 प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कथं देहि । यदपि असौ हीनतमः अतिदुःखी च तथापि स यत्
 वदेत् सर्वं तत् श्रणु, ततः श्रवणानन्तरं तत् प्रार्थिभाषितम् औदार्यशान्तभावेन विचारय ।
 औदार्यशान्तभावेनेति विशेषणम् अविचारेण प्रार्थिवाकी दीपदर्शनमित्यात्व संशयादिपरि-
 हारः सूच्यते ।

१५ । एवं विचारान्तरं किं कर्तव्यं तदाह दानपात्रमिति । चेत् यदि सोऽयं

मासस्वायोजनं त्वच्च परीवाराच्च ते यदा ।
 क्रीणासि तेन गोधूमचूर्णं तच्छुलभैश्च ॥
 क्रीणीहि दीनसेवार्थं स्वतन्त्रं रक्ष सञ्चये ।
 समर्पितवन्तत् दानाय तदर्थमेव केवलम् ॥ १६ ॥
 पुरातनानि वस्त्राणि वस्तुजातानि ते पुनः ।
 जीर्णाणि प्रतिमासं त्वं रक्ष यच्छंश्च तानि च ।
 ये याचन्ते परित्यक्तवस्तून्नेवं कृतार्थय ॥ १७ ॥
 मासिकं नियमाद्यच्छ निजावस्थोचितं पुनः ।
 दातव्यसमितिष्वस्योच्छेदोऽदानं न जातुचित् ।
 दारिद्र्यच्छलमाश्रित्य त्वत्तः सम्भवतूत्तरात् ॥ १८ ॥

हि दानपात्रं, आहारम् देहि, वाससा वस्त्रेण च सम्भारय, अथवा अन्यविधया रीत्या
 आनन्ददयेन अथ सम्भूमेण समादरेण च सहितः सन् सेवय ।

१६ । दानार्थं सञ्चयमाह मासस्येति । त्वं यदा ते तत्र परीवाराय मासस्य चाद्यो
 जनं प्रत्यादिकं क्रीणासि तेन आधोजनेन सह गोधूमचूर्णं तच्छुलभम् एव च दीनसेवार्थं
 क्रीणीहि । दानाय समर्पितं तत् कीर्तं वस्तु केवलं तदर्थम् एव दानार्थम् एव स्वतन्त्रं
 सञ्चये कीर्तं रक्ष ।

१७ । दारिद्र्यजाते व्यक्तवस्तुसंयुक्ताह पुरातनानीति । ते तत्र पुरातनानि वस्त्राणि
 जीर्णाणि वस्तुजातानि पुनः प्रतिमासं त्वं रक्ष । ये याचन्ते प्रार्थयन्ते तेभ्यः यच्छंश्च एव
 तानि परित्यक्तवस्तूनि कृतार्थय सफलानि कुतः ।

१८ । गृहं नियमितं दानमिति किं दातव्यसमितिषु दानेनेति निरसयन्नाह मासिक-
 मिति । नियमात् नियमपूर्वकं निजावस्थोचितं मासिकं दातव्यसमितिषु पुनः यच्छ ।
 उत्तरात् दानानन्तरं दारिद्र्यच्छलमाश्रित्य त्वत्तः अस्य मासिकस्य उच्छेदः अदानं जातुचित्
 कदाचित् न सम्भवतु ।

उपाये हीनता चेन्ने समागच्छति तेन ते ।
 भरणे पोषणे स्नानां कृच्छ्रश्च समुपस्थितम् ॥
 दानं तत्परिभावेन भजिष्यन्त्वमेव हि ।
 दीनानामधिकारकं कर्तुं नात्राधिकारवान् ॥ १८ ॥
 धनं यदस्ति सम्पत्तिर्न ते व्येतुं यदृच्छया ।
 स्वाभिप्रायाय, तद्वत्सं प्रभुषा त्वत्करे स्मर ॥ २० ॥
 भारार्पणं स कृतवानाज्ञाञ्च स्वजनेषु च ।
 दीनेभ्योऽपि परार्थं तदंशं कश्चित् स्वभागतः ॥
 मासं मासं खलु व्येतुमात्मसात् कचिच्चया ।
 कर्त्तव्यः स्वार्थहेतोः स केनापि कारणेन च ॥ २१ ॥

१८ । अत्रस्थाया हीनतायां किं कर्त्तव्यं तदाह उपाय इति । चेत् यदि ते तव उपाये आयादी हीनता समागच्छति, तेन हेतुना ते तव स्नानां भरणे पोषणे कृच्छ्रं च समुपस्थितम्, तत्परिभावेन कृच्छ्रानुरूपमिति यावत् दानं हि न्यूनत्वं भजितुं न त्वम् अपि दीनानाम् अधिकारं कर्त्तुम् अधिकारवान् ।

२० । कथमेवं कर्त्तव्यं तदाह धनमिति । ते तव यत् धनम् अस्ति यदृच्छया स्वाभिप्रायाय स्वौयोद्दिश्यसाधनाय व्येतुं न ते सम्पत्तिः । प्रभुषा परमेश्वरेण त्वत्करे तत् न्यक्तं न्यासरूपेण रक्षितं स्मर, एतत् स्मरणविषयं कुरु ।

२१ । तत्रेश्वराभिप्रायं तदाज्ञाञ्च दर्शयति भारार्पणमिति । स प्रभुः स्वजनेषु च दीनेभ्योऽपि भारार्पणम् आज्ञाञ्च कृतवान् । किं कर्त्तुम् ? मासं मासं स्वभागतः कश्चित् तस्य धनस्य अंशं परार्थं परिपकाराय व्येतुम् । केनापि कारणेन त्वया सः अंशः कश्चित् स्वार्थहेतोः स्वाभिप्रायसाधनार्थम् आत्मसात् न कर्त्तव्यः ।

संस्थानं हि प्रभोर्दानकोषरक्षकं देहि तत् ।
 भृत्यत्वस्य तु विश्वस्तं प्राप्य दत्तं प्रदर्शयन् ॥ २२ ॥
 समाजस्योपकाराय विविधत्वं हि कर्मणाम् ।
 दानमालिङ्गति, बहु करुणाया निदेशनम् ॥ २३ ॥
 भवन्तु क्षुधितायाश्च पानीयं हविताय च ।
 वसनञ्च विवस्त्राय शूश्रूषा रोगिणे पुनः ॥
 विवासाय गृहं शोकतप्ताय परिसन्तप्तम् ।
 पिष्टमातृविहीनानां बालानां दुःखवारणम् ॥
 विधवानाञ्च, दीनाय छात्राय पुस्तकार्पणम् ।
 मठमन्दिररोगार्त्तालयस्थापनरक्षणम् ॥
 साधारणेषु चैतेषु दानकर्म्मसु नित्यशः ।
 हृदयं बलमर्थञ्च नियोजय यथायथम् ॥ २४ ॥

२२ । तत्र दायित्वमाह संस्थानमित्यादिना । हे प्रभोः दानकोषरक्षक, तत् तस्मात् प्राप्य दीनानामिति शेषः दत्तं प्रदर्शयन् व्यसन्निखनसाधनेन प्रसिम्बन् भृत्यत्वस्य विश्वस्तं संस्थानं देहि ।

२३ । दानस्य विविधत्वमाह समाजस्येति । समाजस्य उपकाराय दानं कर्मणां विविधत्वं चाङ्गित्वेति । करुणायाः निदेशनं बहु ।

२४ । तद्विविधत्वमाह भवन्त्विति । क्षुधिताय भवन्, हविताय च पानीयम्, विवस्त्राय वस्त्रहीनाय वसनम्, रोगिणे पुनः शूश्रूषा, विवासाय गृहहीनाय गृहम्, शोकतप्ताय परिसन्तप्तम् सन्तप्तदानम्, पिष्टमातृहीनानां बालानां विधवानाञ्च दुःख-
 वारणम्, दीनाय दरिद्राय छात्राय पाठार्थिने पुस्तकार्पणम्, मठः विद्यालयः, मन्दिर-
 भवनालयः, रोगालयः, रोगिणां चिकित्सायर्थं गृहम्, एतेषां स्थापनं रक्षणञ्च,
 एतेषु साधारणेषु दानकर्म्मसु नित्यशः हृदयं बलम् चैव यथायथं नियोजय ।

असाधारणकर्माणि सन्तीह यत्र स प्रभुः ।
 समयर्तुविशेषेषु नियोजयति चाश्रया ॥ २५ ॥
 दुर्भिक्षं मरको व्याधिर्देशव्याप्यग्निसंक्रमः ।
 अन्यो वात्र विपत्पातो देशे बाध्यश्च येन च ॥
 शतं शतं मानवाश्चाकुलाः क्षुत्तृड्विमर्दिताः ।
 विनष्टा दुःखितास्तत्र समयाक्षेपणेन च ॥
 साहाय्यं कुरु दुःखानि चोपायान् विविधान् श्रयन् ।
 लघुभाराणि निखिलामात्मशक्तिं नियोज्य च ॥ २६ ॥
 ग्रीष्मे यदा तीक्ष्णकरस्तिग्मरश्मिरथाप्य ।
 स्निग्धं तुषारसम्युक्तं पानीयं मधुरं पयः ॥
 सितायुक्तं तृषार्त्तीय, भक्ष्यं श्रान्तिहरं पुनः ।
 विश्रामञ्च परिश्रान्तः क्लान्तः प्राप्नोतु चाश्रयः ।
 स्वच्छस्यायोजनं द्वारे करुणोत्सुतस्य ते ॥ २७ ॥

२५ । साधारणदानकर्तव्यतिरिक्तमप्यन्यत् प्रभोराजया कर्तव्यमित्याह असाधार-
 नेति । इह असाधारणकर्माणि सन्ति यत्र स प्रभुः समयर्तुविशेषेषु आश्रया नि-
 योजयति च ।

२६ । कानि कानि कर्तव्यानि समयर्तुविशेषघटितानि प्रदर्शयति तानि दुर्भिक्ष-
 मिति । दुर्भिक्षम् अन्नकष्टम् मरकः मारी देशव्यापी व्याधिः रोगः अग्निसंक्रमः अग्न्युत्-
 पातः, अन्यो वा विपत्पातः अत्र देशे स्वदेशे अन्यत्र विदेशे वा, येन च दुर्भिक्षादिना
 शतं शतं मानवाः च आकुलाः क्षुत्तृणानिपौडिताः विनष्टाः विनाशं गताः, दुःखिताः
 क्लिष्टाः, तत्र समयाक्षेपणेन च कालक्षेपमग्नत्वा सत्वरमिति यावत् साहाय्यं कुरु,
 निखिलाम् आत्मशक्तिं नियोज्य च विविधानुपायान् श्रयन् दुःखानि लघुभाराणि कुरु ।

२७ । ग्रीष्म इति । ग्रीष्मे श्रुतौ तिग्मरश्मिः सूर्यः यदा तीक्ष्णकरः, तदा तृषा-

शीते चोष्णकरं वस्त्रं दीनाय चीरवाससे ।

शीतार्ताय प्रयच्छ त्वं ततस्त्राणाय तत्परः ॥ २८ ॥

दारिद्र्याय जड़त्वाय चालस्याय न जातुचित् ।

यच्छोक्ताहमपात्रस्य दानात्पात्राय देहि तत् ॥ २९ ॥

प्रशंसिष्यन्ति सर्वे त्वां दास्यन्ति गौरवं महत् ।

दानं तूर्थरवेणैव मा घोषयाम्नन्मतः ॥

विनीतगुप्तभावेन करो दीनान् भरत्वसौ ।

लोकप्रियत्वं तेनात्र न जप्त्वन्विष्य चार्थ्य ॥ ३० ॥

र्ताय तुषारसम्पुक्तं हिमशिलासंमिश्रितं सिग्धं सुशीतलं पानीयं जलं, मधुरं सितायुक्तं
ब्रह्मरामित्रं पयः च, अपयः । परिश्रान्तः क्लान्तः पुनः निशामं यान्तिहरं मर्त्यं च
कदलीकृतसुतस्य स्त्र्यस्य च भक्षः जलस्य च आयोजनं तव हारे प्राप्नोतु ।

२८ । शीते शीतर्तो च शीतार्ताय दीनाय चीरवाससे उष्णकरं वस्त्रं ततः
शीतात् पात्राय तत्परः सन् प्रयच्छ ।

२९ । चालस्यादिषु धोक्ताहदानं वारयति दारिद्र्यायेति । दारिद्र्याय दरिद्र-
भावाय भित्तया जीविकानिर्वृष्टं मुलभे दृष्टा दरिद्रावस्थास्वीकारायेति यावत् जड़त्वाय
परिश्रमविमुक्तत्वाय चालस्याय च सामर्थ्यसत्त्वेऽप्यनुक्ताहय अपात्रस्य दानात् जातुचित्
कदाचित् न उक्ताहं यच्छ । तत् दानं पात्राय तस्याप्राप्तयुक्ताय देहि ।

३० । प्रशंसागौरवलोकप्रियतालाभाकाङ्क्षाया दानं वारयति प्रशंसिष्यन्तीति । त्वां
सर्वे प्रशंसिष्यन्ति महत् गौरवं दास्यन्ति, ततः तूर्थरवेण इव चात्मनः स्वस्य दानं मा
घोषय । किं कर्तव्यम् ? असौ करः विनीतगुप्तभावेन दीनान् दरिद्रान् भरतु, तेषां
दानेन जातु कदाचित् लोकप्रियत्वं न जप्त्वन्विष्य चार्थ्य च ।

सत्त्वं यद्दानशीलत्वं न हृस्ते हृदये तु तत् ।
 इच्छायां न क्रियायाम् तत् प्रभोर्याह्यः कपर्दकः ।
 विधवाया महद्दानं न तथा हृदयान्न चेत् ॥ ३१ ॥
 धन्यास्ते जीवितं येषां परार्थं हि वपुर्मनः ।
 ये समर्पितवन्तोऽन सेवायां जनसंहतेः ।
 प्राप्नुयुस्ते पुरस्कारानिहामुच च निश्चितम् ॥ ३२ ॥

इति दानम् ।

अथ सम्बन्धः ।

कर्त्तव्यान्वय सम्बन्धा गृह्याः शुद्धतमाः स्मृताः ।
 शोच्योऽवहेलते योऽसौ पार्थिवानीति बुद्धितः ॥ १ ॥

३१ । सत्त्वदानशीलतामाह सत्त्वमिति । सत्त्वं यत् दानशीलत्वं तत् हृदये न तु हृस्ते, न क्रियायां किन्तु इच्छायाम्, प्रभोः समीपे विधवायाः कपर्दकः याह्यः, न तथा महत् दानं, चेत् यदि न हृदयात् । हृदयशून्यं न हृत् दानमप्ययाह्यम्, सुदं तुच्छमपि न तथा यदि तत् हृदयम् प्रसृतम् ।

३२ । दाने कृतकत्वतामाह धन्या इति । ते धन्याः येषां जीवितं जीवनं परार्थम्, ये हि वपुः शरीरं मनः अत्र जनसंहतेः सेवायां समर्पितवन्तः । निश्चितं ते इहामुच च पुरस्कारान् प्राप्नुयुः ।
 इति दानम् ।

१ । सम्प्रति सम्बन्धीकृतानि कर्त्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते कर्त्तव्यानीति । कर्त्तव्यानि शुद्धतमानि अथ अपि च गृह्याः सम्बन्धाः शुद्धतमाः स्मृताः । योऽसौ पार्थिवानीति सम्बन्धाः पार्थिवाः, कर्त्तव्यानि पार्थिवानीति शेषः बुद्धितः अवहेलते अवहेलां करोति, सोऽसौ शोच्यः ।

बहवः सन्ति ये गर्व्यं वहन्ति विषयेषु च ।
 महत्सु च यथा योगे भक्तौ परहिते तथा ॥
 वैराग्ये श्रयतो विस्तरन्ति क्षुद्राणि तानि च ।
 दैनन्दिनानि कृत्यानि क्लृप्तयन्ति च सन्ततोः ।
 पितृन् मातृषु पत्नीषुपेक्षन्त इति ते पुनः ॥ २ ॥
 चरन्ति दिवि ते चोर्द्ध्वमिति मिथ्याभिमानिनः ।
 कर्त्तव्यभूमिसंस्पर्शं मन्यन्ते नीचतामिह । ३ ॥
 न दोषापनयस्तेषामस्ति देवविचारणे ।
 अस्थापयन्नापुनात् स सम्बन्धांश्च प्रभुः स्वयम् ॥
 गृहस्थानाञ्च कृत्यान्वादिश आन्यभिमानतः ।
 उल्लङ्घ्यन्ते चोपयुक्तं तेभ्यो दण्डं स दास्यति ॥ ४ ॥

२ । योगादिषु गर्व्यं वहतां सम्बन्धोत्थितकर्त्तव्यपाक्षणं शौदासीयं निन्दति बहव इति । बहवः सन्ति ये महत्सु विषयेषु यथा योगे भक्तौ परहिते वैराग्ये च गर्व्यं वहन्ति, श्रयतो वृथाहङ्कारवशात् क्षुद्राणि तानि दैनन्दिनानि कृत्यानि कर्त्तव्यानि विस्तरन्ति, तेन पुनः पितृन् मातृषु पत्नीः सन्ततोः च उपेक्षन्ते इति क्लृप्तयन्ति च । किंत्वं गर्व्यवशात्तेषु-
 पेक्षाप्रदर्शनं, वस्तुतोऽस्ति हृदये तेष्वसक्तिः, सुतरां क्लृप्तनभावमिदमिति तत्त्वम् ।

३ । चरन्तीति । ते ऊर्ध्वं दिवि चरन्ति इति मिथ्याभिमानिनः इह पृथिव्यां कर्त्तव्य-
 भूमिसंस्पर्शं नीचतां मन्यन्ते । वृथा अर्थाभिमानता तान् कर्त्तव्यकृत्यान् करोति संसारत्वापवादभयात् कुण्ठितांश्च ।

४ । अभिमानकलमाह न दीक्षति । देवविचारणे परमेश्वरविचारे तेषां दोषाप-
 नयः न भवति । कथम् ? स प्रभुः श्रयं सम्बन्धान् च अस्थापयत् अपुनात् च गृहस्थानां
 कृत्यानि च आदिशत्, अभिमानतः तानि ये उल्लङ्घ्यन्ते, स प्रभुः तेभ्यः उपयुक्तं दण्डं
 दास्यति ।

किं मन्यसे गृहं वासमपुच्छं गर्वसन्तते ।
 पितरौ पन्नपत्न्यानि पशुसम्बन्धभूमयः ॥
 न चास्ति तव तत्तेषु बाध्यता नीतिसङ्गता ॥ ५ ॥
 मन्यस्व पुच्छसम्बन्धान् स्वान् गृहस्य तव प्रभोः ।
 मानितुं सेवितुं तांश्च तेनादिष्टोऽसि नित्यशः ॥ ६ ॥
 क्षुद्रतमं प्रभोर्गेहेऽस्त्ववमन्तुं न साहसम् ॥ ७ ॥
 एकैकस्या बाध्यताया अणोरिह परञ्च च ।
 दातुं संख्यानमेव स्याः समाहृतो विनिश्चितम् ॥ ८ ॥
 अहो मानव जानासि न किं कौ पितरौ भुवि ।
 स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ पिता माता च ते खलु ॥ ९ ॥

५ । गर्वितान् धिक्करोति किमिति । हे गर्वसन्तते, किं गृहम् अपुच्छम् अपवित्रं वासं मन्यसे, पितरौ पत्नी अपत्यानि पशुसम्बन्धभूमयः किमिति शेषः, तत् तस्मात् तव तेषु नीतिसङ्गता बाध्यता न च अस्ति ?

६ । सम्माननमाह मन्यस्विति । तव गृहस्य प्रभोः परमेश्वरस्य, स्वान् स्वजनान् पुण्यसम्बन्धान् मन्यस्व । तेन प्रसूया तान् नित्यशः सेवितुं मानितुं च आदिष्टः असि ।

७ । क्षुद्रोऽपि नावमन्तव्य इत्याह क्षुद्रतममिति । प्रभोः गेहे क्षुद्रतमं जनम् अवमन्तुं साहसं न अस्तु ।

८ । तव दायित्वमाह एकैकस्या इति । अणोः क्षुद्राया एकैकस्याः बाध्यतायाः संख्यानं दातुम् इह परञ्च च विनिश्चितं समाहृतः स्याः ।

९ । पित्रमात्रसन्तानसन्ततिसम्पर्कजनितकर्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते अहो इति । अहो मानव, किं न जानासि, भुवि पितरौ मातापितरौ कौ ? ते तव माता पिता च स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ ।

अहेहि त्वं नमाग्रे च भक्तिं यच्छेन्न नित्यशः ।

पितरौ तौ सयत्नं हि पवित्रपुरुषाविदः ॥ १० ॥

को वा महान् भुवि ह्यत्र यथा मान्यः पिता तव ।

तव माता न किं सेवा खादप्युन्नतमा पुनः ॥ ११ ॥

आत्मप्रतिनिधित्वेन प्रभुणा तौ नियोजितौ ।

गृहलोके पालयितुं शिष्यन् नेतुं च तत्पथे ॥ १२ ॥

स्वर्गस्थपितरं पश्य पितर्येव ससम्भ्रमम् ।

स्वर्गस्थमादृष्टोऽवतारं मातरि निश्चितम् ॥ १३ ॥

सत्यं हि पितरौ दैव्यौ पुरुषौ तौ यथा श्रुतम् ।

आह सम्माननीयौ च सेव्यौ नित्यं तथैव हि ॥

“मातरं पितरश्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् ।

मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥” १४ ॥

१० । अहेहीति । त्वं तौ पितरौ अहेहि, अर्घ्यं नमः प्रणतो भव, पवित्रपुरुषौ इव नित्यशः सयत्नं भक्तिं यच्छ ।

११ । को वेति । तव मान्यः पिता यथा, तथा को वा अत्र भुवि महान्, तव माता, न किम् एषा सा खात् आकाशात् अपि पुनः उन्नतमा ।

१२ । आत्मैति । प्रभुणा परमेश्वरेण गृहलोके गृहकूपे अस्मिन् लोके शिष्यन् पालयितुं तत्पथे तथा परमेश्वरस्य पथि नेतुं तौ मातापितरौ आत्मप्रतिनिधित्वेन नियोजितौ ।

१३ । स्वर्गस्थेति । पितरि एव ससम्भ्रमं स्वर्गस्थपितरम् ईश्वरं मातरि निश्चितं स्वर्गस्थमादृष्टोऽवतारं पश्य ।

१४ । सम्भ्रमिति । श्रुतं शास्त्रं यथा आह सत्यं हि तथा तौ पितरौ दैव्यौ पुरुषौ, तौ तथैव हि नित्यं सेव्यौ सम्माननीयौ च । महान्निर्व्यासतन्त्रसाष्टमोक्षासीत् चतुर्विंशन्नोक्तं शास्त्रत्वेनोद्धरति, मातरमिति । मातरं पितरं च साक्षात् प्रत्यक्षदेवतामिव मत्वा गृही सदा सर्वप्रयत्नतः निषेवेत ।

पित्रोर्वशंवदाः स्यात सेवध्वं तौ समग्रया ।
 शक्त्या प्रयोजनीयानि तयोर्यच्छत तुष्टये ॥
 क्लेशभारं शमयत मधुरप्रेममिश्रया ।
 नन्दयत तयोर्वाचा हृदयान्यात्मजन्मनः ॥ १५ ॥
 कायेन मनसा नित्यं यतध्वं जीवनावधि ।
 ऋणं स्नेहवतीरब्धितुल्यं शोधयितुं पुनः ॥ १६ ॥
 हृदौ दुर्बलकायौ तौ यदा पालयतानिशम् ।
 सांसारिकसुखायेह सेवया च प्रकृष्टया ॥
 सन्तोषयत पुण्येनाध्ययनेन च तौ पुनः ।
 आनन्दयत सङ्गीतैरुपकाराय चात्मनोः ॥ १७ ॥
 न वः सेवाः शून्यगर्भा वाह्यदासत्वमेव वा ।

१५ । सन्तानानां कर्तव्याभ्यां पित्रोरिति । हे आत्मजन्मनः सन्ततयः, पित्रोः मातापित्रोः वशंवदाः स्यात, समग्रया शक्त्या तौ मातापितरौ सेवध्वम्, तुष्टये तयोः प्रयोजनीयानि यच्छत, क्लेशभारं शमयत, मधुरप्रेममिश्रया वाचा तयोः हृदयानि नन्दयत ।

१६ । कायेनेति । कायेन मनसा नित्यम् स्नेहवतीः मातापित्रोः अभ्युत्थं समुद्रसदृशम् ऋणं शोधयितुं पुनः जीवनावधि यावज्जीवनं यतध्वं यत्नं कुरुत ऋण-शोधनाय सदा परिश्रमिणी भवत ।

१७ । हृदाविति । यदा तौ हृदौ दुर्बलकायौ तदा अग्निं पालयत, इह तयोः सांसारिकसुखाय प्रकृष्टया सेवया च सन्तोषयत, तयोः आत्मनोः उपकाराय पुण्येन अध्ययनेन शास्त्रपाठेन सङ्गीतैः पुनः तौ आनन्दयत ।

१८ । न त इति । वः सेवाः शून्यगर्भाः वेतनभुजा वाह्यदासत्वमेव वा न

भवन्तु वेतनभुजामुच्छासाः सन्तु ताः पुनः ।
 कृतज्ञताया भक्तेश्च प्रेम्णश्चात्यन्तिकस्य च ॥ १८ ॥
 अहो पुत्राश्च कन्याश्च गृहस्थानां परेशितुः ।
 पित्रोः स्नेहोपरस्तेन नेतृत्वेन च शिक्षया ।
 विश्वासे वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवतान्वहम् ॥ १९ ॥
 शारीरं मानसं तेभ्यश्चाध्यात्मं शिक्षणं सदा ।
 पितरौ यच्छतं हेतोः प्रभोर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
 दूषयतेऽधिकं चैतान् लालनं ताडनं तथा ॥ २१ ॥
 स्नेहेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
 भाजयन्मार्दवं चासु कर्तृत्वं तत्तयोर्मितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवाः पुनः कृतज्ञतायाः भक्तिः च आत्यन्तिकस्य प्रेम्णः च उच्छासाः सन्तु ।

१८ । अहो इति । परेशितुः परमेश्वरस्य गृहस्थानां हे पुत्राः च कन्याः च, पित्रोः मातापित्रोः स्नेहोपरस्तेन नेतृत्वेन शिक्षया च विश्वासे प्रेम्णि साधुत्वे अन्वहं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवतु ।

२० । अधुना पित्रोः कर्तव्यान्वाह शारीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः शारीरं शरीरसम्पर्कं मानसं मनःसम्पर्कं अध्यात्मं आत्मसम्पर्कं शिक्षणं यच्छतम् प्रभोः परमेश्वरस्य हेतोः निमित्तम् एव हि नयतम् विनोतान् कुह-
तम् ।

२१ । दूषयते इति । एतान् कन्यापुत्रान् अधिकं लालनं तथा अधिकं ताडनं दूषयते ।

२२ । स्नेहेनेति । सुकुमारेण स्नेहेन विनयस्य शिक्षाविशेषस्य कठोरतां मार्दवं भाजयन् तयोः मातापित्रोः तत्कर्तृत्वं नित्यं परिमितम् असु ।

बलपूर्वकशिक्षाया रीतिं नाश्रयतं क्वचित् ।
 स्वाभाविकी च सहजा सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २३ ॥
 प्रभाववशगाः सुस्थोपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।
 सुचमाः सन्तु, मा भूतं हस्तक्षेपपरावलम् ॥ २४ ॥
 अकालोन्मेष आसां यस्मा भूदलप्रयोगतः ।
 परमावहितौ स्यातन्तत्रोपायपराविह ॥ २५ ॥
 स्वास्थ्यं ताभ्योऽयतो देहि विशुद्धमनिलं तथा ।
 नित्यं प्रकटमाहारं व्यायामं श्रान्तिसंहतिम् ॥ २६ ॥
 यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।
 यदा यौवनसम्पन्ना धर्मशिक्षा प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२३ । बलति । बलपूर्वकशिक्षायाः रीतिं क्वचित् न आश्रयतम् । असी सन्त-
 तीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सहजा स्वाभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभावति । प्रभाववशगाः पित्रोः प्रभाववशतापन्नाः उत्तमं सुस्थोपचयं प्रकृ-
 तितत्त्वपरिबर्हिं प्राप्तुम् सुचमाः भवन्तु, अलम् अत्यर्थं हस्तक्षेपपरा मा भूतम् ।

२५ । अकालिति । बलप्रयोगतः यत् यस्मात् आसां सन्ततीनाम् अकालोन्मेष, मा
 भूत्, तत्र परमावहितौ उपायपरा इह शिक्षाविधौ स्यातम् ।

२६ । स्वास्थ्यामिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अयतः प्रथमं विशुद्धम् अनिलं
 वायुं तथा नित्यं प्रकटं स्वास्थ्याकरम् आहारम्, व्यायामम् अङ्गचालनं श्रान्तिसंहतिं
 विद्यामं देहि ।

२७ । यदेति । यदा हि बालिका बालाः, तदा नीतिशिक्षां प्रयच्छतम्, यदा
 यौवनसम्पन्नाः धर्मशिक्षां प्रदीयताम् । शान्ति नीतिशिक्षा यौवने धर्मशिक्षा
 फलितार्थः ।

भवन्तु वेतनभुजामुच्छासाः सन्तु ताः पुनः ।
 कृतज्ञताया भक्तेश प्रेम्णयात्यन्तिकस्य च ॥ १८ ॥
 अहो पुत्राश्च कन्याश्च गृहस्थानां परेशितुः ।
 पित्रोः स्नेहीपरस्तेन नेत्रत्वेन च शिष्यया ।
 विश्वासे वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवतान्वहम् ॥ १९ ॥
 शारीरं मानसं तेभ्यश्चाध्यात्मं शिष्यणं सदा ।
 पितरौ यच्छतं हेतोः प्रभोर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
 दूषयतेऽधिकं चैतान् लालनं ताडनं तथा ॥ २१ ॥
 स्नेहेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
 भाजयन्मार्दवं चासु कर्तृत्वं तत्तयोर्मितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवा पुनः कृतज्ञतायाः भक्तेः च आत्यन्तिकस्य प्रेम्णः च उच्छासाः सन्तु ।

१८ । अहो इति । परेशितुः परमेश्वरस्य गृहस्थानां हे पुत्राः च कन्याः च, पित्रोः मातापित्रोः स्नेहीपरस्तेन नेत्रत्वेन शिष्यया च विश्वासे प्रेम्णि साधुत्वं अन्वहं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवतु ।

२० । अधुना पित्रोः कर्तव्याभ्यां शारीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः शारीरं शरीरसम्पर्कयि मानसं मनःसम्पर्कयि अध्यात्मं आत्मसम्पर्कयि शिष्यत्वं यच्छतम् प्रभोः परमेश्वरस्य हेतोः निमित्तम् एव हि नयतम् विनोतान् कुद-
तम् ।

२१ । दूषयत इति । एतान् कन्यापुत्रान् अधिकं लालनं तथा अधिकं ताडनं दूषयते ।

२२ । स्नेहेनेति । सुकुमारेण स्नेहेन विनयस्य शिष्याविशेषस्य कठोरतां मार्दवं भाजयन् तयोः मातापित्रोः तत्कर्तृत्वं मितं परिमितम् असु ।

बलपूर्वकशिक्षाया रीतिं नाश्रयतं क्वचित् ।

स्वाभाविकी च सहजा सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २३ ॥

प्रभाववशगाः सुस्थोपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।

सुखमाः सन्तु, मा भूतं हस्तक्षेपपरावलम् ॥ २४ ॥

अकालीन्येष आसां यन्मा भूद्वलप्रयोगतः ।

परमावहितौ स्यातन्तत्रोपायपराविह ॥ २५ ॥

स्वास्थ्यं ताभ्योऽयतो देहि विशुद्धमनिलं तथा ।

नित्यं प्रकटमाहारं व्यायामं शान्तिसंहतिम् ॥ २६ ॥

यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।

यदा यौवनसम्पन्ना धर्मशिक्षा प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२३ । बलेति । बलपूर्वकशिक्षायाः रीतिं क्वचित् न आश्रयतम् । अथौ सन्त-
तीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सहजा स्वाभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभावति । प्रभाववशगाः पितरौ प्रभाववशतापन्नाः उत्तमं सुस्थोपचयं प्रकृ-
तिस्थपरिवर्द्धिं प्राप्तुम् सुखमाः भवन्तु, अलम् अत्यर्थं हस्तक्षेपपरो मा भूतम् ।

२५ । अकालेति । बलप्रयोगतः यत् यस्मात् आसां सन्ततीनाम् अकालीन्येष, मा
भूत्, तत्र परमावहितौ उपायपरो इह शिक्षाविधौ स्यातम् ।

२६ । स्वास्थ्यामिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अयतः प्रथमं विशुद्धम् अनिलं
वायुं तथा नित्यं प्रकटं स्वास्थ्याकरम् आहारम्, व्यायामम् अङ्गचालनं शान्तिसंहतिं
विषयान् देहि ।

२७ । यदेति । यदा हि बालिका बालाः, तदा नीतिशिक्षां प्रयच्छतम्, यदा
यौवनसम्पन्नाः धर्मशिक्षा प्रदीयताम् । बाल्ये नीतिशिक्षा यौवने धर्मशिक्षा
फलितार्थः ।

न मतैर्धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरैस्तु शिरांसि च ।
 तरुणानां पूरयतं वाकोवाक्त्वानि सर्व्वथा ॥
 उदीरयन्ति शुक्वत् पश्यन्तौ तन्न नन्दतम् ॥ २८ ॥
 शिचायां पालने चाव पितुर्मातुश्च सन्ततम् ।
 अस्यैव सहयोगित्वमेकैकस्यास्ति यत् पुनः ॥
 भागित्वं पूर्णतां प्रापयितुं चेदुभयोर्न हि ।
 प्रभावाणान्तु योगः स्यादसमग्रं हि शिचणम् ॥ २९ ॥
 शिचा पूर्णा तदा धर्माः पितुर्मातुश्च शोभनाः ।
 गुणाः सर्व्वे यदा ह्येकीभवन्ति सन्तताविह ॥ ३० ॥
 असत्संसर्गतीऽनीतिप्रभावात् ताव रक्षतम् ॥ ३१ ॥
 यस्यांश्च हि मनोनीतान् सङ्गिनी यच्छतं पुनः ।

२८ । न मतैरिति । तरुणानां शिरांसि धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरैः मतैः तु न पूर-
 यतम्, सर्व्वथा वाकोवाक्त्वानि प्रशीलराशि तद्वदितययविशेषान् शुक्वत् उदीरयन्ति
 तत्पश्यन्तौ न नन्दतम् आनन्दितौ भवतम् ।

२९ । मातापित्रोर्द्वयोः शिचाविधौ कर्त्तव्यतामि तदाह शिचायामिति । शिचायां
 पालने च अत्र पितुः मातुः च सन्ततं निधतं सहयोगित्वम् अस्ति एव, यत् यस्याप्युर्णं
 ताम् प्रापयितुं शिचामिति शेषः तयोः एकैकस्य भागित्वम् अस्ति, यत् यदि उभयोः
 प्रभावाणां योगः न स्यात्, शिचणं हि शिचयामिति शेषः असन्ततम् अपूर्णं स्यात् ।

३० । शिचन्ति । तदा शिचा पूर्णा यदा पितुः सर्व्वे धर्माः मातुश्च शोभनाः
 गुणाः इह सन्ततौ हि एकीभवन्ति ।

३१ । असदिति । ताः सन्ततौ पुत्रान् कन्याश्च असत्संसर्गतः अनीतिप्रभावात् च
 रक्षतम् ।

३२ । यस्यामिति । इह वालिकाश्वः वालिश्च च मनोनीतान् यस्यान्,

बालिकाभ्यश्च बालेभ्यः सतस्त्रिपटानिह ॥
 सचित्रनीतिदृष्टान्तान् प्रदर्शयतमत्र यत् ।
 ग्रहणप्रवणान्येषां सुकुमाराणि तानि च ॥
 हृदयानि प्रगृह्णन्ति बाल्ये सम्पुद्रणानि च ॥ ३२ ॥
 काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभवमेषु च ।
 प्रोन्नेषय प्रसूनानुरागञ्च परिभावय ॥ ३३ ॥
 उद्यानं गृहसंयुक्तं चास्ति चेत् ते चरन्त्विह ।
 पश्यन्तो वृक्षवल्लीनादीन् सहाया रोपणादिषु ॥ ३४ ॥
 पक्षिणः पशवः सन्ति चेत्तत्र गृहपालिताः ।
 स्नेहेन तान् पालयितुं लालयितुञ्च शिष्य ॥ ३५ ॥
 परमेशगृहे नित्यं दयया ते पशून् प्रति ।
 भविष्यन्ति प्रसिद्धा हि सुद्रुकीटानपि प्रति ॥ ३६ ॥

सङ्गिनः च पुनः यच्छतम्, सतः साधून् चित्रपटान् च, सचित्रनीतिदृष्टान्तान् तादृश-
 यनान् प्रदर्शयतम्, यत् अत्र एषां सुकुमाराणि तानि ग्रहणप्रवणानि हृदयानि च बाल्ये
 सम्पुद्रणानि च प्रगृह्णन्ति ।

३२ । काव्येति । एषु च काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभवं काव्यप्रकृत्योर्यत् सौन्दर्ये
 तत्स्वादानुभवं प्रोन्नेषय, प्रसूनानुरागञ्च पुष्प्यु अनुरागं परिभावय उद्दीपितं कारय ।
 अत्र क्रिया यथायथम् पितरि मातरि च सम्बध्यते ।

३४ । उद्यानमिति । चेत् यदि गृहसंयुक्तम् उद्यानम् अस्ति, ते वृक्ष वल्लीना-
 दीन् पश्यन्तः रोपणादिषु सहायाः सन्तः चरन्तु, विचरणं कुर्वन्तु ।

३५ । पक्षिण इति । चेत् यदि तत्र गृहपालिताः पक्षिणः पशवः सन्ति, तान्
 पश्यपक्षिणः स्नेहेन लालयितुं पालयितुं च शिष्य ।

३६ । परमेशेति । परमेशगृहे ते कन्यापुत्राः पशून् प्रति, सुद्रुकीटान् अपि
 प्रति, नित्यं दयया प्रसिद्धाः भविष्यन्ति ।

शिशून् मानय तैस्तुल्यैर्दिव्यधाम यतः स्मृतम् ।
 अभिलाषश्च यन्नश्च तथा भवतु वां सदा ॥
 शिष्ययितुं यथा तेषां निर्दोषभाव एष हि ।
 साधुत्वेऽत्र परिणतः स्वर्गोऽमुत्र च निश्चितः ॥ ३७ ॥
 शिशूनां शिष्ये चात्र पितरौ पश्यतां सदा ।
 पितरं परमं नेष्ट्वेनादर्शस्वरूपतः ॥ ३८ ॥

इति सप्तमः ।

३७ । शिष्ययितुः । शिशून् मानय । कथम् ? तैः तुल्यैः सदृशैः यतः दिव्यधाम स्मृतम् । स्वर्गे हि देवाः शिष्यप्रकृतयः प्रथिज्यामपि तथा । वां युवयोः अभिलाषश्च यन्नश्च सदा तथा शिष्ययितुं भवतु यथा तेषाम् एष निर्दोषभावः हि अत्र साधुत्वे परिणतः स्नातः, अमुत्र परलोके च स्वर्गः निश्चितः ।

३८ । शिष्याविधौ परमादर्शमाह शिष्यनामिति । अत्र शिशूनां शिष्ये पितरौ परमं पितरं नेष्ट्वेन आदर्शस्वरूपतः सदा पश्यताम् ।

भ्राता भगिनी च ।

भ्रातरो बहूत प्रीतिं नित्यं वो भगिनीं प्रति ।

भ्रातृन् प्रति भगिन्योऽत्र प्रीतिं बहूत सर्व्वदा ॥ १ ॥

यतोऽजायध्वमेकस्मात् पितुर्मातुश्च स प्रभुः ।

दिशति प्रेमयोगेण मधुरेण निबन्धनम् ।

तत्कारणवशादेव न त्वन्यकारणात् पुनः ॥ २ ॥

परस्परस्य निन्देत दोषान् मतस्वभावतः ।

भिन्ना भवेत किन्त्वेकमाहपितृसमुद्भवान् ।

प्रगाढेनानुरागेण प्रीणीध्वं सम्भवे तथा ॥ ३ ॥

प्राप्यैकपरिवारत्वं शान्तौ पितोर्गृहे सदा ।

परस्परं सेवमाना निःस्वार्थशुद्धरागतः ।

वसताप्रियदुर्दृश्यकलिभिन्तां न चैकताम् ॥ ४ ॥

१ । भ्राताभगिनीसम्पर्कजनितकर्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते भ्रातर इति । हे भ्रातरः, नित्यं वो युष्माकं भगिनीं प्रति प्रीतिं बहूत, हे भगिन्यः, भ्रातृन् प्रति सर्व्वदा नित्यं प्रीतिं बहूत । अन्योन्यप्रीत्या कर्तव्यानि परिपालयत ।

२ । तत्र कारणमाह यत इति । यतः एकस्मात् पितुः सातुः च अजायध्वम्, तत्कारणवशादेव न तु अन्यकारणात्, स प्रभुः मधुरेण प्रेमयोगेण निबन्धनं दिशति आदिशति ।

३ । दोषदर्शनेऽपि प्रीतिरपरिहार्थत्वमाह परस्परस्येति । परस्परस्य दोषान् निन्देत निन्दाविषयान् कुर्व्वीत, मतस्वभावतः भिन्नाः भवेत, तथा सम्भवे, तादृगनिन्दा-भिन्नतथोः सम्भावनायाम् किन्तु एकमातापितृसम्भवान् प्रगाढेन अनुरागेण प्रीणीध्वम्, नित्यं प्रीत्यास्पदं कुरुध्वम् ।

४ । कलङ्कपरिश्रयैरेकत्र वासमाह भुत्वेति । सदा अत्र पितोः सातापितोः गृहे एकपरिवारत्वं प्राप्य निःस्वार्थशुद्धरागतः परस्परं सेवमाना शान्तौ वसत, अप्रियदुर्दृश्यकलिः तादृशकलङ्कः न च एकतां भिन्ताम् । निरन्तरं कलङ्कशून्या एकत्र निवसत ।

मा कार्ष्टं कलहं जातु मासूयध्वं कदाचन ।
 मा भूत निर्हया ज्येष्ठान् मावसंभ्वं यदृच्छया ।
 मानादृतांश्च कृध्वं वा हीनदृष्ट्या कनीयसः ॥ ५ ॥
 विवाहिता वयोवृद्धा पत्नीभिर्वा विवोदृभिः ।
 गन्तुमन्यत्र वा वस्तुं स्वाधीनाः किन्तु जातुचित् ॥
 विच्छेदो हृदयानां वानैक्यं तत्र वियोगतः ।
 शरीरघटितान्माभूयुष्माकं हि परस्परम् ॥ ६ ॥
 यत्र यूयं हि वसत हृदयानि भवन्तु वः ।
 एकतायाश्च शान्तौ च बहानि च चिरन्तने ॥
 सखित्वे बन्धनं जातु न भञ्ज्यात् किञ्चिदप्यसौ ।
 अस्थापयत् स्वयं यद्धि भगवान् परमेश्वरः ॥ ७ ॥
 उदाहो भ्रातृकलहनिदानं भ्रातरो भुवि ।

५ । मा कार्ष्टं । जातु कदाचित् मा कलहं कार्ष्टं, कदाचन मा असूयध्वम्,
 मा निर्हयाः भूत, यदृच्छया मा ज्येष्ठान् अवसंभ्वम्, हीनदृष्ट्या वा मा कनीयसः अनादृ-
 तान् च कृध्वम् ।

६ । विवाहानन्तरं स्वतन्त्रतामपि हृदयतो न वियोगः स्वादिष्टाः विवाहिता
 इति । वयोवृद्धा विवाहिताः पत्नीभिः विवोदृभिः वा अन्यत्र गन्तुं वस्तुं वा स्वाधीनाः
 ययमिति शेषः किन्तु जातुचित् तत्र शरीरघटितात् वियोगात् विच्छेदात् युष्माकं
 परस्परं हृदयानां विच्छेदः अनैक्यं वा मा भूत् ।

७ । अष्टौ तस्यायामविच्छेदं सखित्वञ्चाह यत्रेति । यूयं यत्र हि वसत, वो युष्माकं
 हृदयानि चिरन्तने सखित्वे बहानि एकतायां च शान्तौ च भवन्तु, यत् बन्धनं असौ स्वयं
 हि भगवान् अस्थापयत्, किञ्चिदपि तत् बन्धनं जातु कदाचित् न भञ्ज्यात् ।

८ । विवाहस्य दोषमाह उदाह इति । भुवि संसारे लडाहः विवाहः भ्रातृकलह-

बहवोऽप्यत्र सद्भावसम्पन्ना व्यवदंश्चिरम् ॥
 विच्छेदमभजन् घोरशत्रवो ह्यभवन्नहो ।
 विसंवादपरायान्तु पत्नीनां कारणात् किल ॥ ८ ॥
 अतो ह्यवहिता यत्र भ्रातरं सन्त्यजेत् प्रियम् ।
 प्रियां वा भगिनीं कोऽपि पत्नीसन्तोषहेतवे ॥ ९ ॥
 न कापि नारी भवतु भ्रातरं भगिनीं प्रति ।
 शत्रुभावेन बद्धा वा पतिं तोषयितुं पुनः ॥ १० ॥
 भ्रातृत्वभ्रातृप्रेमार्थं प्रत्यक्षं कुरुतान्वहम् ।
 अन्योन्याचरणं तादृक् भवत्वत्र च यादृशा ।
 सख्यस्यादर्शदृष्टान्तौ सुखस्यातिप्रियस्य च ॥ ११ ॥
 भ्रातृत्वं भगिनीत्वञ्च क्षुद्रमेवं हि यत् पुनः ।
 विश्वव्यापि च पश्चात्तत् स्वर्गरान्यगतं भवेत् ।

निदानम्, सद्भावसम्पन्ना अपि बहवो भ्रातरः विसंवादपरायां पत्नीनां तु कारणात् किल
 व्यवदन्, विच्छेदम् अभजन्, अहो घोरशत्रवः अभवन् ।

८ । तद्विषयपरिहारायाह अत इति । अतः हि अवहिताः भवेत्, यत् पुत्रासु
 कोऽपि प्रियं भ्रातरं प्रियां वा भगिनीं पत्नीसन्तोषहेतवे न सन्त्यजेत् ।

१० । भगिनीनामपि तथा सा भूदित्याह न कापीति । न कापि नारी पतिं
 तोषयितुं पुनः भ्रातरं भगिनीं प्रति शत्रुभावेन बद्धा वा भवतु ।

११ । भातृत्वेति । अन्वहं प्रतिदिनं भातृत्वस्य भातृप्रेमणश्च अर्थं प्रत्यक्षं कुरुत, अथ
 अन्योन्याचरणं तादृक् भवतु, यादृशा अतिप्रियस्य सुखस्य सुखपुक्तस्य सख्यस्य आदर्श-
 दृष्टान्तौ यूयं भवतेति शेषः ।

सर्वेषामविशेषेषु पितेति परमेश्वरम् ।

स्वीकृत्य तच्च संख्येयं यथा प्रेमवतामिह ।

आत्मनां सङ्ग एषोऽयमाग्रिवा नित्यमन्वितः ॥ १२ ॥

इति आता भगिनौ च ।

पतिः पत्नी च ।

देवप्रतिष्ठितं ज्ञेयमनुष्ठानं चिरन्तनम् ।

विवाहकर्म तत् तस्मात् तथा सम्मानयेत्तदा ॥ १३ ॥

लोकप्रतिष्ठितत्वेन भौमसंख्येन ते पुनः ।

विमानयन्ति मन्यन्ते ये तद्वाजनिबन्धनम् ॥ १४ ॥

१२ । कलमाह आहत्मिति । परमेश्वरं सर्वेषाम् अविशेषेषु पितेति स्वीकृत्य तं च संख्येयं नित्यम् आग्रिवा अन्वितः प्रेमवता आत्मनां सङ्गः यथा तथा यत् पुनः एवं हि शुद्धं आहत्मं भगिनौत्वं च पश्चात् स्वर्गराज्यगतं विश्रव्यापि तत् आहत्मं भगिनौत्वं भवेत् । निर्विवादत्वेन चिरसंख्येन आतृचा भगिनीनां वासी हि पदव्या स्वर्गराज्य-स्थापनायेति तत्त्वम् ।

१३ । दण्ड्योः सम्बन्धं वक्तुमाह देवप्रतिष्ठितमिति । विवाहकर्म विरक्तनं ग्राह्यं देवप्रतिष्ठितं खयं भगवता विहितम् अनुष्ठानं ज्ञेयम् । तस्मात् तत् विवाहकर्मं सदा नियतं तथा देवप्रतिष्ठितमिति भावेन सम्मानयेत् ।

१४ । तद्विमानमावाह स्वीकृति । ये जनाः तत् विवाहकर्मं राजनिबन्धनं मन्यन्ते ते लोकप्रतिष्ठितत्वेन भौमसंख्येन पारिवर्षसंख्येन तत् विभावयन्ति ।

वाञ्छितेन तु पत्नी किं पतिं क्रीयाति सा किमु ।

पञ्चवत्पञ्चवीचीषु कथयिकथभाजनम् ॥ १५ ॥

किमयं राजपुरुषो विवाहदेवतं परम् ।

तन्मुद्रया दार्ढ्यमेति दारकर्मनिबन्धनम् ॥ १६ ॥

आत्मोपयच्छते तन्नामरेशामरमात्मना ।

वध्नाति यन्निनामानं नित्येनैव स्वयं प्रभुः ॥ १७ ॥

अरैतन्न स श्रीदाहयेन्न निर्वाहयेत् स तु ॥ १८ ॥

अतः परिषये राजपञ्चवत्सायाः सहायताम् ।

राजाभानाच्च मा काङ्क्षीः पञ्चदृष्यमिवैव तु ॥

अन्योन्यं क्रेतुमचल्यैः राजकीयनिबन्धनैः ।

स्वर्गस्त्रलेख्यसत्यत्वसम्पादयितुरप्रतः ।

तन्मुद्रया निबधे च विशोदाहनिबन्धने ॥ १९ ॥

१५ । तदेव चिह्नयति वाञ्छितेनेति । पत्नी किं पतिं वाञ्छितेन क्रीयाति ?
सा पत्नी किं पञ्चवोधीषु कथयिकथभाजनम् ?

१६ । किमिति । अयं राजपुरुषः राजनिबन्धेन विवाहकर्मं सम्पादयितुं निवृत्त
इति श्रेयः परं श्रेष्ठं विवाहदेवतम् किम् ? किं तन्मुद्रया निबन्धनपत्रपरिचिह्निकया
तस्य राजपुरुषस्य मुद्रया दारकर्मनिबन्धनं दार्ढ्यम् एति प्राप्नोति ?

१७ । किमिदं विवाहकर्मं परमावैमिषाह वाक्येति । आत्मा उपयच्छति विक-
इति । तत्र विवाहकर्मणि स्वयं प्रभुः ईश्वरः नित्येनैव यन्निना अमरैश्च आत्मना अम-
रम् आत्मानं वध्नाति ।

१८ । तेनैव विवाहस्य विवाहलभित्वाह अरैति । एतत् अरः, न सः प्रहाहः,
येन यदि स प्रभुः न तु निर्वाहयेत् तमिति श्रेयः ।

१९ । कुतश्चानिबन्धनस्य निबन्धनत्वं तदेवाह अत इति । अतः परिषये विषय-

युष्मासु कोऽस्ति वा योऽसावुद्दीर्घायितामिह ।
 भीमांशक्तो यद्दीर्घायितामिहोऽनुपहं विना ॥ २० ॥
 विवाहदेवचरणाभोजं भक्त्या नमस्कृत ।
 गभीरेण च भावेन परीक्षाभिः प्रलोभनैः ॥
 पूर्णेऽस्मिन् विश्व संसार आश्रितं तस्य मूर्ध्नि ते ।
 हृदये तस्य चालोकं बलञ्च खलु धारयन् ॥ २१ ॥
 यावज्जीवसि चोदाहृतम्बन्धमात्मनोरिह ।
 प्राप्य पूर्णतां वर्षं वर्षं कर्तुं चिरन्तनम् ।
 स्वर्गीयं खलु योगञ्च यतस्व प्रार्थयामि यम् ॥ २२ ॥

कर्माणि अत्रत्यैः राजकीयनिबन्धनैः पण्यद्रव्यनिबन्धनैः कर्तुं राजव्यवस्थायाः राजाज्ञानां
 च सहायतां मा काङ्क्षीः । किं कर्तव्यं तदाह स्वर्गस्थनिबन्धनसत्यत्वसम्पादयितुः—शेषपठ्या
 समासः—परमेष्ठिनस्य अयतः तन्मृदुया निबन्धे उदाहृत्यन्धे निबन्धे ।

२० । मुहूर्तमाह युष्मास्मिति । युष्मासु को वा अस्ति योऽसौ उद्दीर्घः भीमां
 सम्पादनाद्यनतया भयवद्दीर्घायितां दायित्वमन्तस्य परमेष्ठिनस्य आश्रितं अनुपहं विना
 यद्दीर्घः भक्तः ?

२१ । आशीर्वादसमाह विवाहेति । भक्त्या विवाहदेवचरणाभोजं नमस्कृत ।
 परीक्षाभिः प्रलोभनैः पूर्णे अस्मिन् संसारे ते तस्य मूर्ध्नि तस्य देवस्य आश्रितं हृदये च तस्य
 देवस्य चालोकं बलं च धारयन् गभीरेण भावेन निबन्धे ।

२२ । उदाहृत्यन्धस्य निबन्धत्वं कर्मप्रतिशीलत्वसाहचर्यवदिति । यावत् जीवसि
 इह आत्मनोः आत्मदयस्य उदाहृत्यन्धं वर्षं वर्षं प्रतिवर्षं पूर्णतां प्राप्य चिरन्तनं ज्ञानं
 स्वर्गीयं योगञ्च खलु कर्तुं यतस्व, अनिष्टं प्रापेय ।

नोद्वाहश्चरमापत्तिर्भाविनी सा कमीव्रतेः ।
 अवस्था वर्धमानायाः शुद्धेरक्तस्य नित्यशः ॥ २३ ॥
 सत्यतः पूर्णतो वाथ परिणीतो नरो न वा ।
 नार्थुपयाम एषोऽयं सोपानमाप्तरस्य च ॥
 प्रथमं हि सखित्वस्य भाविनः प्रतिमा पुनः ।
 उच्चतरात्मयोगस्य वर्त्यतः क्रमशः खलु ॥ २४ ॥
 अतः पतिश्च पत्नी च विवाहबन्धनेन च ।
 आध्यात्मिकेन योगेन सम्बद्धावधिकाधिकम् ॥ २५ ॥
 अर्द्धा पत्नी च विज्ञेया पतिरर्द्धः स्मृतः पुनः ।
 एकत्वमविभक्तत्वं स्यात्तयोः परमेश्वरे ॥ २६ ॥

२३ । नोद्वाह इति । उद्वाहः विवाहानुष्ठानं न चरमापत्तिः, किन्तुहि ? नित्यशः वर्धमानायाः वर्धनशीलायाः शुद्धेः रक्तेः अनुरागस्य च सा भाविनी कमीव्रतेः अवस्था ।

२४ । न हि विवाहानुष्ठानमात्रेण तत्समापत्तिरित्याह सत्यत इति । अथ सत्यतः पूर्णतो वा नरः न परिणीतः नारी वा न परिणीता इति शेषः । एषः अयम् उपयामः विवाहकर्म आप्तरस्य भाविनः सखित्वस्य प्रथमं सोपानम् ; क्रमशः वर्त्यतः वर्द्धिष्यमाणा उच्चतरात्मयोगस्य च पुनः खलु प्रतिमा तन्निर्देशनमात्रम् ।

२५ । ततः किं कर्त्तव्यं तदाह अत इति । अतः अतएव पतिश्च पत्नी च विवाहबन्धनेन क्रमिकोन्नतिशीलेन आध्यात्मिकेन योगेन च अधिकाधिकं सम्बद्धौ भवताम् इति शेषः । जीवनव्यापिसाधनेन विवाहविधिः पूर्णतां कम्पादयतामिति कर्त्तव्यम् ।

२६ । तयोर्भावि अविभक्तत्वं प्रदर्शयति अर्द्धेति । पतिः अर्द्धः स्मृतः पत्नी च अर्द्धा विज्ञेया । तयोः दम्पत्योः परमेश्वरे पुनः अविभक्तत्वम् एकत्वम् स्यात् ।

लक्ष्यं परिणयस्वेदं पद्मञ्च पतयो ज्ञतः ।
 विश्रंसित च प्रीणीत मानयत परस्परम् ॥
 आध्यात्मिकेषु चेष्टेर्ध्वं संसारविषयेषु च ।
 एकीभावाय नितरां कर्तुं कर्मैकभावतः ॥ १७ ॥
 अभिमानवशात्प्रज्ञान् प्राधान्यस्य तु जातुचित् ।
 नोत्थापयेत् स्वजातेषु पद्मी पतिरद्यापि वा ॥
 परस्परं मानयन्तु समाना इव नित्यम् ।
 ईश्वरस्य गृहे तेऽत्र यथा च सहयोगिनः ॥ १८ ॥
 दासीवद्भवहरति पद्मञ्च विश्रंसितीह न ।
 सतीत्वेऽन्तःपुरे ताञ्च न रक्षन् चारवासिवत् ॥
 क्रीतप्रेष्येव तां नित्यं प्रवृत्तां रक्षितुं पुनः ।
 यतते यो न चोन्नेतुं दत्तेऽस्याः सदृशो न सः ॥ १९ ॥

१७ । एकत्वहत्या किं कर्तव्यं तदाह लक्ष्यमिति । परिणयस्य इदम् एकत्वम्
 अविभक्तत्वं लक्ष्यम् । अतः हे पद्मञ्च पतयः, परस्परं विश्रंसित, प्रीणीत, मानयत,
 एकीभावाय आध्यात्मिकेषु सांसारिकविषयेषु च एकभावतः कर्म्यं कर्तुं नितरां चेष्टेभ्यः ।

१८ । उभयोरेकत्वमेव परमार्थमतस्तयोरेकत्वस्य प्राधान्यमिच्छन्तः परिहार्य-
 इत्याह अभिमानेति । पद्मी अद्यापि वा पतिः अभिमानवशात् जातुचित् कदाचित्
 स्वजातेः प्राधान्यस्य प्रज्ञान् न उत्थापयेत्, परस्परं नित्यम् मानयन्तु । केन भावेन ?
 ते च न ईश्वरस्य गृहे समानाः इव यथा च सहयोगिनः ।

१९ । पल्लवसदृशव्यवहारं धिक्करीति दासीति । यः पतिः पद्मञ्च दासीवत् व्यव-
 हरति, इह अन्तःपुरे चारवासिवत् कारागृहवासिवत् तां पद्मीं च न रक्षन् सतीत्वे न
 विश्रंसति, क्रीतप्रेष्येव क्रीतदासीव तां पुनः नित्यं प्रवृत्तां रक्षितुं यतते, न च उन्नेतुम्
 आत्मानमिति श्रेयः दत्ते, न सः पतिः अस्याः पद्मञ्चः सदृशः ।

अनुरूपा न सा तदद् वा कर्तुं दासवत्पतिम् ।
 तस्मिन्परि च सास्त्राज्यं मोहयन्ती च गृहलैः ॥ ३० ॥
 इन्द्रियाधीनता-सांसारिकता-घटितैर्दम् ।
 आबद्धं रचितुं नित्यं यदि यत्नपरा पुनः ॥ ३० ॥
 न चातिचरणं क्लृप्तं पक्षादेकतरादिह ।
 तयोः सम्बलनेनैव सेवा तु स्वप्रभोर्गृहे ॥ ३१ ॥
 समानत्वेऽपि नो नारी नरो वा चरितं पुनः ।
 अन्यदीयं स्वकं कुर्यात् कर्म वाधिकरोत्वह ॥ ३२ ॥
 चरितं जीवनस्यात्र लब्धं भिन्नं प्रभुः स्वयम् ।
 निर्दिष्टवान् तयोस्तस्माच्च निर्यातु कदाचन ॥ ३३ ॥

३० । पत्न्या असहशीलं धिक्कारमुखेन दर्शयति अनुकपति । तद्वत् सा पत्नी न
 अनुरूपा वा पतिं दासवत् कर्तुं, तस्य पत्युः उपरि च सास्त्राज्यं कर्तुं मोहयन्ती इन्द्रि-
 याधीनता-सांसारिकताघटितैः गृहलैः दम् आबद्धं रचितुं पुनः यदि नित्यं यत्नपरा ।

३१ । तयोः कर्तव्यमभिदधाति न चेति । एकतरात् पक्षात् इह अतिचरणं
 हि न च अस्तु, तु किन्तु तयोः सम्बलनेन एव स्वप्रभोः परमेशस्य गृहे सेवा अस्तु ।

३२ । तयोः समानत्वेऽपि भेदं दर्शयति समानत्व इति । तयोः समानत्वेऽपि नारी
 नरः वा पुनः अन्यदीयं चरितं नो स्वकं कुर्यात् अन्यदीयं कर्म वा इह नो वाधिकरोतु ।
 स्व-स्वधिकारे स्वात्म्यमिति तत्त्वम् ।

३३ । समानत्वेऽपि कर्म भेदं इत्यपेक्षयाह चरितमिति । अप स्वयं प्रभुः तयोः
 चरितं जीवनस्य लब्धं भिन्नं निर्दिष्टवान्, तस्मात् भेदात् कदाचन नरः नारी वा न
 निर्यातु निर्गच्छतु, चरिते लब्धं च नित्यं तिष्ठतु ।

नरः क्रीडतु नारीत्वमाश्रित्य गृह्णीव न ।
 नरकर्म च नारी गान्धिष्यतु नरतां गता ॥ ३४ ॥
 प्रभोर्नियोजितं कर्मैकैकस्य कुरुतां सदा ।
 रक्षतां मैत्रसम्बन्धमंशभाजाविव प्रियम् ॥
 विवदेतां न जात्वत्र यथैव प्रतियोगिनी ॥ ३५ ॥
 श्रोत्र्या सा प्रकृतिं स्वाञ्च खण्डते चावमन्यते ।
 ईश्वरं कर्म संत्यज्य न्याय्यं पौरुषमाश्रिता ॥
 नरकर्मसु तेषाञ्च क्रीडानर्मसु संरता ।
 विडम्बयति चेष्टाञ्च तेषाञ्चापेक्षते पुनः ।
 नाशं सज्जाञ्च पातित्वं भाग्यं तस्या विनिश्चितम् ॥ ३६ ॥
 गृहं नाशयते गर्वो यदीर्षा सुखमस्य च ।
 हरते तां जहृह्यञ्च मिथ्यावत्पापवत्ततः ॥ ३७ ॥

३४ । तथोः कर्मविनिमयं निन्दति नर इति । नारीत्वम् आश्रित्य गृह्णीव नरः न क्रीडतु, नरतां गता नरत्वं प्राप्ता नारी च न नरकर्म च अन्विष्यतु ।

३५ । कर्मविभागमाह प्रभोरिति । प्रभोः ईश्वरस्य एकैकस्य नियोजितं कर्म सदा कुरुताम्, अंशभाजौ इव प्रियं मैत्रसम्बन्धं रक्षतां, न जातु कदापि यथा एव प्रतियोगिनी न तथा विवदेताम् ।

३६ । नार्यां नरकर्मणामुत्तरणं निन्दति श्रोत्र्येति । सा नारी श्रोत्र्या, सा स्वां प्रकृतिं च खण्डते, ईश्वरं च अवमन्यते, न्याय्यं कर्म संत्यज्य पौरुषम् आश्रिता नरकर्मसु तेषां नाराणां क्रीडानर्मसु च संरता तेषां चेष्टाः च विडम्बयति अनुकरोति । किमस्य चेष्टितस्य फलम् ? विनिश्चितं तस्याः भाग्यं पुनः नाशं सज्जां पातित्वं च अपेक्षते ।

३७ । ईषित्वं परित्याज्यमित्याह गृह्णीति । यदि गर्वः गृहं नाशयते, ईर्ष्या च अस्य गृहस्य सुखं हरते, ततः ताम् ईर्ष्यां मिथ्यावत् पापवत् अत्र जहृह्य ।

अविश्वस्तत्वतो रवेदात्मानं ब्रह्मदेनसः ।
 पतिः पत्नी च चिन्तायामपि नाभिसरेत्कचित् ॥
 जुगुप्सिततमश्चेतद्गच्छं दृष्टतमं सदा ॥ ३८ ॥
 सत्त्वं सतीत्वं निर्विघ्नं यत्र नास्ति विपत्पुनः ।
 प्रलोभनमुखे नाशोन्मुखं सत्त्वं न जातुचित् ॥
 विश्वस्तता तयोर्नित्यं प्रलोभनपरीक्षयोः ।
 परीक्षिता निकषेऽसु स्यातां तौ दम्पती तथा ॥
 परस्परानुरक्तौ यदिह चिन्ताऽसती पुनः ।
 न सम्भवेदवस्थासु सर्व्वसु च कदाचन ॥ ३९ ॥
 सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाणं योजयादस्त्वभाववत् ।
 भावोऽयं तद्धि मुकुलं प्रफुल्लकुसुमन्त्वसौ ॥ ४० ॥

३८ । व्यभिचरणेन विश्वासविह्वलनं महत्यापं, ततो निवारयति अविश्वस्तत्व-
 इति । ब्रह्मदेनसः अनन्यपापात् अविश्वस्तत्वः विश्वासविह्वलनात् पतिः पत्नी च
 आत्मानं रवेत्; चिन्तायामपि न कश्चित् व्यभिचरेत् । एतत् व्यभिचारकनिताविश्व-
 स्तत्वं सदा जुगुप्सितं घृण्यतमं गच्छम् ।

३९ । पत्युः सत्त्वं पत्न्याः सतीत्वं परीक्षासकृच्छेत् तदा सत्यमन्यथा न तद्वत्त्वाद् सत्व-
 मिति । यत्र विपत् न नास्ति तत्र निर्विघ्नं, प्रलोभनमुखे पुनः नाशोन्मुखं सत्त्वं सतीत्वं
 जातुचित् कदाचित् न सत्वम् । नित्यं तयोः विश्वस्तता प्रलोभनपरीक्षयोः निकषे परी-
 क्षिता असु । तौ दम्पती तथा परस्परानुरक्तौ स्यातां यत् इह असती चिन्ता पुनः
 सर्व्वसु अवस्थासु च कदाचन न सम्भवेत् ।

४० । न हि सद्भावनिव कृतार्थता प्रेम्णैव सेव्याद् सत्त्व इति । सत्त्वे सतीत्वे
 प्रेमाणं योजय । अदः सत्त्वं सतीत्वञ्च अभाववत् अव्यभिचरणरूपोऽभावपक्षः । अयं

प्रगाढ़ेनानुरागेण पतिः पत्नी च सन्ततम् ।
 परस्परं हि बध्नीयादन्धोन्धस्त्रिन् बवेत्सदा ॥ ४१ ॥
 सांसारिकान् हि विषयान् नियम्य मिलितौ यथा ।
 कुर्वीयातां तथा प्रार्थयेताञ्च शाश्वतं पुनः ।
 चात्मनोर्हितमुद्दिश्य लपेतां समये च तौ ॥ ४२ ॥
 स्वर्गीयं खलु दृश्यं तदुपविश्य रहस्य तौ ।
 गायेतां प्रार्थयेताञ्च योगञ्च परमात्मना ॥
 युञ्जीयातां हृदयेनानन्दसंप्राप्तिन च ॥ ४३ ॥
 एवमन्ते चमौ स्थातां स्वर्गीयायाञ्च निर्वृता ।
 उत्थातुं प्रविशेताञ्च पूर्वानन्दाशये समम् ॥ ४४ ॥

प्रेमा भावः भावपथः । तत्कालं सतीत्यत्र मुकुलं, यसी प्रेमा तु प्रफुल्लमुसम् । अनेन
 सत्त्वसतीत्यतः प्रेमोत्पत्तिरिति तत्त्वनिर्णयः ।

४१ । नादानुरागस्यावच्छकर्तव्यतामाह प्रगाढ़ेनेति । पतिः पत्नी च सन्ततं प्रगा-
 देन अनुरागेण परस्परं हि बध्नीयात्, सदा यन्धोन्धस्त्रिन् बवेत् । प्रेम्णा एकस्मादपरस्मां
 बाध इत्यध्यात्मम् ।

४२ । संसारं धर्मञ्च मिलितभावेनानुतिष्ठेतामित्याह सांसारिकानिति । सांसा-
 रिकान् हि विषयान् नियम्य यथा तौ मिलितौ कुर्वीयातां कर्मानुष्ठितौ, तथा प्रार्थ-
 येतां, शाश्वतम् चात्मनोः हितम् उद्दिश्य च समये काले लपेताम् ।

४३ । मिलितप्रार्थनादिभिरुक्तार्थत्वमित्याह स्वर्गीयमिति । खलु तत् दृश्यं
 स्वर्गीयं, यत् तौ रहः उपविश्य गायेतां प्रार्थयेतां च, आनन्दसंप्राप्तिन हृदयेन च पर-
 मात्मना योगञ्च युञ्जीयाताम् ।

४४ । निमग्नेन स्थानदाह, एवमिति । एवम् अन्ते चरमावस्थायां स्वर्गीयायां च
 निर्वृता उत्थातुं चमौ स्थाताम्, समम् एकञ्च पूर्वानन्दाशये प्रविशेतां च ।

दासः ।

धन्यः स नित्यो यस्मिन् खेददृष्ट्या विलोकिताः ।

भत्यास्तेषामभावासेवन्तेऽतियत्नपूर्वकम् ॥ १ ॥

गर्वो जनं तथा स्त्रीतं करोति विलोकिते ।

हीनदृष्ट्या भव्यवर्गान् नीचत्वं हितमार्गयम् ॥ २ ॥

सेवते किं प्रभुर्दासः केवलः सेवकः स्मृतः ।

बुक्तिमेवं दर्शयति गर्वितं हृदयस्वसत् ॥ ३ ॥

सेवते स प्रभुर्वाढं न न्यूनो दासतः कश्चित् ।

यः कश्चिसेवते नात्र प्रभुर्भवितुमक्षमः ॥ ४ ॥

पृथ्वाद्य दिव्यधातुश्च सेवते प्रभुरप्यसौ ।

आगच्छति धराधाम दासान् सुद्रांश्च सेवितुम् ॥ ५ ॥

१ । अपुना दासान् प्रति कर्तव्यानि वक्तुमाह धन्य इति । स नित्यः सर्वं धन्यः, यस्मिन् भत्याः खेददृष्ट्या विलोकिताः, तेषां भत्यानाम् अभावाच्च प्रयोजनीयविषयः अतियत्नपूर्वकं ईत्यन्ते ।

२ । गर्वप्रयुक्तकर्तव्यविमुखतां निन्दति गर्वं इति । गर्वः जनं तथा स्त्रीतं करोति यत् भव्यवर्गान् च हीनदृष्ट्या विलोकिते, हितमार्गकं हितान्वेषकं तेषामिति शेषः नीचत्वं विलोकिते भवति ।

३ । सेवते इति । प्रभुः किं सेवते सेवां करोति ? दासः केवलः सेवकः स्मृतः सेवः, न तु प्रभुः सेवक इति भावः । गर्वितम् असत् हृदयम् एवं बुक्तिं दर्शयति ।

४ । “सेवते किं प्रभु”रिति प्रश्नं समुत्तरयति सेवते इति । वाढम्, च प्रभुः सेवते, दासतः कश्चित् न न्यूनः सेवाकर्त्तव्योति शेषः । यथा दासः सेवते तथा प्रभुरिति न तयोस्तत्र न्यूनविषयम् । यो न सेवते स प्रभुरेव भवितुं शक्नोति ।

५ । नात्र नीचता यतः स्वयमीश्वरः सुद्रतमान् नीचान् सेवते इत्याह पृथ्वा इति ।

अतो गर्वितमर्थं त्वं दूरे निःक्षिप ते अयम् ।

आयान्ति सेवितुं वेत्य तत्केवां देवतोचिताम् ॥ ६ ॥

ईश्वरोद्दीप्तभावेन गृही सन्तानवत्सदा ।

पश्येत्तान् खेडयन्नानां भाजनानि पितुः खलु ॥ ७ ॥

येषां हि रक्षणाद्यर्थं प्रभुर्भारमदात् स्वयम् ।

तदर्थं गणनादाने बाध्यो नित्यं करत्वसौ ॥ ८ ॥

पिता भवतु माता च गृहस्थो गृहिणी ततः ।

आनन्दोत्सव एषां स्वात् भक्त्या सेवा चिरं मुदा ॥ ९ ॥

पृथ्वाः पृथिव्याः च दिव्यधावः च असौ प्रभुः परमेश्वरः अपि सेवते । सुदान् धनेश्वर्या-
दिषु नोचान् दासान् च सेवितुं धराधाम आगच्छति । सर्व्वं च विद्यमानस्यागमनमिति
भावश्च महतो महीधरः स्वे महिषि निव्यविराजमानस्य राजत्वं परिहास्य नोचता-
स्तोकरणं सूचयति ।

६ । गर्व्यं परिहर्तुमुपदिशति अत इति । इं गर्वितं मर्थं, अतः ते तव अयं गर्व्यं
दूरे निःक्षिप । ते सेवितुम् आयान्ति, तत्केवां देवतोचितां वेत्य ।

७ । गृहिणः दासान् प्रति पित्रवात्सल्यनाड ईश्वरंति । गृही सदा ईश्वरीह्रीत-
भावेन परमात्मना प्रोद्धावितेन भावेन तान् दासान् सन्तानवत् पितुः खेडयन्नानां
भाजनानि पश्येत् । सन्तानो यथा पितुः खेडस्य यत्रस्य च पार्श्वं भवति, तथा दासोऽपि
प्रभोः पितृस्थानीयत्वात् ।

८ । तत्र दायित्वमाह येषामिति । येषां दासानां रक्षणाद्यर्थं सर्व्वं प्रभुः परमेश्वरः
भारम् अदात्, असौ जनः करतु, तदर्थं तेषां भक्त्या निमित्तम् गणनादाने किं कृतं न
कृतं वा तस्य यथावत् गणनापेक्षे नित्यं बाध्यः ।

९ । गृहि-गृहिण्योः पितृत्व-मातृत्व माह पितेति । गृहस्थः पिता, गृहिणी च
माता भवतु । ततः किं स्वात् ? एषाम् दासानाम् आनन्दोत्सवः स्वात् भक्त्या प्रभुं
प्रत्यनुरक्त्वा मुदा रूपेण च सेवा स्वात् । तेऽनुरागत आह्लादेन च तदा प्रभुं भेषिष्यते ।

यदा त्वं नूतनं भृत्यं निबोधयसि कर्माणि ।
 किं करिष्यति कर्माऽसौ निबोधय यथायथम् ॥
 स्वरूपं तस्य कृत्यस्य परिमाणञ्च संख्यया ।
 कतिचिद्वा क्षणान् विनामार्थं प्राप्स्यति तत्पुनः ॥
 निर्दिष्टसमयश्चात्र कृतिप्राप्तेर्विधानतः ।
 सप्ताहे मासि वा वर्षचतुर्थभागतोऽथ तम् ॥ १० ॥
 सभूयन्तां वेतनानि न जातु स हि धावति ।
 ऋणे तेन हि भिक्षेत कृतं पूर्वं निबन्धनम् ॥
 दुःखं क्लेशस्वभावश्च धारयानवधानता ।
 असहायेषु दीनेषु निःक्षिप्येत स्वयं पुनः ॥
 खादत्यामीदतः खाद्यं प्राचुर्येण च मोदते ॥ ११ ॥
 निष्ठुरत्वेन किम्भो भी प्राप्यादृश्यसे च तम् ।

१० । भृत्यनिर्गोपकाले कर्तव्यमाह यदेति । यदा त्वं नूतनं भृत्यं कर्माणि निबो-
 धयसि, असौ भृत्यः किं कर्मा करिष्यति, तस्य कृत्यस्य स्वरूपम्, कर्माणः परिमाणं,
 संख्यया कतिचिद् वा क्षणान् विनामार्थं पुनः प्राप्स्यति तत्, विधानतः विविपूर्वकं
 सप्ताहे मासि अथवा वर्षचतुर्थभागे कृतिप्राप्तेः निर्दिष्टसमयश्च तं भृत्यं यथायथम्
 निबोधय ।

११ । कृतिदाने निबन्धनं दूषयति सम्भूयन्तामिति । जातु कदाचित् वेतनानि
 न सम्भूयन्तां । तेन हि स गृही ऋणे धावति ; पूर्वं कृतं निबन्धनं भिक्षेत ; अस्-
 हायेषु दीनेषु दासेषु दुःखं, क्लेशः तु, अभावः च, धारः, अनवधानता च निःक्षिप्येत,
 स्वयं पुनः आमीदतः प्राचुर्येण खाद्यं खादति, मोदते च ।

१२ । निष्ठुरत्वेनेति । किं त्वं भी निष्ठुरत्वेन तं दासं प्राप्यान् वक्ष्यसे, तं दासम्

तमोदनमदत्त्वा तन्मुद्रया ज्ञानमात्मनाम् ॥
 सन्ततीः स्मृतपिच्छैश्च सम्भावयसि निखयः । १२ ॥
 मा भूदेवं परमेश्वरां तादृशान्निहुरात् सदा ।
 स्वार्थान्वेषयतोऽग्यावादनमुच्यत्वतोऽवतु । १३ ॥
 न प्रलोभय दासांस्ते दीनान्च दुर्बलान् क्षिपेत् ।
 प्रलोभनेषु यः पापमाप्नोत्यतिमहत् स तु ॥ १४ ॥
 निर्दिष्टं कर्म चेत्त्रय तस्मै दद्यात्समस्वसि ।
 साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्मौ तन्मु पाचकम् ॥
 अन्नपालश्च दासश्च वस्त्रसेवकमेव च ।
 कृत्वातिभारसंग्रस्तं दायित्वैर्विस्तृतैरिह ॥
 प्रलोभयसि श्रेष्ठित्वपरो भवितुमक्षमः ।
 अलसो दूषयस्वैवमत्युद्देगातिकर्माभिः ॥ १५ ॥

तमोदनम् अदत्त्वा तन्मुद्रया ज्ञानमात्मनाम् । सन्ततीश्च स्मृतपिच्छैः स्मृतपरीरैः निखयः
 सम्भावयसि ?

१२ । मा भूदिति । एवं मा भूत् । परमेश्वरः सदा तादृशान् निहुरात् स्वार्थ-
 न्वेषयतः, अग्यावातः, अमनुच्यत्वतः सदा त्वाम् अवतु रचतु ।

१३ । निति । ते तव दासान् न प्रलोभय । यः दीनान् दुर्बलान् च प्रलो-
 भयेषु क्षिपेत् । स तु अतिमहत्पापम् आप्नोति ।

१४ । किं किं कर्म करिष्यति तदनिर्धारणे दीनमाह निर्दिष्टमिति । चेत् यदि
 त्वं तस्मै दासाय निर्दिष्टं कर्म न दद्याः, तं दासं साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्मौ अक्षसि
 निविषसि, तं दासं तु पाचकं अन्नपालं च दासं च वस्त्रसेवकं वस्त्रशीवणक्षपारम् एवं

निखिलानि च कर्माणि कर्तुं यं त्वमपेक्षसे ।
 न सामयेद्य कुर्व्यात् स्वादिरत्नुदेनकारणम् ॥ १६ ॥
 प्रसङ्गाराच सुद्राव द्रव्याणि मूल्यवन्ति च ।
 इतस्ततो विकिरंस्तं प्रक्षोभय न चार्पय ॥
 अकृत्वा गणनालेखं स्पष्टं चानवबोधयन् ।
 भारव गृहवस्तूनां साधनानाञ्च दायिताम् ॥ १७ ॥
 आक्षीयानाम् वस्तूनां गणनां यो न रक्षति ।
 अविवेकी मिताचारहीनो भूत्वान् स शासने ॥
 दायित्वानुभवे चापि न स भवतु विस्मितः ।
 दुःखितो वाऽसक्तः तस्य द्रव्याणाञ्चेददर्शनम् ।
 वञ्चकत्वमसत्त्वञ्च भूत्वानां परिवर्द्धितम् ॥ १८ ॥

च कृत्वा विस्मितोः दायित्वैः रक्ष भवित्यपरः, अक्षयः, अक्षयः भवितुं प्रक्षोभयति, एवम्
 अत्युद्देशातिकर्माभिः दृश्यते ।

१६ । तादृशः चरचमेकतः कर्मव्यापारिधानेऽपरतो विरक्तः कारणं भविष्यतीत्याह
 निखिलानीति । यं दासं त्वं निखिलानि कर्माणि कर्तुम् अपेक्षसे न स सामयेद्य
 कुर्व्यात्, विरक्तुदेनकारणं स्यात् ।

१७ । प्रक्षोभने निषेधं निवारयति अलङ्कारानिति । अलङ्कारान् च, सुद्रावः च,
 मूल्यवन्ति द्रव्याणि च इतस्ततो विकिरन् तं दासं न प्रक्षोभय, गृहवस्तूनां साधनानां
 च गणनालेखम् अकृत्वा स्पष्टं दायितां च अनावबोधयन् भारं न चार्पय ।

१८ । अनवधानपरं प्रभुं निन्दति आक्षीयानामिति । यः आक्षीयानां स्वकीयानां
 वस्तूनां गणनां न रक्षति, स अविवेकी मिताचारहीनः, भूत्वान् शासने दायित्वानुभवे च
 अपि न रक्षति, स विस्मितः, दुःखितः वा न भवतु चेत् यदि तस्य प्रभोः असक्तत्वं द्रव्या-
 णाम् अदर्शनं, भूत्वानां वञ्चकत्वम् असत्त्वञ्च परिवर्द्धितं भवेदिति शेषः ।

प्रभवः कति सङ्गत्वात् कृतवन्तोऽसतोऽहो ।
 निःक्षिप्य क्षीयचित्तानि प्रक्षोभनमुखे भयम् ॥ १८ ॥
 परेऽपराधिनी ह्येते द्रव्याख्यानवधानतः ।
 अपहाराख्यदान्यव कृत्वा तस्य गृहे प्रभोः ॥
 येषां ते रक्षकास्तेन निर्दिष्टा मानवेऽपि च ।
 अपराधा विनिक्षिप्य लोभे चित्तविदूषणे ॥
 अवधानविहीनास्तान् प्रभुन् दासांश्च तान् पुनः ।
 असतः परमः सत्त्वं प्रभुर्दण्डं विधास्यति ॥ २० ॥
 वासगृहं विनिर्दिष्टं तेषां यच्च भवत्विह ।
 अस्वास्याजनकच्चाद्रिस्थानं वा स्वास्यावर्हकम् ॥
 कुटीरं शयनीयञ्च सुखदं क्षीणशायकम् ।
 शीते पुष्टिकरं खाद्यं प्राप्नुवन्तु विधानतः ॥ २१ ॥

१८ । प्रभुदीपादमहत्त्वं दर्शयति प्रभव इति । कति प्रभवः अहो क्षीयचित्तानि भव्यत्वमिति शेषः भयं प्रक्षोभनमुखे निःक्षिप्य सङ्गत्वात् असतः कृतवन्तः हि ।

२० । तेऽपराधिनी दण्डभाज इत्याह पर इति । एते प्रभोः अप्रभोः पर-
 मेष्ठरस्य गृहे येषां द्रव्याणां ते रक्षकाः निर्दिष्टाः अनवधानतः तानि द्रव्याणि अपहारा-
 ख्यदानि कृत्वा परे परमेष्ठरे अपराधिनः, चित्तविदूषणे लोभे विनिक्षिप्य जनमिति शेषः
 मानवे अपि च अपराधाः अपराधयुक्ताः । सत्त्वं परमः प्रभुः परमेष्ठरः अवधानविही-
 नान् तान् प्रभुन् असतः तान् दासान् च पुनः दण्डं विधास्यति ।

२१ । दासानां स्वास्याय दृष्टिमाह वासगृहमिति । तेषां यत् वासगृहं निर्दिष्टं
 तत् इह अस्वास्याजनकञ्च चार्द्रस्थानं च न भवतु । स्वास्यावर्हकं कुटीरं गृहविभाजकाच्च,
 सुखदं शयनीयं च, शीते उष्णशायकं पुष्टिकरं खाद्यं च विधानतः प्राप्नुवन्तु ।

व्याधिग्रस्ता यदा ते स्युर्नावहेलस्य जातुचित् ।
 तान् सम्भावयितुं पथ्येनागर्हिनोपयोगिना ॥ २२ ॥
 अवाध्येषु च तेष्वत्र तन्नामवहितेषु च ।
 भर्त्सयसि यथा शास्त्रे तथैव स्नेहभाषणैः ॥
 आह्लादय पुरस्कारैस्तान् कर्त्तव्यानि ते पुनः ।
 सम्पादयन्ति सन्तोषमुपाय च यदा तव ॥ २३ ॥
 उत्सवेषु च गृह्यानुष्ठानेष्वेतांश्च भोजय ॥ २४ ॥
 आर्त्तवानि फलान्येभ्यस्तुषारखण्डकानि च ।
 मिष्टान्नानि च वस्त्राणि तथोपानहएव वा ॥
 पुरातनानि नूतानि ग्राह्याण्युपायनानि च ।
 सुखान्येषां प्रफुल्लानि सम्भावयन्ति चाश्रया ॥ २५ ॥

२२ । रोगार्हिनो कर्त्तव्यमाह व्याधिग्रस्ता इति । यदा ते व्याधिग्रस्ताः
 स्युः जातुचित् कदाचित् तान् उपयोगिना पथ्येन अगर्हणेन भेषजेन सम्भाव-
 यितुं न अवहेलस्य ।

२३ । आसनपुरस्कारदानकर्त्तव्यतामाह अवाध्येष्विति । अत्र तेषु
 अवाध्येषु अनवहितेषु च यथा भर्त्सयसि शास्त्रे तथैव यदा तव
 सन्तोषम् उत्पद्यते ते पुनः कर्त्तव्यानि सम्पादयन्ति स्नेहभाषणैः पुरस्कारैः
 तान् आह्लादय ।

२४ । उत्सवेष्विति । उत्सवेषु गृह्यानुष्ठानेषु च एतान् दातान् च
 भोजय ।

२५ । तदुपयोगिदानान्याह आर्त्तवानीति । आर्त्तवानि ऋतुजातानि
 फलानि, तुषारखण्डकानि च, मिष्टान्नानि, तथा वस्त्राणि, उपानहः, पुरा-
 तनानि नूतानि एव वा ग्राह्याणि उपायनानि स्युः । एषां दातानां सुखानि
 प्रफुल्लानि भवेयुः, आश्रया च सम्भावयन्ति ते त्वामिति श्रुत्वा ।

दासी दासी च निवसेत् पृथगन्योऽन्यतः पुनः ।
 परिवर्त्येनानुचितेनानेतुं गर्हितं क्वचित् ॥
 प्रभोर्ग्रहेऽपवादश्च मातुमंस्त्राहि दूषणम् ॥ २६ ।
 विनयेन कठोरेण पानासक्तिमपव्ययम् ।
 स्वेच्छाचरणमेघाश्च निवारय निरन्तरम् ॥ २७ ।
 असत्किङ्करसंसर्गजनिताचरणात् सदा ।
 रक्षात्मसन्ततीर्नष्टाः परीवाराश्च तैः कति ॥ २८ ।
 विनष्टचरिताभ्यश्च रूपजीवाभ्य एव याः ।
 तिष्ठावधानतो दासीच्छृङ्गना कर्म सन्ततम् ॥
 अन्विष्यन्ति नाशयन्तानवधानपरं जनम् ।
 महामारीसमाभ्यस्त्वहारं रुद्धं हि रक्ष च ॥ २९ ।

२६ । दासदासीनामनुचितममन्त्रं निवारयति दास इति । दासः
 दासी च अन्योऽन्यतः पृथक् निवसेत् । अनुचितेन परिवर्त्येन प्रभोः परमे-
 श्वरस्य गृहे क्वचित् गर्हितम् अपवादं दूषणं च पुनः आनितुं मा अनुमंस्त्राः ।
 २७ । पानदोषादिनिवारणकर्त्तव्यतामाह विनयेनेति । कठोरेण विन-
 येन श्रित्ताविश्रित्तैश्च शेषां दासानां पानासक्तिम् अपव्ययं स्वेच्छाचरणं
 निरन्तरं निवारय ।

२८ । किङ्कराणामममतां संसर्गात् सन्ततीनां दूरे रक्षणमाह अस-
 दिति । सदा नियतम् असतां किङ्कराणां संसर्गजनितात् आचरणात्
 आत्मसन्ततीः रक्ष । तैः किङ्करैः कति परीवाराश्च नष्टाः ।

२९ । असच्चरित्राभ्यो दासीभ्यो गृहचरणात् विनष्टेति । विनष्ट-
 चरिताभ्यः रूपजीवाभ्यः एव च अवधानतः तिष्ठ, याः दासीच्छृङ्गना
 सन्ततं कर्म अन्विष्यन्ति अनवधानपरं जनं नाशयन्ति । महामारी-
 समाभ्यः ताभ्यः त्वहारं हि रुद्धं रक्ष च ।

शक्त्या समग्रया नीतिघटितं विनयं सदा ।
 प्रवर्त्तय च तेष्वत्र नयः स्रवहितः पुनः ॥
 प्रकृतिस्थत्वमाधुत्वपावित्रावर्त्मनौ च तान् ॥ ३० ॥
 पत्रिकाः सुलभाश्चित्रयुक्ता मासिकपुस्तिकाः ।
 हस्ते विन्यस्य तेषाञ्च स्युस्ते चेत् पठनक्षमाः ॥
 एवं विश्रान्तिसमये मनः कर्माणि प्राप्स्यति ॥ ३१ ॥
 उपासने साधनेषु रतांस्ततोऽत्र मा च्छिदः । ३२ ॥
 समविश्वासिनश्चेत्ते गीतेषु पठनेषु च ।
 उपासनासु यद्यत् स्यादुपयोगि च मङ्गलम् ॥
 काले कालेऽनुमन्यस्व तत्र तत्र गृह्योद्गते ॥ ३३ ॥

३० । दामानां विनयनमाह शक्नोति । समग्रया शक्त्या सदा तेषु
 दामेषु नीतिघटितं विनयं प्रवर्त्तय, अवहितः सन् तान् दामान् पुनः
 इह प्रकृतिस्थत्वं पानदोषवर्जनवशात् विकाररहितत्वम्, साधुत्वं वचना-
 विरहितत्वादिजनितं, पावित्र्यं विप्रुद्धचरित्रत्वम् तेषां वर्त्मनि नय ।

३१ । पत्रिका इति । चेत् यदि ते पठनक्षमाः स्युः तेषां हस्ते
 सुलभाः पत्रिकाः चित्रयुक्ताः मासिकपत्रिकाः विन्यस्य । एवं विश्रान्ति-
 समये तेषां मनः कर्माणि विश्रामसमयोपयोगीनि प्राप्स्यति ।

३२ । उपासन इति । उपासने साधनेषु रतान् तान् ततः उपा-
 सनादिभ्यः मा छिदः विच्छिन्नान् मा कुरु ।

३३ । समविश्वासिभ्यः तैभ्यः कर्त्तव्यमाह समेति । चेत् यदि ते
 समविश्वासिनः गीतेषु पठनेषु उपासनासु च यद् यद् तेषाम् उपयोगि
 मङ्गलं हितकरं च स्यात् गृह्योद्गते ग्रहेऽनुष्ठितं तत्र तत्र मङ्गलीते
 पाठे उपासनायाम् अनुमन्यस्व उपयोगविषये योगदाने अनुमतिं
 यच्छ ।

परमेशो यथा दासान् तस्य नियं नियच्छति ।

तथा ते यच्छ दासान् धर्मेण कृपया सदा ॥ ३४ ।

इति दामः ।

अनुष्ठानानि ।

अद्वितीयपरब्रह्मनाम्नानुष्ठानमेव हि ।

कृत्स्नं कुर्वीत नियतं यदृश्यः शंसितव्रतः ॥ १ ।

त्यजेद्युक्तधर्मञ्च तवार्चाचैनमप्यसौ ॥ २ ।

तोषयितुं कुटुम्बान् स्वान् देष्टुर्देवान् नम्रेत् ।

नार्चाचैनं नूतनं वाऽयुक्तधर्मं प्रवर्तयेत् ॥ ३ ।

मतशुद्धिं निष्कलुषां रक्षेत् स विविधेषु च ।

निर्मलं स्वविवेकञ्च तद्वानुसृत्य कृत्स्नशः ॥ ४ ।

३४ । आदर्शमत्र दर्शयन्मुपसंहरति परमेश इति । परमेशः यथा नियं तस्य दासान् नियच्छति, तथा ते तव दासान् च सदा धर्मेण कृपया यच्छ नियमितान् कुरु ।

इति दामः ।

१ । अनुष्ठानानि वक्तुं प्रक्रमते । अद्वितीयेति । शंसितव्रतः यदृश्यः अद्वितीयपरब्रह्मनाम्ना कृत्स्नं निखिलम् अनुष्ठानम् एव हि नियतं कुर्वीत ।

२ । किन्तत्र परिवर्ज्यं तस्मिद्भिषति त्यजेदिति । आयुक्तधर्मम् अर्चाचैनम् अपि तत्र अनुष्ठानेन असौ यदृश्यः त्यजेत् ।

३ । तोषयितुमिति । स्वान् कुटुम्बान् तोषयितुं स यदृश्यः देष्टुर्देवान् नम्रेत् । नूतनम् अर्चाचैनम् आयुक्तधर्मं वा न प्रवर्तयेत् ।

४ । मतशुद्धिमिति । स विविधेषु अनुष्ठानेन च निष्कलुषां मतशुद्धिं रक्षेत् कृत्स्नशः स्वविवेकम् अनुसृत्य तं विवेकं निर्मलं रक्षेत् ।

माभूस्त्वमनुरक्तोऽथ वाङ्मपद्धतिषु क्वचित् ।
 आङ्गस्वरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च ॥
 वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्गस्वरं च परित्यज ॥ ५ ।
 हृदयानि च तान्मन्त्रासक्तानि विषयानिह ।
 इन्द्रियाणां हि काङ्क्षन्ति न तु तान् पुनरात्मनाम् ॥
 वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति तानि च ॥ ६ ।
 पद्धतिभिश्च शून्याभिर्मात्मानं भारपीडितम् ।
 कार्षीः संशय ताएव वाङ्मात्मा परिकाङ्क्षति ॥
 प्रयोजनञ्च तस्यात्र तत्साधनानि ता न तु ।
 तत्साधनं स चात्मा स्युरन्यथा निष्कलाहि ताः ॥ ७ ।
 आमोदं सहजेऽथैव परमात्मप्रसूतयः ।
 वहन्ति न च वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु जातुचित् ॥ ८ ।

५ । मा भूरिति । त्वं क्वचित् अथ वाङ्मपद्धतिषु आङ्गस्वरप्रपूर्णेषु
 प्रतिमाकरणेषु च अहुरक्तः मा भूः वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्गस्वरं च परित्यज ।

६ । हृदयानीति । यानि च हृदयानि अथ आसक्तानि तानि इह
 इन्द्रियाणां विषयान् न तु पुनः आत्मना विषयान् काङ्क्षन्ति । तानि
 च हृदयानि वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति ।

७ । पद्धतिभिरिति । शून्याभिः पद्धतिभिः च मा आत्मानं भार-
 पीडितं कार्षीः । ता एव पद्धतीः संशय याः आत्मा परिकाङ्क्षति तस्य
 आत्मनः प्रयोजनं च । अत्र ताः पद्धतयः तत्साधनानि तस्य आत्मनः
 साधनानि । न तु च च आत्मा तत्साधनम् तासां पद्धतीनां साधनम् ।
 अन्यथा यदि न आत्मनः प्रयोजनसाधनानि भवेयुः ताः निष्कलाः स्युः ।

८ । आमोदमिति । परमात्मप्रसूतयः सहजेऽथैव विषयेषु एव आमोदं
 वहन्ति न च जातुचित् वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु ।

न विशेषकृतार्थत्वमनुष्ठानेषु विद्यते ।
 क्रियासु च गुणः शुद्धिर्वात् पद्धतिषु वस्तुषु ॥ ८ ।
 न काचिन्मुक्तिदा शक्तिर्मङ्गल्याद्यपि चात्मनि ।
 क्रियाया मन्यमानस्य पावनस्य च पावनम् ॥ १० ।
 पुष्पाणि पीतकादीनि गन्धद्रव्याणि यानि च ।
 अग्निरापः पताका च तथा चित्रपटा इह ॥
 भक्तौ सहायास्ते शोच्याः पावनानीति वाद्भिः ॥ ११ ।
 कालश्चर्तुश्च मासश्च नियोज्यः साधनोत्थितः ।
 अभिप्राये विशेषे वा अन्ये पावन इत्यतः ॥
 प्रतीयतेऽत्र शोच्योऽसौ तस्मिंस्तस्मिन् पवित्रताम् ।
 आरोप्यान्यत्र मौढ्याच्चेत् विपरीतं विनिर्द्दिशेत् ॥ १२ ।

८ । नेति । अनुष्ठानेषु क्रियासु च विशेषकृतार्थत्वं न विद्यते ।
 पद्धतिषु वस्तुषु शुद्धिर्वात् गुणः न विद्यते ।

१० । न कदाचिदिदि । मङ्गल्याः अपि च क्रियायाः आत्मनि स्वस्मिन्
 न काचित् मुक्तिदा शक्तिः । पावनस्य च पावनं मन्यमानस्य वस्तुनः न
 काचित् मुक्तिदा शक्तिरिति शेषः ।

११ । पुष्पाणीति । पुष्पाणि पीतकादीनि अगुरु यानि यानि च
 गन्धद्रव्याणि अग्निः आपः पताका च तथा चित्रपटाः इह भक्तौ सहायाः ।
 ते शोच्याः ये पावनानि इति वाद्भिः । एतानि पवित्रतासाधकानीति ये
 वदन्ति ते लपामानाणि ।

१२ । काल इति । कालः च चर्तुः च मासः च विशेषेण साधनोत्थिते
 यज्ञे वा अभिप्राये नियोज्यः । अन्यः पावनः पवित्रतासाधकः इति
 प्रतीयते । अन्य मः शोच्यः यः तस्मिन् तस्मिन् पवित्रताम् आरोप्य मौढ्यात्
 चेत् यदि अन्यत्र विपरीतं पवित्रताहीनत्वं विनिर्द्दिशेत् ।

पाठः प्रवचनानां कृत्यान्वपि पुरोधसाम् ।
 अभिषेको व्रतश्चात्र सत्यं कार्यकरं तथा ॥
 अभिप्रायसाधनञ्च श्रोत्र्योऽसौ मन्यते यदि ।
 ऋते तत्तत् पावनं न मुक्तिः केनापि लभ्यते ॥ १३ ॥
 अथापि त्वं क्रियायानुष्ठानानि प्रभुणा स्वयम् ।
 आदिष्टानि च भक्त्येह यद्वया निर्व्वहेः सदा ॥ १४ ॥
 निर्व्वर्त्तयानि पुण्यकृत्यान्वथ गृह्योत्सवा यदा ।
 मण्डलानि नियमान् नित्यं विनयानुवर्त्तय ॥
 सूर्य्यश्च गम्भीराण्यश्च हृदयस्य शि तानि च ॥ १५ ॥
 जनाः पवित्रमण्डलानि सदैकविधतामिह ।
 क्रियासु पद्धतिष्वन्य मूले रक्षन्तु नित्यशः ॥
 आचारपरिषदं शरुचिप्रयोजनान्यनु ।
 भवितुं भवतु प्रायः शाखास्वङ्गेषु भिन्नता ॥ १६ ॥

१३ । पाठइति । प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां कृत्यानि
 अपि, अभिषेकः व्रतं च अत्र सत्यं कार्यकरं, अभिप्रायसाधनं च, असौ
 श्रोत्र्यः यदि मन्यते तत् तत् पावनम् ऋते विना न केन अपि मुक्तिः लभ्यते ।

१४ । अथापीति । अथापि एवं सत्यपि क्रियाः अनुष्ठानानि च
 स्वयं प्रभुणा आदिष्टानि इह भक्त्या अद्वया च सदा निर्व्वहेः ।

१५ । निर्व्वर्त्तयानीति । यदा पुण्यकृत्यानि निर्व्वर्त्तयानि अथ गृह्योत्-
 सवाः निर्व्वर्त्तयः तदा नित्यं मण्डलानि नियमान् विधीन् विनयान् शासनानि
 तथा अनुवर्त्तय यथा तानि अत्र गम्भीराणि हृदयस्य शि भवन्ति ।

१६ । जना इति । पवित्रमण्डलानि जनाः इह सदा क्रियासु पद्ध-
 तिषु मूले एव एकविधतां रक्षन्तु । आचारपरिषदं शरुचिप्रयोजनानि अनु
 भवितुं यथा ताः आचारादिभेदेन उपयोगिन्यः भविष्यन्ति तथा, प्रायः
 शाखासु अङ्गेषु भिन्नता भवतु ।

एवं क्रियासु पूजासु स्यादैक्यं निलयेषु च ।

मण्डल्यमनुरक्तानामद्वितीये परेश्वरे ॥ १० ।

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

—०—

जातकर्म ।

स्यादानन्दोत्सवस्तत्र जातायां सन्तती गृहे ॥ १ ।

कृतज्ञतायाज्ञादस्य प्रकाशेनोपयोगिना ।

प्रथमेष्टनां ताञ्च गृही प्रसूदितस्तदा ॥ २ ।

अमरस्यात्मनस्त्वागमनं जन्म न किं पुनः ।

प्रतियोद्धुमकल्याणं राज्यं स्थापयितुं क्षितौ ॥

स्वर्गीयं किं भटस्यास्य प्रवेशो नूतनस्य न ।

कार्यक्षेत्रे प्रभोः कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ॥ ३ ।

१०। एवमिति । एवं निलयेषु गृहस्थानां गृहेषु अद्वितीये परेश्वरे परमेश्वरे अनुरक्तानां मण्डलानां क्रियासु ऐक्यं स्यात् ।

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

—०—

१। अनुष्ठानेषु सर्वप्रथमं जातकर्म प्रवक्तुमुपक्रमते स्यादिति । गृहे सन्तती जातायाम् आनन्दोत्सवः स्यात् ।

२। कृतज्ञताया इति । कृतज्ञतायाः ज्ञादस्य आज्ञादस्य उपयोगिना प्रकाशेन प्राकश्येन तदा तां घटनां गृही प्रसूदितः सन् प्रथयेत् ।

३। कृतज्ञताज्ञादप्रकाशे हेतुगाह अमरस्येति । किं पुनः जन्म अमरस्य आत्मनः तु आगमनम् न ? अकलगाणम् अमरजनं प्रतियोद्धुं क्षितौ पृथया स्वर्गीयं राज्यं स्थापयितुं किं न नूतनस्य भटस्य योद्धुः प्रवेशः ? प्रभोः कार्यक्षेत्रे किं न कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ? तत्प्रवेशेन संस्थादृष्टिः, गृहलोकात्मनः गृहरूपो यो लोकः तस्य जन्मसि आकाशे पित्रोः माता-पित्रोः स्वर्गे वर्धयितुं किं न आशानन्दकस्य नव्यस्य च उदयः ?

गृहलोकनभक्ष्येकस्याधानन्दकरस्य च ।
 नक्षत्रस्योदयोद्धर्षं पित्रोर्वर्द्धयितुं न किम् ॥ ३ ।
 सन्ततिः किं विधातुर्न महार्घं दानमुत्तमम् ।
 स्नेहानुरञ्जितायाः किं दयाया नो निदर्शनम् ॥ ४ ।
 नवजातः शिशुः किञ्च दिव्यवार्त्ताहरस्त्वित् ।
 निर्दोषत्वस्य सौन्दर्यस्यानने प्रतिभा प्रभोः ॥ ५ ।
 किमिमां घटनां गृह्यामौदासीन्येन पश्यसि ॥ ६ ।
 नन्द पिता च माता च भ्राता च भगिनी तथा ।
 यूयं नन्दन सर्व्वेऽपि परमेश्वरहे पुनः ॥
 मोदध्वं यूयमेतस्मिन् स्वजनाः प्रतिवेशिनः ।
 दिव्यवार्त्ताहरायास्मै प्रोज्ज्वलाय प्रदीयताम् ॥
 स्वागताभाषणं हृद्यं योग्यं ग्रहणकर्म च ।
 कृपासुप्रभवे धन्यवादसुहिरतोच्छ्रितम् ॥ ७ ।

४ । सन्ततिरिति । किं न सन्ततिः विधातुः परमेश्वरस्य महार्घं
 महाशूलप्रभं उत्तमं दानम् ? किं न स्नेहानुरञ्जितायाः स्निग्धभावविभू-
 षितायाः दयायाः निदर्शनम् ?

५ । नवजात इति । किं नु नवजातशिशुः इह निर्दोषत्वस्य सौन्द-
 र्यस्य दिव्यवार्त्ताहरः स्वर्गोदयः ? आनने यस्य शिशोरिति प्रभुः प्रभोः
 ईश्वरस्य प्रतिभा । तस्मिन् तत्कृतायाः प्राक्कल्पम् ।

६ । किमिति । किम् इमां गृह्यां गृह्यसम्पत्तौ घटनाम् औदा-
 सीन्येन त्वं पश्यसि ?

७ । अतएवानन्दप्रकाशे प्रवर्धयति नन्देति । पिता च माता च
 भ्राता च तथा भगिनी प्रत्येकं नन्द आनन्द प्रकाशय । परमेश्वरहे यूयं पुनः
 सर्व्वे नन्दत । एतस्मिन् स्नानजन्मवि हे स्वजनाः प्रतिवेशिनः यूयं
 मोदध्वम् । अस्मै प्रोज्ज्वलाय दिव्यवार्त्ताहराय स्वर्गोदयाय हृद्यं योग्यं

जन्मानन्तरमेवायं विधीतः सुपरिष्कृतः ।
 अभ्यक्तः सर्वथा शुक्लवाससा नृतनेन च ॥
 सन्धाव्येनं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ॥ ८ ।
 आह्लादेन च तं पश्येत् शिशुं माता विस्मयेत् ।
 स्नेहेनोच्छ्वसितेनामावपत्यज्जन्मजन्मना ॥ ९ ।
 प्रार्थिभावेन सा चैवं प्रार्थयेद्वाशिष्ठं ततः ।
 प्रभो तव प्रदत्तस्य नवजातशिशोर्भुवम् ॥
 दृष्टव्यस्मि दानार्थं धन्यवादं ददाम्यहम् ।
 आशिष्ठं स्थापयान्तिस्ते तवैव त्वं कुरु त्विमम् ॥ १० ।
 ततः पिता समागच्छेत् पश्येच्च प्रार्थयेत् तथा ॥ ११ ॥

स्वागतभाषणं ग्रहणकर्त्तुं च प्रदीयताम् । कृपालुप्रभवे कृपामयाय परमे-
 श्वराय उच्चैतं धन्यवादम् उद्दिश्य प्राप्नुव्येति प्रयच्छत ।

८ । जन्मानन्तरं किं कर्त्तव्यं तदेवाह । जन्मानन्तरं सर्वथा अयं शिशुः
 विधीतः सुपरिष्कृतः अभ्यक्तः सर्वथा शुक्लवाससा सन्धाव्येनं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ।

९ । मातुः कृत्यमाह आह्लादेनेति । माता तं शिशुम् आह्लादेन
 पश्येत्, अमौ माता अपत्यजन्मजन्मना सन्तानजन्मोत्पत्तेन उच्छ्वसितेन
 स्नेहेन शिशुं विस्मयेत् ।

१० । तस्याः प्रार्थनमाह प्रार्थिभावेनेति । ततः प्रार्थिभावेन सा
 माता च सर्वम् आशिष्ठं प्रार्थयेत्, हे प्रभो, त्वया प्रदत्तस्य नवजातशिशोः
 भुवं दृष्टव्यस्मि, दानार्थमहं तुभ्यं धन्यवादं ददामि । अस्मिन् तव
 आशिष्ठं स्थापय, इमं तु शिशुं तवैव त्वं कुरु ।

११ । पितृकर्मण्यमाह तत इति । ततः तदनन्तरं पिता समागच्छेत्,
 पश्येत् तथा पूर्वोक्तं च प्रार्थयेत् ।

स्वसारो भ्रातरः सम्बन्धिनश्चागम्य तन्मन्त्रम् ।
 मुदा कृतज्ञाः पश्येयुः प्रार्थयेद्युर्हदाग्निम् ॥ १२ ॥
 तमतीव प्रयत्नेनाष्टाविंशतिदिनानि च ।
 जालधेन्निवमान् स्वास्थ्यविधेः शुद्धेयं सूतके ॥
 जलानिलगृहादीनां वैद्यानामुपदेशतः ।
 दार्दिण्यानुसरेन्नरासमिदं तं लोकयेत् पुनः ॥ १३ ॥
 जन्मतो मासि जातस्य जातकर्म विधीयते ॥ १४ ॥
 प्रत्यगैः कुसुमैः पूजाग्रहं तत्र विधीयते ॥ १५ ॥
 प्रातः समापते ह्यंशे लाचार्येण यथाविधि ।
 असतीनः सहस्रद्वन्द्वे चोपासनस्य तु ॥
 गृह्यवेदीसमीपेऽत्र पिता स्थित्वा पदोपरि ।
 इमाञ्च प्रार्थनां कुर्यात् कृतश्च हृदयेन तु ॥ १६ ॥

१२ । भ्रात्रादीनां वर्त्तयमाह स्वसार इति । स्वसारः भगिन्यः
 भ्रातरः सम्बन्धिनः आसीयाः आगम्य मुदा हर्षेण तन्मुखं कृतज्ञाः सन्तः
 पश्येयुः, हृदा आग्निं प्रार्थयेयुः ।

१३ । सूतिकाग्रहे किं किं कर्त्तव्यं तदाह तमिति । सूतके सूतिकाग्रहा-
 वस्थानकाले अष्टाविंशतिदिनानि तं शिशुम् अतीव यत्नेन लाभयेत् । स्वास्थ्या-
 विधेः जलानिलगृहादीनां शुद्धेः च नियमान् वैद्यानां चिदित्तरूपाणां
 उपदेशतः दार्दिण्यं अनुसरेत्, तं शिशुं पुनः न्यारम्भ इव लोकयेत् पश्येत् ।

१४ । जातकर्मदिनमाह जन्मत इति । जन्मतः जन्मदिनात् मासि
 जातस्य शिशोः जातकर्म विधीयते ।

१५ । पूजाग्रहपरिकर्म्म इ प्रत्यगैरिति । प्रत्यगैः नवीनैः कुसुमैः
 तत्र जातकर्मदिने पूजाग्रहं विधीयते ।

१६ । प्रातरिति । प्रातः आचार्येण असती नः सहस्रम् इत्यन्ते
 उपासनस्य तु अंशे यथाविधि हि समापते गृह्यवेदीसमीपे पिता पदो-
 परि स्थित्वा कृतश्च हृदयेन तु इमां च प्रार्थनां कुर्यात् ।

गर्भे मातुः प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः शिशुः ।
 अरक्षितोऽसहायोऽयं कृपामय विभो त्वया ॥
 व्याधितो विषदो विघ्नात्तुभ्यं तदर्पयाम्यहम् ।
 धन्यवादं तमस्यस्य रहस्यज्ञानि शिल्पिना ॥
 शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्यानुगुणानि च ।
 नैपुण्येन त्वया सुष्ठु निरमायिषताखिलम् ॥
 दत्तं साधनजातं यत् धन्यवादं ददाम्यहम् ।
 सेवार्थं ते जनानाञ्च कर्त्तुं कर्म तव प्रभो ॥
 काले पूर्णं धराधाम्प्रानीतवान् त्वं स्वयं शिशुम् ।
 कृतज्ञोऽहं नमाम्यग्रे यदैतद्दानकारणम् ॥
 नूतनं प्रेमचिह्नं ते ह्लादः सम्पत्तिरेव यत् ।
 प्रत्यक्षमिषयं कर्त्तुं दायित्वं मे समापितुम् ॥
 विश्वस्तेन च भावेन सेवकत्वं तवाग्निम् ।
 याचेऽनुभूय दीर्घव्यमूर्णित्वं क्षिपाम्यहम् ॥
 आत्मानं तव नेत्रत्वे प्रणतः प्रार्थयामि ते ।
 विश्वासञ्च बलं सत्यं पितृकैहञ्च यत् शिशुम् ॥

१७। प्रार्थनामाह गर्भे इति । हे कृपामय विभो, अहं धन्यवाद-
 मर्पयामि, त्वयायमरक्षितोऽसहायः शिशुः मातृगर्भे प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः
 तमसि रहसि शिल्पिना त्वया यत् अस्य शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्यानु-
 गुणानि अङ्गानि नैपुण्येन सुष्ठु निरमायिषत, अखिलं साधनजातं दत्तम्,
 तत् अहं धन्यवादं ददामि । काले पूर्णं जनानां सेवार्थं तव कर्म च कर्त्तुं,
 हे प्रभो, त्वं स्वयं शिशुं धराधामि प्रानीतवान् । यदाहमेतद्दाननिमित्तं
 कृतज्ञस्त्वाग्रे नमामि, यद्दानं तव नूतनं प्रेमचिह्नं, सम्पत्तिः आह्लादश्च,
 मम दायित्वं प्रत्यक्षमिषयं कर्त्तुं विश्वस्तेन च भावेन मम सेवकत्वं समा-
 पितुं तव आग्निं याचे । अपूर्णत्वं दीर्घव्यमूर्णित्वं क्षिपामि, तव
 नेत्रत्वे प्रणतः प्रार्थयामि विश्वासं बलं सत्यं पितृकैहञ्च यत्

रक्षामि रक्षणे यत्र तवानुरक्तदासवत् ।
 पालयामि च तत्कार्यसाधनायाशिषा प्रभो ॥
 सम्भावय भवास्य त्वं पिता माता सहृद्व यत् ।
 सर्वविधादकल्याणाद्दूरं विश्राम्यतु त्वयम् ॥
 स्नेहक्रोडे चिरञ्चास्य गृहस्येश्वर नित्यदा ।
 नवजातं शिशुश्चेमं पितुर्मातुश्च नन्दनम् ॥
 पन्वथं कुरु सर्वत्र परिवारस्य चाशिषम् ।
 महिमानं तत्कृपार्थं स्वीकुर्मः शिव शाश्वतम् ॥ १७ ।
 आशीर्वचनमाचार्यस्ततः स समुदीरयेत् ।
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्वं ब्रूयुः समस्वरैः ॥ १८ ।
 समाप्तौ कर्मणोऽन्ते स्यात् रुद्धीतं ह्युपयोगि च ॥ १९ ।

इति जातकर्म ।

—०—

अनुरक्तदासवत् शिशुः तव रक्षणे यत्र च रक्षामि, तत्कार्यसाधनाय
 च पालयामि । इमं शिशुमाशिषा सम्भावय, अस्य पिता माता सहृद्व
 भव, यद्यं सर्वविधादकल्याणाद्दूरं तव स्नेहक्रोडे चिरं विश्राम्यतु ।
 हे अस्य गृहस्येश्वर, इमं नवजातं शिशुश्च पितुर्मातुश्च नन्दनमन्वथं कुरु
 परिवारस्य चाशिषम् । हे शिव, तत्कृपार्थं शाश्वतं ते महिमानं
 स्वीकुर्मः ।

१८ । आशीरिति । ततः स आचार्यः आशीर्वचनं समुदीरयेत्,
 सर्वं समस्वरैः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति ब्रूयुः ।

१९ । समं प्राप्नोति । कर्मणः समाप्तौ कर्म उपायोगि च रुद्धीतम्
 स्यात् ।

इति जातकर्म ।

—०—

नामकरणम् ।

षण्मासि जन्मतो नामकरणन्तु विधीयते ॥ १ ।
 नयेत्तद्विषये स्नानागारं स्नानाय सन्ततिम् ॥ २ ।
 पुष्पवासिततैलेनाभ्यक्षयेत् कलसात्पुनः ।
 नवीनान्निर्मल्लाहारि तन्मूर्द्ध्नि चाभिषिचयेत् ॥
 देहञ्चोदत्तयेदस्य कुर्यात्तं विमलं शुभम् ॥ ३ ।
 आच्छादयेत्तदा नव्यतत्कालोचितवाससा ।
 भूषयेत् सुष्ठु नात्यन्तमवस्थोचितभूषणैः ॥ ४ ।
 संपृष्टैश्चन्दनैर्भालञ्चाचाराच्चर्चितं कुरु ॥ ५ ।
 ततः प्रभृति चातोदघोषो जातीय उत्सवे ।
 आमोदं योजयत्नञ्च यथाचारोऽस्ति प्राक्तनः ॥ ६ ।

१ । अथ नामकरणानुष्ठानं वक्तुं तत्समुचितकालमाह षण्मासीति ।
जन्मतः षण्मासि नामकरणं तु विधीयते ।

२ । नयेदिति । तद्विषये नामकरणानुष्ठानदिवसे स्नानाय तं शिष्टं
स्नानागारं नयेत् ।

३ । पुष्यति । तं शिष्टं पुष्पवासिततैलेन अभ्यक्षयेत्, नवीनात्
निर्मलात् कलसात् पुनः वारि तन्मूर्द्ध्नि च अभिषिचयेत्, तस्य देहं च
उदत्तयेत् शुभं तं विमलं कुर्यात् ।

४ । आच्छादयेदिति । तदा नव्यतत्कालोचितवाससा अवस्थोचित-
भूषणैः नात्यन्तं किन्तु सुष्ठु भूषयेत् ।

५ । संपृष्टैरिति । चन्दनैः संपृष्टैः आचारात् देशाचानुसारतः भालं
जलाटं चर्चितं कुरु ।

६ । तत इति । ततः प्रभृति उत्सवे जातीयः आतोदघोषः यथा
प्राक्तनः आचारः अस्ति तथा, अत्र आमोदं योजयतु ।

गृह्योपासननिलयेऽन्यत्र वा विनियोजिते ।
तदर्थं पुष्पवस्त्रादिविचित्रध्वजशोभिते ।
स्वजना बान्धवाः सर्व्वे विप्रैर्भूमिलितास्तदा ॥ ७ ।
गृहस्थः सपरीवारो यस्याचार्य्यस्य मण्डली ।
पुरोहितः स एव स्यादुपाध्यायोऽथवा पुनः ॥
कथित् प्रचारको वाथ मण्डलीज्येष्ठ एव वा ॥ ८ ।
निर्द्दिष्टोपासनायास्त्वसतोऽन इति दान्तिमे ।
अथ निवृत्त आचार्य्यगानीयेत च सन्ततिः ॥ ९ ।
पितापत्यं नयेत्तत्र बाहौ चारोप्य वक्षसि ।
रक्षन् दण्डायमानोऽयं मण्डल्यां वेदिसन्निधौ ।
इदृशा विधिना कुर्यात् प्रार्थनां श्रद्धयान्वितः ॥ १० ।
अहो विश्वपते प्रीतिं वहामस्त्वयि सन्ततम् ।
विश्वसिमः पूजयामो नित्यं नो गृहदेववत् ॥
तुभ्यं मम प्रियापत्यमर्पयामि क्षुपानयन् ।
पितः कृपानिधान त्वमरक्षो ह्यसहायकम् ॥

७ । गृह्येति । तदा स्वजनाः बान्धवाः सर्व्वे गृह्योपासननिलये तदर्थं विनियोजिते पुष्पवस्त्रादिविचित्रध्वजशोभिते अन्यत्र वा विनियुः ।

८ । गृहस्थ इति । सपरीवारः गृहस्थः यस्य आचार्य्यस्य मण्डली स आचार्य्यः, एव, उपाध्यायः, अथवा पुनः प्रचारकः अथवा मण्डलीज्येष्ठः, एव वा पुरोहितः स्यात् ।

९ । निर्द्दिष्टेति । निर्द्दिष्टोपासनायाः “ असतोः ” इति दान्तिमे अथ निवृत्ते च आचार्य्येण सन्ततिः आनीयेत ।

१० । पितेति । पिता तत्र अपत्यं नयेत्, बाहौ च आरोप्य वक्षसि रक्षन् मण्डलां मण्डलीमध्ये वेदीसन्निधौ अयं श्रद्धया अन्वितः इदृशा विधिना प्रार्थनां कुर्यात् ।

अपुष्पा वत्सला माता नित्यं स्तन्यमध्याः स्वयम् ।
 तत्स्तनोपसृतेनेदं पयसा जीवनेन
 मधुरेणावृधत् शत्रूणां कायेनाद्यदिनं दिनम् ।
 आह्वयः सन्निधावर्पयितुं कृत्वोपयोगि च ॥
 नाम येन त्वभिहितं ज्ञातं स्यात् संसृतौ सदा ।
 व्यक्तित्वेन च तत् संस्थापयिष्यति च संसदि ॥
 मनुष्यपरिवारस्यार्पयितुं पुनरङ्गवत् ।
 कठिनं खाद्यमस्याद्य सुखे स्तन्यं विवर्त्तयन् ॥
 शैशवोचितमानन्दे विशेषयितुमुत्तमे ।
 मनुष्यत्वे प्रवेशञ्च गृहाणा परमेश्वर ॥
 एतत्सर्वं कृपार्थं मे स्तुतिवादान् सभक्तिकान् ।
 आनन्दितहृदायात् कृतश्रत्वेन सन्निधौ ॥

११। अहो इति । अहो विश्वपते, त्वयि सन्ततं प्रीतिं वहामः,
 विश्वमिमः नित्यं त्वां नो गृहदेववत् पूजयामः, मम प्रियापत्यम् उपानयन्
 तुभ्यम् अर्पयामि । हे क्षपानिधान पितः, अमहायकमिदं त्वम् अरक्तः,
 अपुष्पाः वत्सला माता ममी स्वयं नित्यं स्तन्यम् अध्याः, त्वत्स्तनोपसृतेन
 मधुरेण जीवनेन पयसा इदं दिनं दिनं शत्रूणां कायेन अत्र अवृधत् । उप-
 योगि कृत्वा नाम अर्पयितुं येन नाम्ना अभिहितं, संसृतौ व्यक्तित्वेन च ज्ञातं
 स्यात्, मनुष्यपरिवारस्य पुनः अङ्गवत् तद्गुणित्वं च संसदि संस्थापयि-
 ष्यति, अद्य अस्य सुखे शैशवोचितं स्तन्यं विवर्त्तयन् कठिनं खाद्यम्
 अर्पयितुं उत्तमे आनन्दमध्ये मनुष्यत्वे प्रवेशञ्च विशेषयितुं सन्निधौ
 आह्वयः । हे परमेश्वर, एतत्सर्वं कृपार्थं मम सभक्तिकान् स्तुति-
 वादान् गृहाणा, आनन्दितहृदा पूर्वेण कृतश्रत्वेन च तव सन्निधौ
 आयातं, यत् अस्य भावि गौरवं सच्चिन्म अरक्तः तद्गौरीः एतत् अपत्यम्

पूर्वेन तव चात्माकं सहायोऽर्पयितुं भव ।
 चरयेऽपत्यमेतच्चारक्षः सञ्चितमस्य यत् ॥
 गौरवं भावि तद्धेतोः कृपयाभिषमर्पय ।
 पुण्यं तव नामास्य देहि स्नानञ्च त्वदृष्टे ॥
 उपयुक्तं यदा चास्य देहिकाङ्क्षं संसृती ।
 क्षमते पदमात्मास्य परमात्मन् पदं दिवि ॥
 अमरेषु यथा वर्हमानो भवतु ते कृपा ।
 अस्मभ्यश्च बलं देहि तथा शिष्ययितुं यथा ॥
 भविष्यति पुनश्चेतत् भवेत् कर्त्तव्यपालकम् ।
 सन्तानं श्रुत्यो विश्वस्तः सत्यमानन्दस्विदम् ॥
 कुरु पित्रोर्भूषणञ्च परिवारस्य नित्यदा ।
 भवानेन प्रियेणैतदयत्नेनानुग्रहेण ते ॥
 कुरु त्वष्टृहिमन्त्रित्यं पुण्यस्य च दयावतः ।
 नामास्ते गौरवं मानो ज्ञानन्तकालमस्तु च ॥ ११ ॥

तव चरये अर्पयितुम् चात्माकं सहायो भव । कृपया तव आश्रितं पुण्यञ्च अर्पय । अथ
 नाम त्वदृष्टे उपयुक्तं स्नानं च देहि । यदा च अस्य देहिकाङ्क्षं संसृती पदं क्षमते,
 तदा ते कृपा भवतु, यथा हि परमात्मन्, अस्म आत्मा वर्हमानः दिवि अमरेषु पदं
 क्षमते । अस्मभ्यश्च तथा शिष्ययितुं बलं देहि, यथा भविष्यति पुनः एतत् तव कर्त्तव्य-
 पालकं सन्तानं विश्वस्तः श्रुत्यः च भवेत् । सत्यम् इदं पित्रोः आनन्दं परिवारस्य
 भूषणं च कुरु । अनेन प्रियेण नित्यदा भव, तव यत्नेन अमुष्यैव नित्यम् ऋद्धिमत्
 कुरु । दयावतः पुण्यस्य च ते नामः गौरवं मानः अनन्तकालम् अस्तु च ।

आचार्याङ्गे ततस्तस्मिन् समुपस्थापिते शिरो ।

एवं स कुर्व्यात्तन्नाम श्रीमती अमुकस्य वै ।

अमुकी श्रीमती श्रीमात्रमुकी वेति सन्निधी ।

सर्वशक्तिमतस्तस्य विश्वस्तजनसंहरीः ।

पुन्यैः पुन्याय वा नाम ददामि कश्चामयः ।

सौभाग्यमाशिवच्छास्त्रे ददातु शिशवे प्रभुः ॥ १२ ॥

कण्ठे मात्स्यं प्रदायास्त्य ललाटेऽस्य विष्णुश्च यः ।

आचार्य आशिषा युष्मादेवमङ्गस्थितं शिशुम् ।

नाम्ना दद्यावतस्तस्य परमेशस्य नः शिशो ।

आशासे त्वां प्रियं यत्नाधीनतायां न्यस्यामि च ॥ १३ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्वे वाचयेयुस्ततः ॥ १४ ॥

आशीःसंप्रार्थनस्यान्ते सङ्गीतस्य च पूर्णता ॥ १५ ॥

१२ । आचार्याङ्ग इति । ततः तस्मिन् शिरो आचार्याङ्गे समुपस्थापिते, एवं स तन्नाम कुर्व्यात् — सर्वशक्तिमतः तस्य विश्वस्तजनसंहरीः सन्निधी श्रीमतेः अमुकस्य पुन्यैः पुन्याय वा श्रीमती अमुकी श्रीमान् अमुकः वा इति नाम ददामि, प्रभुः कश्चामयः अस्मै शिशवे सौभाग्यम् आशिषं च ददातु ।

१३ । अस्मै इति । अस्य शिरोः कण्ठे मात्स्यं प्रदाय अस्य ललाटे च विष्णुश्च आचार्यः एवम् अङ्गस्थितं शिशुम् आशिषा युष्मादेवमङ्गस्थितं शिशुम्, — तस्य दद्यावतः नः परमेशस्य नाम्ना, हे शिशो, आशासे, प्रियं त्वां तस्य च यत्नाधीनतायां न्यस्यामि ।

१४ । शान्तिरिति । ततः सर्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वाचयेयुः ।

१५ । आशीरिति । आशीःसंप्रार्थनस्य सङ्गीतस्य च अन्ते पूर्णता नामकरणा-
गुह्यमस्तेति शेषः ।

उपासमानो तस्मात्तं शिशुमन्तःपुरं नयेत् ।
 मातुः समीपे सा तच्च कुटीरे भोजनस्य च ॥
 तत्कालोचितसज्जामि; शोभितं मण्डिलानयैः ।
 बालैः श्रेयोप्रदानेन प्रसूतैरपलङ्घतः ॥ १६ ॥
 आसने वाद्य पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ॥ १७ ॥
 अथ च व्यञ्जनं नामाविधानि च फलानि च ।
 मिष्टान्नानि च खाद्यानि तस्याग्रे सज्जयेत् सुदा ॥ १८ ॥
 अथमारभ्य सर्वेषां किञ्चित् किञ्चिन्मुखे ततः ।
 शिशोर्माता स्वयं दद्यात् वदन्त्येवं समाहिता ॥
 इदमवसमं तुभ्यं ददामि परमेश्वरः ।
 आश्रयेदं योजयतु तव मङ्गलहेतवे ॥ १९ ॥

१६ । अधुना अन्नाश्रयानुष्ठानमाह उपासमान इति । उपासमानो तस्मात्
 उपासनास्थानात् तं शिशुम् अन्तःपुरं मातुः समीपे नयेत् । ततः सा माता तं शिशुं
 तत्कालोचितसज्जामिः शोभितं भोजनस्य च कुटीरे मण्डपम् अयतः श्रेयोप्रदानेन प्रसूतैः
 मण्डिलानयैः बालैः सङ्गमयेदिति शेषः ।

१७ । आसनेति । आसने अथवा पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ।

१८ । अन्नमिति । अन्नं व्यञ्जनं च नामाविधानि फलानि च मिष्टान्नानि खाद्यानि
 च सुदा तस्य शिशोः अग्रे सज्जयेत् ।

१९ । अन्नमिति । ततः माता अन्नम् आरभ्य सर्वेषां खाद्यानां किञ्चित् किञ्चित्
 शिशोः मुखे समाहिता सती एवं वदन्ती स्वयं दद्यात्—अहं तुभ्यम् वदम्, अन्नं ददामि,
 तव मङ्गलहेतवे परमेश्वरः इदम् अन्नम् आश्रया योजयतु ।

अनन्तरं प्रधानाश्च महिलाः स्वजनेषु च ।

निमग्नितश्च दद्युस्तन्मुखेऽन्यच्च यथाक्रमम् ॥ २० ॥

शङ्खध्वनिर्महिलाभिर्बालैरानन्दनिस्सनः ।

क्रियेत कौतुकेनायं शिशुः खादति वै यदा ॥ २१ ॥

वह्निर्भागे ध्वनिर्वाद्योत्थितः स्थाब्धधुरस्तदा ॥ २२ ॥

अन्नाशनान्ते बालं तं सभाकुट्टिमकं नयेत् ।

यत्राशिशं पुष्पनक्षोपहारश्च समेत सः ॥ २३ ॥

इति नामकरणम् ।

दीक्षा ।

शिक्षा दीयेत बालाये बालकाय च सम्भृता ।

साधारणानां श्रेयानां सर्व्वशाखासु तासु च ॥ १ ॥

२० । अनन्तरमिति । अनन्तरं स्वजनेषु प्रधानाः महिलाश्च निमग्नितश्च तन्मुखे यथाक्रमम् अन्नम् दद्युः ।

२१ । शङ्कति । यदा अन्नं शिशुः खादति, तदा महिलाभिः शङ्खध्वनिः बालैः आनन्दनिस्सनः कौतुकेन क्रियेत ।

२२ । वह्निरिति । तदा वह्निर्भागे वाद्योत्थितः मधुरः ध्वनिः स्थाब्धः ।

२३ । अन्नेति । अन्नाशनान्ते तं बालं सभाकुट्टिमकं नयेत् । यत्र सभाकुट्टिमे सः बालः आशिशं पुष्पनक्षोपहारं च समेत ।

१ । दीक्षायाः पूर्व्ववृत्त्यन्ताह शिक्षेति । साधारणानां श्रेयानां तासु प्रसिद्धानां शास्त्रानां विषयाणां सर्व्वशाखासु च बालाये बालकाय च सम्भृता उपयुक्ता शिक्षा दीयेत ।

विशेषशिक्षादानाय यदोपयोगितां गताः ।

पुरोधसा वा तेनेह मनोनीतेन धीमता ।

नवविधानतत्त्वञ्च शिषेरन् मौलिकं हि ते ॥ २ ॥

षोडशे षोडशप्राये वाय वयसि बालकम् ।

प्राक् ऋषिवाहादिधिपूर्व्यं मन्त्रज्ञां तं निवेशयेत् ।

नूतनस्य विधानस्यानूपयुक्तत्वशंसनम् ॥ ३ ॥

उपासनादिनेऽन्यत्र मन्दिरे पारिवारिके ।

उपासनागृहे वाय चान्यत्र वोपयोगिनि ।

निर्व्याहयेत् सुमनसा दीक्षाकर्त्रं यथाविधि ॥ ४ ॥

दीक्षितव्यो विशेत् क्षानागारं गम्भीरचेतसा ।

निर्दिष्टे दिवसे तत्राभिवेक्षेण परिष्कृतः ॥ ५ ॥

२ । साधारणशिक्षानन्तरं किं कर्तव्यं तदाह विशेषेति । यदा विशेषशिक्षा-
दानाय विशेषशिक्षावच्छेदाय उपयोगितां गताः प्राप्ताः, तदा पुरोधसा परिवारस्य
पुरोहितेन अथवा इह तेन पुरोधसा मनोनीतेन वा धीमता उपयुक्तेन शिषकेण मौलिकं
नवविधानतत्त्वं च ते हि शिषेरन् ।

३ । षोडश इति । ऋषिवाह् प्राक् षोडशे अथवा षोडशप्राये वयसि उपयुक्त-
शंसनम् अतः तं वाचकं विधिपूर्व्यं नूतनस्य विधानस्य मन्त्रज्ञां निवेशयेत् ।

४ । उपासनेति । मन्दिरे उपासनादिने उपासनागृहे निर्दिष्टे दिने अन्यत्र
तदतिरिक्ते दिने, अथवा पारिवारिके उपासनागृहे, उपयोगिनि अन्यत्र वा यथाविधि
दीक्षाकर्त्रं सुमनसा निर्व्याहयेत् ।

५ । दीक्षितव्य इति । निर्दिष्टे दिवसे दीक्षितव्यः गम्भीरचेतसा क्षानागारं
विशेत्, तत्र अभिवेक्षेण परिष्कृतः भवेदिति शेषः ।

अथैवे कारिते सिद्ध्यति वारि तु सूर्यनि ।
 महिमा सच्चिदानन्द तवेति मनसा करेत् ॥ १ ॥
 धातुनिर्भितपाचाच्च विधानध्वजचिह्नितात् ।
 प्रोज्ज्वलात् वारि सिध्येत मूर्ध्नि तस्य पुरोधसा ।
 मनसा दीक्षितव्योऽथ वदेत् यथासमन्वितः ॥
 प्रभुर्भारिगतो देहं यथा मे शोधयस्वसौ ।
 तथा मे हृदयं शोधयत कुर्वन् हि निर्धनम् ॥
 यथा शीतलयस्वच देहं शान्तिजलनिन्दनम् ।
 तथाऽऽनयतु शान्तिप्राप्तिनि मे करुणाजलम् ॥ ७ ॥
 अभिवेकसमाप्तौ च दीक्षितव्यः पुरोहितः ।
 ब्रूयुः समागताः शान्तिः शान्तिः शान्तिरितिह ते ॥ ८ ॥
 पीतगैरिकप्रावारं वृतं शुक्लेन वाससा ।
 प्रवेशयेद्गृहे तत्र निर्दिष्टे समये च सः ।
 उपविष्टो भवेद्देदीसन्मुखस्यासने शुभे ॥ ९ ॥

६। अथैवे इति । अथैवे तेषां अथैवे कारिते सूर्यनि वारि तु सिद्ध्यति हे सच्चिदानन्द तव महिमा इति मनसा करेत् ।

७। धातुनिर्भितेति । विधानध्वजचिह्नितात् प्रोज्ज्वलात् धातुनिर्भितपाचात् तस्य मूर्ध्नि पुरोधसा वारि सिध्येत । अथ मनसा दीक्षितव्यः यथासमन्वितः सन् वदेत्—
 असौ वारिगतः देहः यथा मे देहं शोधयति, तथा मे हृदयं निर्धनं कुर्वन् शोधयतु ;
 अथ वदेत् शान्तिजलं तु यथा मे देहं शीतलयति, तथा मे प्राप्तिनि करुणाजलं शान्तिं च
 आनयतु ।

८। अभिवेक इति । अभिवेकसमाप्तौ दीक्षितव्यः, पुरोहितः, समागताः
 च ते शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वदन् ब्रूयुः ।

९। पीतेति । शुक्लेन वाससा वृतं पीतः गैरिकः प्रावारः उपवीर्यं यस्मै तं

प्रारम्भिकीपासनात् वेदेदाचार्यं आनय ।

दीक्षार्चिनं विविक्षुर्यो मण्डल्यां परमेशितुः ॥ १० ॥

उपदेष्टा पिता वाच बभ्रुस्तस्य प्रवर्त्तकः ।

वेदीसम्पुल्लमासाद्य वेदेदेवं तदर्शकम् ॥

आचार्यं चार्थं समर्चं ते श्रीमन्ममसुकस्वहम् ।

उपानयामि ज्ञात्वेमं योग्यं स्वज्ञानतः पुनः ।

प्रवेशायास्य मण्डल्यां नूतनस्य विधेरिह ॥ ११ ॥

ततो दीक्षार्चिनं जिज्ञासेत सोऽयमिह क्रमात् ॥ १२ ॥

(क) दीक्षार्चिन् किं विधानस्य मण्डल्या नूतनस्य च ।

योक्तुमात्मानमिच्छुस्त्वं व्यञ्जरात् संन्यतिर्भोमिति ॥

(ख) जानासि किं विश्वसिषि मूलतत्त्वानि भोमिति ॥

दीक्षितव्यं निर्दिष्टे समये तत्र गृहे उपासनालये प्रवेशयेत्, स च शुभे वेदीसम्पुल्लमासने उपविष्टः भवेत् ।

१० । प्रारम्भिकेति । प्रारम्भिकीपासनात् आचार्यः वेदेत्—परमेशितुः मण्डल्यां यः विविक्षुः, दीक्षार्चिनं तम् आनय ।

११ । उपदेष्टेति । उपदेष्टा पिता वाच वा बभ्रुः प्रवर्त्तकः सन् वेदीसम्पुल्लमासाद्य तदर्शकम् एवं वेदेत्,—आचार्यं चार्थं, तव समर्चं श्रीमन्मम सुकस्वहम् इमं स्वज्ञानतः पुनः योग्यं ज्ञात्वा इह नूतनस्य विधिः मण्डल्याम् चस्य प्रवेशाय चङ्गम् उपानयामि ।

१२ । तत इति । ततः उपानयनानन्तरं सोऽयम् आचार्यः इह दीक्षार्चिनं क्रमात् यथाक्रमं जिज्ञासेत । क्रमेण जिज्ञासासहस्रराशिः ।

(क) हे दीक्षार्चिन्, किं नूतनस्य विधानस्य मण्डल्या आत्मानं योक्तुं त्वम् इच्छुः ? भोम् इति च संन्यतिं व्यञ्जरात् स दीक्षार्च्योति शेषः ।

(ख) जानासीति । नूतनस्य विधानस्य मूलतत्त्वानि किं जानासि विश्वसिषि च ?

- (ब) तदर्थे प्रमुखाङ्गतः किम् ? श्रीमिति चोत्तरम् ।
 (घ) अस्या विनयने वक्ष्यभावं स्वीकर्तुमुद्यतः ।
 सत्यस्य जीवने साधित्वमितुं किं समुत्थितः ।
 (ङ) श्रीमीश्वरः सहायो मे भवत्विति ततो वदेत् ।
 (च) चतुर्थीयः परोऽनन्तः पूर्वोऽयं सर्वशक्तिमान् ।
 सर्वज्ञः सर्वकर्षणः पुण्यः सुखमयः पुनः ।
 नित्यः सर्वगतः स्रष्टा पिता माता सृष्टुं स्रष्टा ।
 चाता नेता च शास्त्रेति विश्वसिधि किमोमिति ।
 (छ) आत्माऽमरो नित्यकालोन्नतिभागिनि श्रीमिति ।
 (ज) नैतिकानीश्वरस्याङ्ग विधिजातानि यानि च ।
 विवेकस्य समादेशैराविःसन्तीह चात्मनि ॥

चीम् इति । जिज्ञासेत सत्त्वतिं व्यञ्जरादित्यनुवर्त्तनेन जिज्ञासा आचार्यस्य तदुत्तरं दीर्घार्थिनः । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ।

(ब) तदर्थमिति । तदर्थे मन्त्रव्यापकानं वीक्षुं प्रमुखा किम् आङ्गतः ? चीम् इति उत्तरम् ।

(घ) अस्या इति । अस्याः मन्त्रव्यापकः विनयने वक्ष्यभावं स्वीकर्तुं किम् उद्यतः, जीवने सत्यस्य साधित्वम् एतुं किं समुत्थितः ?

(ङ) श्रीमिति । मतो जिज्ञासानन्तरं दीर्घार्थी चीम्, ईश्वरः मे सहायः भवतु इति वदेत् ।

(च) चतुर्थीय इति । अयम् ईश्वरः चतुर्थीयः, परः, अनन्तः, पूर्वः, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञः, सर्वकर्षणः, पुण्यः, सुखमयः, नित्यः, सर्वगतः, स्रष्टा, पिता, माता, सृष्टुं, स्रष्टा, चाता, नेता, शास्त्रा च इति किं विश्वसिधि ? चीम् इति ।

(छ) आत्मिति । आत्मा अमरः नित्यकालोन्नतिभागि इति किं विश्वसिधि ? चीम् इति ।

(ज) नैतिकानीति । ई दीर्घार्थिनः, इह आत्मनि खलु सर्वेक्षिन्

आश्चाप्य खलु सर्व्वणिम् धार्मिकत्वं हि तेषु किम् ।

विश्वसिधि तया नित्यं परमेशस्य सन्निधौ ॥

गणनादानवाध्यत्वं कर्त्तव्यानां सयत्नकम् ।

नानाविधानां निर्व्विहस्येति धर्मस्य चैनसः ॥

हेतोर्विचारितः स्यात्त्वं दक्षितो वा पुरस्कृतः ।

इहामुत्रेति किमहो विश्वसिधि स चोमिति ॥

(भ) सार्व्वभौमिकमण्डल्यां किमु विश्वसिधि लिङ् ।

प्राचीनज्ञानजातस्य विज्ञानानां निधानकम् ॥

नूतनानां स्वीकरोति वा सर्व्वेष्वृषिसाधुषु ।

समस्तसत्त्वमेकत्वं शास्त्रेषु क्रमयोगताम् ॥

विधानेषु पुनर्भेदसाधनानि जहाति च ।

महोदयते शान्तिज्ञैकत्वं नियतमेव च ॥

ज्ञानविश्वासयोर्दोषभक्त्योर्व्वैराग्यकृत्ययोः ।

सर्व्वोच्चतमयोः सामस्त्यं संविदधाति च ॥

सर्व्वजातीः सर्व्वसम्पदायान् पूर्णं करिष्यति ।

एकं वाच्यं परीवारमेकं काले स चोमिति ॥

धार्मिकत्वम् आश्चाप्य यानि नैतिकानि ईश्वरस्य विधिजातानि विवेकस्य समादेशैः आविःसन्ति तेषु किं विश्वसिधि ? नित्यं परमेशस्य सन्निधौ नानाविधानां कर्त्तव्यानां सयत्नं निर्व्विहस्य त्वं गणनादानवाध्य इति, धर्मस्य एनसः च हेतोः त्वम् इह असुच विचारितः दक्षितः पुरस्कृतः वा स्या इति, किम् अहो विश्वसिधि ? स दीक्षार्थो व्योम् इति ।

(भ) सार्व्वभौमिकेति । इह किमु तस्यां सार्व्वभौमिकमण्डल्यां विश्वसिधि, या मण्डली प्राचीनज्ञानजातस्य नूतनानां विज्ञानानां च निधा-

- (ज) नैसर्गिक्यां विशेषाणां साधारण्याच्च किं पुनः ।
 प्रेरणाणां विधातृत्वे विश्वसिद्धिं च चोमिति ॥
- (ट) सम्मानयसि यज्ञासि श्रुतीन् विविधाः किमु ?
 ओ तावता यावतैताः प्रेरणाधीनधीभूताम् ।
 साधुत्वस्य च भक्तेश्च ज्ञानस्य लिपयः पुनः ॥
 विशेषस्य विधातृत्वस्यैश्वरस्य विमुक्तये ।
 जातीनां तत्र भावोऽस्य लिपितु मानवस्य वै ॥
- (ठ) ऋषीन् साधून् मर्त्तगान् किं यज्ञासि मानवस्य हे ?
 ओ तावता यावतैत आबिष्कुर्वन्ति विभ्रति ।
 देवचरित्रभिन्नांशान् शिष्टार्थं शोधनाय च ॥

नकम्, या सर्वेषु ऋषिसाधुषु समञ्जसत्वम्, सर्वेषु शास्त्रेषु एकत्वम्, सर्वेषु विधानेषु च क्रमयोगतां स्वीकरोति, भेदसाधनानि च पुनः जहाति, नियतम् एव शान्तिम्, एकत्वम् च महीययते, सर्वोत्तमयोः ज्ञान-विश्वासयोः योगभक्त्योः वैराग्यलक्ष्योः सामञ्जस्यं भविष्यति, पूर्णे काले सर्वाः जातीः सर्वसम्पदायान् एकं राज्यम्, एकं परीवारं च करिष्यति ? स हीनार्थो—ओमिति ।

(ज) नैसर्गिक्यामिति । विशेषायां साधारण्याच्च नैसर्गिक्यां प्रेरणायां विधातृत्वे साधारणे विशेषे च किं पुनः विश्वसिद्धिः ? स हीनार्थो—ओमिति ।

(ट) सम्मानयसीति । किमु त्वं विविधाः श्रुतौः यज्ञासि सम्मानयसि ? ओम् तावता, यावता एताः प्रेरणाधीनधीभूतां साधुत्वस्य भक्तेः च ज्ञानस्य च, जातीनां विमुक्तये पुनः ईश्वरस्य विशेषस्य विधातृत्वस्य लिपयः । तत्र अस्य परमेश्वरस्य भावः, लिपिः तु मानवस्य एव ।

(ठ) ऋषीनिनि । मर्त्तगान् ऋषीन् साधून् च किम् अहो यज्ञासि

लोकानां दर्शनं च तदादृष्टं तु तमम् ।

प्रीतिः सम्मानना चैव कर्तव्या मम सर्वदा ॥

अनुवृत्तिश्च तदाहा सर्वं वद्व्यात्मनि ।

एकत्वापत्तिचेष्टा च यद्यदिष्टा परस्व च ॥

(ड) किं मतं तव ? विज्ञानमालोकार्पकमौघितुः ।

शुभवार्ता च का ? प्रेमा सर्वत्राणकरोऽस्य च ॥

कः स्वर्गः ? जीवनव्याप्तिन् प्राप्य सर्वत्र यत् पुनः ।

का मण्डली ? परेशस्यादृष्टराज्यं हि यत्र तु ।

सत्यं प्रेमा च पुण्यञ्च निखिलं मिलितं किल ॥

(ढ) स्वीकुरु त्वं सर्वशक्तेरग्रे विश्वासमात्मनः ।

दीक्षार्थी—अमुके दिवसे मासि वर्षेऽमुकेऽपि सम्मते ।

अहं श्रीरमुकः पूर्णं विश्वासं स्वीकरोमि च ॥

मानयसि ? अमु तावता, यावता एते देवचरित्रभिन्नाग्रान् विभ्रति
आविष्कुर्वन्ति, लोकानां शिक्षार्थं शोधनाय च उच्चतरम् उत्तमम्
आदर्शं दर्शयन्ति । एषु यत् सर्वं देयं तत्र सत्यतः सर्वदा प्रीतिः सम्मा-
नना अनुवृत्तिः च मम कर्तव्या, एषां परस्व च यद् यत्, आत्मनि तस्य
एकत्वापत्तिचेष्टा च कर्तव्या ।

(ड) किमिति । किं तव मतम् ? आलोकार्पकम् ईशितुः विज्ञा-
नम् । का तव शुभवार्ता च ? सर्वत्राणकरः अस्ति प्रेमा । कः तव
स्वर्गः ? अस्ति च जीवनं यत् पुनः सर्वस्य प्राप्यम् । का तव मण्डली ?
परेशस्य अदृष्टराज्यं यत्र तु सत्यं प्रेमा च पुण्यं च किल मिलितम् ।

(ढ) स्वीकृत्विति । सर्वशक्तेः ईशरस्य अग्रे आत्मनः विश्वासं त्वं
स्वीकुरु । दीक्षार्थी—अहं अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे अहं

पवित्रपरमेशस्य सन्निधावच सर्वथा ।
 विशुद्धब्राह्मणधर्मस्य मूलतत्त्वेषु भक्तितः ॥
 नूतनस्य विधानस्य मण्डलां प्रविशामि च ।
 सहायः परमेशो मे भवत्यत्र चिरन्तनः ॥

आचार्यः—नाम्ना परस्य भारं त्वामर्पयाम्यकृतं पुनः ।
 पापं सर्वविधं ह्यतुं साम्प्रदायिकतामिह ॥
 विश्वासस्य च पावित्र्यस्याहं त्वं नय जीवन्म ।
 भक्तेः प्रेम्णश्च मण्डलाः परस्य गौरवाय तु ॥

दीक्षार्थी—दयामय परित्राणप्रदं मङ्गलमुग्रहम् ।
 वितर त्वं हि यत् सत्यं कर्तुं ते गौरवान्वितम् ।
 प्रमातुमुपयुक्तं मां मण्डलाः स्यां क्षमश्चिरम् ॥

आचार्यः—त्वामाग्रास्तां प्रभुर्नित्यं त्वया वासं करोतु सः ।

(ग) नूतनस्य विधानस्याचार्यस्तुष्टौ च कौतनम् ।
 दद्याद्गौ मण्डलीस्तौ चोत्थाय प्रतिनिधित्वतः ॥

श्रीः असुक्तः पवित्रपरमेशस्य सन्निधौ विशुद्धब्राह्मणधर्मस्य मूलतत्त्वेषु
 पूर्वं विश्वासं स्वीकरोमि, नूतनस्य विधानस्य मण्डलां प्रविशामि च ।
 परमेशः अत्र मे चिरन्तनः सहायः भवतु ।

आचार्यः—परस्य नाम्ना त्वां सर्वं विधम् अकृतं पापं साम्प्रदायिकतां
 पुनः इह ह्यतुं भारम् अर्पयामि । मण्डलाः परस्य तु गौरवाय त्वं
 विश्वासस्य पावित्र्यस्य च भक्तेः प्रेम्णश्च जीवनं नय ।

दीक्षार्थी—दयामय, त्वं मङ्गलं परित्राणप्रदम् अमुग्रहं वितर यत् त्वं
 तव गौरवान्वितं कर्तुं, मण्डलाः उपयुक्तं प्रमातुं क्षमः स्याम् ।

आचार्यः—प्रभुः त्वां आग्रास्तां, स त्वया निवसं वासं करोतु ।

(ङ) नूतनस्येति । तस्मै आचार्यः, नूतनस्य विधानस्य कौतनं दद्यात् ।

शास्त्रसंग्रहमेकञ्च तथैकां नवसंहिताम् ।
 दैनिकोपासनाहेतोः प्रेक्षातां तन्मासनम् ॥
 भ्रातृस्त्रेहेन तं तत्र स्वजेयातां मुदा ततः ।
 भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्याद्दीक्षार्थी मण्डली च सा ॥
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयेत् समस्वरैः ॥
 इति दीक्षा ।

विवाहः ।

विवहेन वयोलाभात् प्राक् तारुण्यात् कदाचन ॥ १ ॥
 शरीरमशिवं व्याधिक्लेशाकरो न केवलम् ।
 सामाजिकोऽभिशापोऽयं यतोऽवनतिराशु च ॥
 वंशानां जायतेऽकालकृतोदाहेऽत्र नैतिकम् ।
 अकल्याणं महत् पापं प्रभोर्दृष्टावश्यंसयम् ॥ २ ॥

प्रतिनिधित्वतः मण्डलगाः प्रतिनिधिभूत्वा मण्डलीस्थौ द्वौ च उत्थाय एकं
 शास्त्रसंग्रहं तथा एकां नवसंहिताम्, तथा दैनिकोपासनाहेतोः आसनम्
 उपेयाताम्, ततः उपायनानन्तरं मुदा तं तत्र भ्रातृस्त्रेहेन स्वजेयाताम् ।
 दीक्षार्थो भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्यात्, सा मण्डली च समस्वरैः शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः इति वाचयेत् ।

१ । सम्पूति विवाहादुद्धानमाह विवहेदिति । तारुण्यात् वयोलाभात्
 प्राक् कदाचन न विवहेत् ।

२ । अकालकृतोदाहरोवमाह शरीरमिति । अत्र अकालकृतो-
 दाह अयम् उदाहः न केवलं शरीरम् अशिवम् अमङ्गलं, आधौनो
 क्लेशानाञ्च आकरः, किन्तुहि, सामाजिकः अभिशापः, यतः अकालकृतो-
 दाहात् आशु वंशानाम् अवनतिः जायते, प्रभोः दृष्टौ अश्वशयं नैतिकम्
 अकल्याणार्थं महत् पापम् ।

कुमारीत्वं माननीयं योऽवमानयतेऽश्वितः ।
 दृष्ट्यैरिन्द्रियवश्लैः पापकृतिजगुप्सितैः ॥ ३ ॥
 विवाहान्तु वयो देशभेदाभिर्हिदमस्तु तत् ।
 प्रकृत्या तद्विधिर्यज्जानिबभः परमेष्ठितुः ॥ ४ ॥
 कल्पनातोऽभिजाषादाऽसत्वरं वाऽथ सत्वरम् ।
 नोदहेर्हिदु श्रुत प्रकृतिसोपयुक्तताम् ॥
 जनभेदाच्छरीरस्य मनसो दारकर्मणि ॥ ५ ॥
 न वयः केवलं देशभेदो वा स्वास्त्रामयुत ।
 धनावस्था चरित्रं सम्मिलेयुः कालनिर्णयि ॥ ६ ॥
 इन्द्रियप्रेरणाश्चाथ सृष्ट्वा सांसारिकौ पुनः ।
 न तु सोऽनुसरेत् स्वस्य सेवामन् विचारणाम् ॥
 पित्रोश्च रक्षकाणाञ्च सुपक्षां मन्त्रणां शुभाम् ॥ ७ ॥

३ । कुमारीत्वं सम्माननमाह कुमारीत्वमिति । कुमारीत्वं मान-
 नीयम् । यः अवमानयते कुमारीत्वमिति श्रेयः स दृष्ट्यैः इन्द्रियवश्लैः
 अतिजगुप्सितैः पापैः च अश्वितः संयुक्तः ।

४ । न ह्यस्ति निर्दिष्टं विवाहं वयः, देशावस्थाभिदात् भिन्नत्वात् कथं
 तन्निर्दिष्टं कर्तव्यम् तदाह विवाहमिति । देशभेदात् तत्र विवाहं वयः
 तु प्रकृत्या निर्दिष्टम् अस्तु यस्मात् तस्याः प्रकृतेः विधिः परमेष्ठितुः नियमः ।

५ । सत्वरत्वमसत्वरत्वं तत्र परिहार्यमित्याह कल्पनात् । कल्प-
 नात्, अभिजाषात् वा सत्वरम् अथवा असत्वरं न उदहेः । अत्र दार-
 कर्मणि प्रकृतिः जनभेदात् शरीरस्य मनसः उपयुक्ततां दिशतु ।

६ । न केवलं वयसोपयुक्तत्वमित्याह न वय इति । न केवलं वयः देश-
 भेदः वा, स्वास्त्राः, धनावस्था, चरित्रम् अपि उत कालनिर्णये सम्मिलेयुः ।

७ । मनोनयननियममाह इन्द्रियप्रेरकमिति । इन्द्रियप्रेरकाम् अथ

अविचारणमौचित्यं विवाहे विपदां खलु ।
हेतुवद्दिताः सन्तु तरुण्यतरुणाः सदा ॥ ८ ॥
कृतार्थतायाः प्रतिभूः सुखस्य च विपत्तिमा ।
तेषां विचारणा यत्र तयोः सम्मिश्रितेच्छया ॥ ९ ॥
नयेतां मनसा बोधानुमोद्येत तैः पुनः ।
उभाभ्यामनुमोद्येत नयिष्युर्मनसा च ते ॥ १० ॥
प्राग्निवाहात् परिचयं साक्षात्कारेण चैतयोः ।
घनिष्ठमथ नैकद्वयवर्कं कुरुतां भवेत् ॥
विश्वस्तले च बन्धुर्न यावत् परिणतो न सः ॥ ११ ॥

सांसारिकीं सृष्ट्यां न स पुनः अनुसरेत्, तु किन्तु अत्र उदाहे स्वस्य श्रेष्ठां
विचारणां पित्रोः रक्षकाणाञ्च सुपकां भूमां मन्त्रणाम् अनुसरेत् ।

८ । तत्र स्नेच्छाचारणे होयमाह अविचारणमिति । विवाहे अवि-
चारणम् औचित्यं खलु विपदां हेतुः, तरुण्यः तरुणाः सदा अवहिताः सन्तु ।

९ । कथं कृतार्थता सुखञ्च तदाह कृतार्थताया इति । यत्र तयोः
तरुणीतरुणयोः इच्छया तेषां पितृमातृरक्षकाणाञ्च विपत्तिमा विचारणा
सम्मिश्रिता तत्र कृतार्थतायाः सुखस्य च प्रतिभूः ।

१० । मनोनयनमाह नयेतामिति । उभौ तरुणीतरुणौ मनसा नयेतां
परस्परमिति श्रेयः, तेः पितृमातृरक्षकैः पुनः अनुमोद्येत तन्मनोनयनमिति
श्रेयः, ते पितृमातृरक्षकाः वा मनसा नयेयुः उभाभ्यां तरुणीतरुणाभ्याम्
अनुमोद्येत ।

११ । प्राग्निमिति । विवाहात् प्राक् उभौ रतयोः परिचयं साक्षात्का-
रेण घनिष्ठम् अथ नैकद्वयवर्कं कुरुताम् यावत् सः परिचयः विश्वस्तले
बन्धुर्न परिणतः न भवेत् ।

बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ स भवेत् पुनः ।
 तं जातु नागुमन्यैरन्यथोचितमत्र तु ॥ १२ ॥
 सन्ति तत्र चरित्रं ये घातयन्तो हि गोपितुम् ।
 जुगुप्सिततमसैनो विवहन्ते परस्परम् ॥
 मन्वानास्तेन पापञ्च प्रच्छेदयुस्त्वपामिति ॥ १३ ॥
 अपवित्रः सचोदाहः सामाजिकविपत्करः ।
 यत्र स्याद्गर्भसञ्चारः प्रागकीर्तिरहो भयम् ॥ १४ ॥
 विनष्टनीतिकाः शोधयितुं शिष्यजीवनानि ते ।
 इच्छन्ति धानुतापञ्च सरलं दर्शयन्ति च ॥
 विवहेयुः पतितानामुद्धारणेदृष्टेन तु ।
 समाजस्योपकारः स्यादसंशयमहो पुनः ॥
 पावित्र्यं परमेष्ठस्य गृहस्य जातुचिन्त तु ।
 अणुमात्रेण क्षीयितोत्सृज्येत ह्यपवित्रता ॥
 यत्तद्विधा विशुद्धेषु मा विन्दद्वधानवान् ॥ १५ ॥

१२ । बन्धूनामिति । बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ सः परिचयः
 पुनः भवेत् । अत्र तु जातु कदाचित् अन्यथोचितं तं परिचयं न
 अनुमन्यैरन् रक्षका इति शेषः ।

१३ । सन्तीति । तत्र ते सन्ति ये चरित्रं घातयन्तः जुगुप्सिततमम्
 एतः च गोपितुं तेन विवाहेन पापं अपां च प्रच्छेदयुः इति मन्वानाः
 परस्परं विवहन्ति ।

१४ । अपवित्र इति । स च उदाहः अपवित्रः सामाजिकविप-
 त्करः, यत्र प्राक् विवाहादिति शेषः गर्भसञ्चारः स्यात् अहो अकीर्तिः,
 भयं भयहेतुः ।

१५ । विनष्टेति । विनष्टनीतिकाः ते सन्ति यदि इह जीवनानि

नरनार्योर्न पत्नी स्यात् पतिर्वैकाधिकः क्वचित् ॥ १६ ॥

मण्डली बद्धभर्तृत्वं वद्धपत्नीत्वमेव च ।

निषेधति न दम्भत्वं चिररोगित्वमप्युत ॥

व्यभिचारित्वमेकत्वनियमस्य विलङ्घने ।

विवाहे न्यायमित्यत्र क्लृप्तं मन्येत जातुचित् ॥ १७ ॥

अन्योऽन्यं न त्यजेयुर्न विवहेयुर्विवाहिताः ॥ १८ ॥

क्रौर्यस्य व्यभिचारस्य तथानभिमतस्य च ।

हेतोः स्यागोऽनुमोद्येत नान्योऽन्यस्य तु जातुचित् ॥ १९ ॥

वाग्वैरनुमोद्येत चेद्विचारालयेः पुनः ।

पार्थिवैः स सुयोगाय सुखाय चैहिकाय तु ।

न पुनर्दिव्यमादिश्रमपद्यन्ते प्रभोर्हि ते ॥ २० ॥

प्रोध्यितुम् इच्छन्ति सरलम् अनुतापं च दर्शयन्ति, विवहेयुः । अभि-
शयम् ईदृशेन पतितानामुद्धारेण तु समाजस्य उपकारः स्यात् । अहो
पुनः यत् परमेशस्य गृहस्य पावित्र्यं जातुचित् न अणुमात्रेण ह्येते,
उत्पद्यन्त, विशुद्धेषु तद्विधा हि अपवित्रता मा विस्तृत् तत्र अवधानवान्
भवेति श्रेयः ।

१६ । एकपतिकृत्वैकपत्नीकृत्वे आह नरनार्योरिति । नरनार्योः
पत्नी पतिः वा क्वचित् एकाधिकः न स्यात् ।

१७ । मण्डलीति । मण्डली बद्धभर्तृत्वम् एषु नरेषु च बद्धपत्नीत्व
निषेधति । दम्भत्वं चिररोगित्वं व्यभिचारित्वम् अपुत्रत्वं अत्र विवाहे एक-
त्वनियमस्य विलङ्घने न्यायं क्लृप्तम् इति जातुचित् न मन्येत ।

१८ । नात्र त्यागो विद्यत इत्याह अन्योऽन्यमिति । विवाहिताः
अन्योऽन्यं न त्यजेयुः, न विवहेयुः ।

१९ । व्यभिचारस्येति । क्रौर्यस्य नेष्टुर्यस्य व्यभिचारस्य अनभिमतस्य
च हेतोः अन्योऽन्यस्य त्यागः न तु जातुचित् अनुमोद्येत ।

२० । वाग्वैरिति । स तप्रागः चेन् यदि वाग्वैः पार्थिवैः विष्ठा-

ईश्वरस्य विधिः पुण्यं विवाहबन्धनं पुनः ।

उदीरयति न च्छेद्यं जातु केनापि हेतुना ॥ २१ ॥

बहो अग्निर्हि प्रभुणा मा च्छेत्सीत् पार्थिवः करः ॥ २२ ॥

सिद्धस्तप्रागो विमुक्ताश्च कर्तव्यशृङ्खलादिह ।

* विवाहस्येति मन्वानाः कल्पनातः पुनर्यदि ॥

विवहन्ति च मोदिन्या भ्रात्या तदिधया प्रभोः ।

सिंहासनाग्रे ते हि सुवर्ज्जदारत्वदीयतः ॥

सापराधा अहो श्रोत्र्या विवहन्ति च ये पुनः ।

तानवैधविवाहेन योजयन्ति परस्परम् ॥ २३ ॥

तेषां धर्ममतेऽनैक्यं भिन्नतापि भवेद्यदि ।

नरनार्योर्न तद्धेतोः क्विन्त्युदाहबन्धनम् ॥ २४ ॥

रालयेः पुनः अनुभूयेत, सुयोगाय ऐहिकाय सुखाय च । न तु ते पुनः प्रभोः दिवं स्वर्गोयम् आदेशम् अपेक्षन्ते ।

२१ । ईश्वरस्येति । ईश्वरस्य विधिः पुनः विवाहबन्धनं पुण्यं पवित्रम् उदीरयति । जातु कदाचित् केनापि हेतुना न छेद्यम् तदिति शेषः ।

२२ । बह इति । प्रभुणा अग्निः हि बहः, पार्थिवः करः मा च्छेत्सीत् तमिति शेषः ।

२३ । ईश्वरस्येति । त्यागः सिद्धः, इह विवाहस्य कर्तव्यशृङ्खलात् विमुक्ताः च इति कल्पनातः मन्वानाः यदि पुनः तदिधया मोदिन्या भ्रात्या विवहन्ति, तं प्रभोः सिंहासनाग्रे बहुदारत्वदीयतः सापराधाः स्युः अहो ते श्रोत्र्याः, ये विवहन्ति ये च पुनः तान् परस्परम् अवैधविवाहेन योजयन्ति ।

२४ । तेषामिति । तेषां नरनारीणां यदि धर्ममते अनेक्यं भिन्नतापि भवेत्, तद्धेतोः नरनार्योः उदाहबन्धनं न क्विन्त्युः ।

एकधर्मावलम्बी चेत् पतिः पत्नी च प्राक् तयोः ।
 एकः स्वीकृतवान् धर्मान्तरमन्यस्ततो यदि ॥
 अस्वीकरोति तेनात्र धीगं वोभौ कियद्दिनम् ।
 तन्मूर्त्यकुसतां पश्चात् सम्प्रदायान्तरं पुनः ॥
 त्यक्त्वाकस्तश्च गृह्णाति न तच्छूलमहो भवेत् ।
 विवाहेऽन्यतरस्याश्च कुर्वीतात्मापणस्य च ।
 विश्वासस्य च दृष्टान्तं स्वं दान्ते न हि चेतसा ॥ २५ ॥
 मतभेदः स्वभावो वा नीति दौत्यमेव वा ।
 सामयिकन्तु चेद्भेदविवादकारणं भवेत् ॥
 सम्मेलनाय यत्र स्याच्छोधनाय च सर्वथा ।
 यावज्जीवं जातु वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते ॥
 नास्वीकार्यं भजेयातां श्लथबन्धत्वमत्र न ॥ २६ ॥

२५ । एकधर्मेति । चेत् यदि प्राक् पतिः एकधर्मावलम्बी पत्नी च
 एकधर्मावलम्बिनी, तयोः एकः धर्मान्तरं स्वीकृतवान्, ततः अन्यः यदि
 तेन धर्मान्तरग्रहीता अत्र धर्मान्तरे योगम् अस्वीकरोति, अथवा उभौ
 कियद्दिनं तं धर्मम् ऊर्यकुसतां, पश्चात् एकः तं च त्यक्त्वा सम्प्रदायान्तरं
 गृह्णाति अत्र अन्यतरस्य विवाहे अहो न कलं भवेत्, दान्तेन
 चेतसा स्वम् आत्मानम् आत्मापणस्य च विश्वासस्य च दृष्टान्तं
 कुर्वीत ।

२६ । विवाहबन्धनस्य निश्चलमाह मतभेद इति । मतभेदः,
 स्वभावः, सामयिकं नीतिदौर्बल्यम् एव वा चेत् यदि भेदस्य विवादस्य
 वा कारणं भवेत् यावज्जीवं सम्मेलनाय शोधनाय च सर्वथा यत्र स्यात्,
 जातु कदाचित् वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते, न अस्वीकार्यं, न अत्र श्लथ-
 बन्धत्वं भजेयाताम् ।

मानव्यो मानवास्तस्मात् स्मरन्तु यद्विवाहिताः ।

एकदा चेच्चिरायातस्थ्यागो नास्तीश्वरालये ॥ २७ ॥

अतितास्तृणसमये मृता पत्नी पतिमृतः ।

चेज्जीवितो जीविता वा विवहेत्सौ यदीच्छतः ॥

* वयोवृद्धौ तथाभूते साधु चेन्न विचिन्तति ।

उदाहाय जीवनं समर्थंशाय बलिं चिरम् ॥ २८ ॥

नैकट्याद्विवाह्यत्वं देशाचारानुसारतः ।

रक्षणीयं न विवहेदिकशोणितमङ्गतम् ॥ २९ ॥

न तु निकटसम्पर्कां नारीं जातूहहेन्नरः ।

मर्माविदनिमर्गत्वाद्नीतेः क्षतिकृत्तया ॥ ३० ॥

मातृतः पितृतो वाधुः चतुःपुरुषमध्यगौ ।

भ्राता वा भगिनी वाधैकतरः पूर्वजस्य तु ॥

पूर्वजो वा यदि स्यान्न तयोरुदाहवन्धनम् ॥ ३१ ॥

२७। मानव इति । तस्मात् मानव्यः मानवाः स्मरन्तु यत् चेत्
यादृ एकदा विवाहिताः, चिराय विवाहिता इति शेषः । अतः ईश्वरा-
लये त्यागः नास्ति ।

२८। अतीति । अतितास्तृणसमये चेत् यदि पत्नी मृता पतिः
मृतः, जीविता जीवितः वा विवहेत् यदि तौ इच्छतः । वयोवृद्धौ
तथाभूते मृतपत्नीकत्वे मृतपतिकत्वे चेत् ईश्याय ईश्वराय जीवनं चिरं
बलिम् समर्थं उदाहाय न विचिन्तति साधु तदिति शेषः ।

२९। अविवाह्यत्वमाह नैकत्यादिति । देशाचारानुसारतः नैकस्यात्
अविवाह्यत्वम् रक्षणीयम् एकशोणितमङ्गतं न विवहेत् ।

३०। न त्विति । मर्माविदनिमर्गत्वात् मर्मापीडाकरास्वाभाविक-
त्वात् अनीतेः नीतिविरुद्धत्वात् क्षतिकृत्तया न तु निकटसम्पर्कां नारीं
जातु कदाचित् नरः उदहेत् ।

३१। मातृत इति । मातृतः अथवा पितृतः चतुःपुरुषमध्यगौ

उभयोः सम्मतेरर्वाङ्मनोनीतेश्च रक्षकाः ।

उपायनैर्लिपिवन्धैर्द्रव्यैरुपस्थापरैः ॥ ३२ ॥

विवाहसमयो दूरवर्त्ती चेत्तन्निबन्धनम् ।

द्रव्यैर्कर्त्तुं युक्ततममसाधारणलक्षणम् ॥

विधातुराज्यविस्तारहेतुर्जातिविमेलकम् ।

आश्रीयेत मेलनं चेत् वाग्दानस्य विधिस्ततः ॥

प्राग्निवाङ्मवयःप्राप्ते रपोश्चरस्य सन्निधौ ।

साक्षिणान्तद्वयः कुर्यु रलङ्घ्यं शुद्धिमत्तमम् ॥ ३३ ॥

वाग्दानविधिरेष स्यादुदाहृत्य निबन्धनम् ।

धर्मतोऽत तयोः किन्तु दम्पत्योर्नानुमोदनम् ॥

सहवासस्य यावन्न वयसीदाहपूर्णाता ॥ ३४ ॥

नारी नरः च, अथवा तयोः एकतरः पूर्वजस्य तु भ्राता वा भगिनो वा पूर्वजो वा यदि, तयोः उदाहृत्यनं न स्यात् ।

३२ । सम्बन्धनिबन्धनमाह उभयोरिति । उभयोः तयोः नरनार्योः सम्मतैः मनोनीतैः च अर्वाङ्क रक्षकाः उपायनैः उपद्रवैकनैः लिपिवन्धैः अपरैः उपायैः द्रव्यैरुः तन्निबन्धनमिति शेषः ।

३३ । विवाहेति । चेत् यदि विवाहसमयो दूरवर्त्ती, तत् निबन्धनं चेत् द्रव्यैर्कर्त्तुं युक्ततमम्, चेत् मेलनम् असाधारणलक्षणं, विधातुः राज्यविस्तारहेतुः, जातिविमेलकं जातिद्वयोर्मेलनसाधकम्, विवाह-वयःप्राप्तेः अपि प्राक् ततः वाग्दानस्य विधिः आश्रीयेत, यतः तत् मेलनम् ईश्वरस्य साक्षिण्यं सन्निधौ अलङ्घ्यं शुद्धिमत्तमं कुर्युः ।

३४ । वाग्दानेति । एषः वाग्दानविधिः अत्र धर्मतः उदाहृत्य निबन्धनं च, किन्तु यावत् वयसा न उदाहृत्यपूर्णाता, न तावत् तयोः दम्पत्योः सहवासस्य अनुमोदनम् ।

अभ्यञ्जनक्रिया जानिष्यवहारानुभ ।

प्राग्विवाहदिवसस्य सप्ताहात् सा भवेद्विह ॥ ३५ ॥

विविधैः सुरभिद्रव्यैस्तैलेन च सुगन्धिना ।

सम्भावयेद्वरं कन्यास्तत्तदासम्यहे पुनः ॥

अभिषिञ्चेज्जलेनाथ वन्मुखजनसमयः ।

पुण्याणि विकिरेत् शुद्धध्वनिं कुर्याद्वरस्त्रियः ॥

सम्भावयन्त्यस्तत्रत्या आशिषा शुभकाङ्क्षितैः ॥ ३६ ॥

ततः प्रभृति चातोद्यधोपश्च भोजनोत्सवः ।

आमीदाह्लादसन्दोहविकाशः स्यात्तदीगृहे ॥ ३७ ॥

विवाहदिवसे पुण्यवक्त्रादिपरिशोभितम् ।

द्वौपाधारैर्ध्वजैः सम्भावितं कन्याग्रहं भवेत् ॥

विशेषतः प्राङ्गणान्तत् स्थानं वान्यं तदर्थकम् ॥ ३८ ॥

३५ । विवाहानुष्ठानमितः प्रभृत्यारभ्यते अभ्यञ्जनेति । जाति-
अवहारानुसारतः विवाहदिवसस्य सप्ताहात् प्राक् सा अभ्यञ्जनक्रिया
इह भवेत् ।

३६ । विविधैरिति । वन्मुखजनसमयः वन्मुखजनसमयः वरं कन्या
तत्तदासम्यहे विविधैः सुरभिद्रव्यैः सुगन्धिना तैलेन च सम्भावयेत्, अथ
जलेन अभिषिञ्चेत्, पुण्याणि विकिरेत् । तत्रत्याः वरस्त्रियः आशिषा
शुभकाङ्क्षितैः सम्भावयन्त्यः शुद्धध्वनिं कुर्यात् ।

३७ । ततइति । तयोः वरकन्ययोः सहे ततः प्रभृति च आतोद्य-
धोपः भोजनोत्सवः आमीदाह्लादसन्दोहविकाशः च स्यात् ।

३८ । विवाहति । विवाहदिवसे कन्याग्रहं पुण्यवक्त्रादिपरिशो-
भितं द्वौपाधारैः ध्वजैः सम्भावितं भवेत् । विशेषतः तदर्थकं विवाहा-
र्थनिर्दिष्टं तत् प्राङ्गणम् अन्यं वा स्थानं तैः सम्भावितं भवेदिति
शेषः ।

बन्धुभिः स्वजनैः सायं कुर्यात् सांयात्रिकं पुनः ।
 विभूष्येवं चोपवेश्य याने समुचिते वरम् ॥
 कन्याग्रहे नयेयुस्ते वादित्रालोकसङ्गताः ॥ ३९ ॥
 पिता वा रक्षको ज्येष्ठा वरपक्षे ह्युपस्थिते ।
 स्वागतं दारि कुर्युस्ते नयेयुस्तं वरं मुदा ॥
 स्थाने चोपवेशयेयुर्विचित्रोच्चासने शुभे ॥ ४० ॥
 उपविष्टेषु सर्वेषु कन्याकर्त्ता समुत्थितः ।
 उपासनान्ते सम्मानेनातियोग्येन प्रार्थयेत् ॥
 कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्मणि सम्प्रति ।
 भवन्तश्चानुमन्यन्तां स्वस्तीति वाचयन्तु च ॥ ४१ ॥
 ते सर्वे युगपद्भूयुः स्वस्तीति ध्वनितो मुदा ॥ ४२ ॥
 सम्मुखीनं वरं कन्याकर्तुराचार्यसन्निधौ ।

३९ । बन्धुभिरिति । सायं पुनः स्वजनैः बन्धुभिः सांयात्रिकं कुर्यात् ।
 इमं वरं विभूष्य समुचिते याने च उपवेश्य वादित्रालोकसङ्गताः ते
 स्वजनाः बन्धवः च कन्याग्रहे नयेयुः ।

४० । पितेति । वरपक्षे हि उपस्थिते पिता रक्षकः ज्येष्ठाः वा
 दारि स्वागतं कुर्युः, मुदा तं वरं स्थाने निदिष्टे नयेयुः शुभे विचित्रोच्चा-
 सने च उपवेशयेयुः ।

४१ । पङ्क्तिरारभ्यते उपविष्टेति । सर्वेषु उपविष्टेषु उपास-
 नान्ते कन्याकर्त्ता समुत्थितः अतियोग्येन सम्मानेन प्रार्थयेत् । किं प्रार्थ-
 येत् ? कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्मणि भवन्तोऽनुमन्यन्तां स्वस्तीति
 च वाचयन्तु ।

४२ । त इति । ते सर्वे मुदा ध्वनितः सुस्रष्टवाचा युगपद्भूयुः—
 'स्वस्ति'—इति ।

वेदीसम्मुखभागे तु नयेत् तत्रासने शुभे ॥
 निर्व्वर्त्तयेत् वक्ष्यमाणविधिना वरणं ततः ॥ ४३ ॥
 कन्याकर्त्तरि पुष्ये च गन्धद्रव्ये च भाजनम् ।
 गृहीत्वार्थं प्रतिगृह्यतामित्युक्ते वरं पुनः ॥
 श्रीमर्थं प्रतिगृह्णामीत्युक्तीकुर्यात् प्रतिग्रहे ।
 एवं परिच्छदे चाङ्गुरीयके च समर्पिते ॥ ४४ ॥
 ततो वरे प्रस्थिते च वसिते च परिच्छदे ।
 तस्मिन् सञ्जाग्रहे चान्तःपुरे ततो नयेत् पुनः ॥
 तमुक्तविधिना कन्याकर्त्री च महिलाजनैः ।
 वृणुयात् वरं सम्मानयेद्देवं समाहिता ॥ ४५ ॥
 परिच्छदैरलङ्कारैः सुष्ठु भूपितया सह ।

४३ । सम्मुखो नमिति । कन्याकर्त्तुः सम्मुखीनं वरम् आचार्य-
 मग्निधौ वेदीसम्मुखभागे तु तत्र शुभे आसने नयेत् । ततः वक्ष्यमाणविधिना
 वरणं निर्व्वर्त्तयेत् ।

४४ । कन्याकर्त्तरौति । पुष्ये च गन्धद्रव्ये च भाजनं गृहीत्वा—‘अर्थं
 प्रतिगृह्यताम्’—इति कन्याकर्त्तरि उक्तं वरः पुनः प्रतिग्रहे—‘श्रीम् अर्थं
 प्रतिगृह्णामि’—इति उक्तीकुर्यात् । एवं परिच्छदे चाङ्गुरीयके च सम-
 र्पिते, तद्यथा—कन्याकर्त्ता—‘एष परिच्छदः प्रतिगृह्यताम्’ । वरः—
 ‘एषोऽहं परिच्छदं प्रतिगृह्णामि’ । कन्याकर्त्ता—‘इदमङ्गुरीयकं प्रति-
 गृह्यताम्’ । वरः—‘एषोऽहमङ्गुरीयकं प्रतिगृह्णामि’ ।

४५ । तत इति । ततः तदनन्तरं तस्मिन् सञ्जाग्रहे प्रस्थिते च
 ततः सञ्जाग्रहात् अन्तःपुरे च तं पुनः नयेत् । तं वरम् उक्तविधिना
 कन्याकर्त्री च महिलाजनैः सह समाहिता वृणुयात् एवं
 सम्मानयेत् ।

कन्यया स वरो वेदीसम्मुखे तु परस्परम् ।
 सम्मुखीनेन भावेन विधेत् स्वस्वासनं तदा ॥ ४६ ॥
 स आचार्यस्ततः पृच्छेत् वरं कन्याञ्च सम्मतिम् ।
 श्रीमन्मसुक एतां श्रीमतीं सङ्कल्पवान् किम् ॥
 पत्नीत्वेन ग्रहीतुं भोः, श्रीमत्वमुकि किंविमम् ।
 पतिव्हेनामुकं श्रीमन्तद्ग्रहीतुं क्षमिच्छसि ॥
 श्रीमितीह तयोः प्रत्युक्तयोर्भारार्पणं भवेत् ॥ ४७ ॥
 शाकादिकं पिष्टपितामहनामान्यदीरयन् ।
 वरस्य कन्याकर्त्ता स साक्षात्कारे परस्य च ॥
 भारं समर्पयेत् सोऽपि वरो नामान्यदीरयन् ।
 पिष्टपितामहानाञ्च कन्यायाः परमेष्ठितुः ।
 स्वीकृत्यात् सन्निधौ भारग्रहणं स्वस्ति वाचयेत् ॥
 न धर्मेण न चार्थेन न भोगेन कदाचन ।
 त्वयेयमतिलरितव्येत्युक्ते स वरः पुनः ॥
 न जात्वभिचरिष्यामीमामित्युक्तिमुदीरयेत् ।
 दक्षिणान्तेन विधिना मानयेत् स पिता वरम् ॥ ४८ ॥

४६ । परिच्छदैरिति । परिच्छदैः अलङ्कारैः सुष्ठु भूषितया कन्यया सह स वरः वेदीसम्मुखीनेन भावेन स्वस्वासनं तदा विधेत् ।

४७ । सइति । ततः स आचार्यः वरं कन्यां च सम्मतिं पृच्छेत् ।—
 'श्रीमन्मसुक, किन्त्वमेतां श्रीमतीमसुको पत्नीत्वेन ग्रहीतुं क्षतसङ्कल्पः ? श्रीम-
 त्वमुकि, किन्त्वभिं श्रीमन्तमसुकं पतिव्हेन ग्रहीतुं क्षतसङ्कल्पः ? श्रीमितीह
 तयोः प्रत्युक्तयोः—वरः—'ओम्' कन्या—'ओम्'—भारार्पणं भवेत् ।—

४८ । शाकादिकमिति । स कन्याकर्त्ता शाकादिकं वरस्य पिष्टपितामह-
 नामानि च उदीरयन् परस्य परमेष्ठरस्य च साक्षात्कारे भारं समर्पयेत् ।
 तद्यथा—कन्याकर्त्ता—अद्य अमुके शाके अमुके मासि अमुक्यां तिथौ

कन्याया दक्षिणं हस्तं वरो दक्षकरेण च ।
 आदद्यात् पुष्पमाल्येन बध्येयातां पुरोधसा ॥
 प्रीतिग्रन्थितया तौ च करौ तत्र वरस्ततः ।
 कन्या चैवं प्रतिजानीयातामीश्वरसन्निधौ ॥
 साक्षिलेन परेशस्य श्रीमतीममुर्जीं ह्यहम् ।
 त्वां पत्नीलेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृतम् ॥
 साक्षिलेन परेशस्य श्रीमन्तममुकं ह्यहम् ।
 त्वां पतिलेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृतम् ॥
 उभे उदीरयेतां तौ मन्त्रानेतान् पृथक् पृथक् ।
 सम्पदि विपदि च दुःखे सुखे च सुस्थले विपरीते ।
 कल्याणं तव नित्यं महता यत्नेन वर्धयामि ॥
 यदेतत् हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ।
 यदेतत् हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ॥
 यएते हृदये नौ स्तामुभयोरीश्वरस्य ते ॥

सर्वनाक्षिणः परमेश्वरस्य पवित्रसन्निधावमुष्याः मालङ्कारायाः सपरिष्क-
 दायाः प्रियतमायाः कन्याया श्रीमत्या अमुक्या भारम् अमुकस्य प्रपौत्राय
 अमुकस्य पौत्राय अमुकस्य पुत्राय श्रीमते अमुकाय तुभ्यः - भर्षयामि ।
 वरः—अमुकस्य प्रपौत्राः अमुकस्य पौत्राः अमुकस्य पुत्राः
 श्रीमत्या अमुक्या भारं स्वीकरोमि । स्वस्ति ।

न धर्म्ममिति । कन्या कर्मा—धर्म्मण्य अथण्य भोगेन नातिचरितया
 त्वयेयम् । वरः—नातिचरिष्यामि । स पिता कन्याकर्मा दक्षिणार्म्हनि
 विधिना वरं मानयेत् । तद्यथा—अद्य अमुके मासि अमुके पक्षे
 अमुके दिवसे अमुक्या तिथौ एतच्छुभकन्याभारसम्प्रदानकर्मणः
 साङ्गताय दक्षिणस्वरूपसुपस्थितदानीयवस्तुजानं श्रीअमुकाय वराय
 ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्पददे । वरः—स्वस्ति ।

वरः—सखी भव त्वं ननु ते भवामि
 सखा, प्रभियोत न सख्यमावयोः ।
 कन्या—सखा भव त्वं ननु ते भवामि
 सखी, प्रभियोत न सख्यमावयोः ।
 प्रार्थना—रक्षणेऽस्याः प्रतिज्ञायाः सहायोभव मे भो ॥४८॥
 ततोऽनुग्रिष्यादाचार्य एवं तौ दम्पतो तदा ।
 करुणामयदेवस्य प्रसादादद्य तस्य च ।
 पवित्रसन्निधौ बद्धावुदाहृष्टहृत्लेन तु ॥
 स्वस्यैवोन्नतिमाधाय स्वान्ते जीवनवर्त्मनि ।
 एकाकिनौ व्यव्रतमद्यावध्यधुना पुनः ॥
 वैवाहिको गुरुभारो न्यस्तोऽस्मिन् युवयोः करे ।
 सोपाने प्रथमे पादं न्यस्यथोद्धृत्य सङ्कुले ॥

४८ । कन्याया इति । वरः कन्यायाः दक्षिण हस्तं दक्षकरेण च दक्षिणहस्तेन आदद्यात् । पुरोधसा पुरोहितेन प्रीतियन्त्रितया तौ च करौ बतः पुष्पमालाग्न बध्येयाताम् । ततो वरः कन्या च एवम् ईश्वर सन्निधौ प्रतिजानीयाताम् । वरः—पवित्रपरमेश्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमतो-
 मसुक्ती त्वामहम् अद्य वैधपत्नीत्वेन स्वीकरोमि । कन्या—पवित्रपरमे-
 श्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमन्मसुकन्त्वामहमद्य वैधपतित्वेन स्वीकरोमि ।
 उभे तौ एतान् मन्त्रान् पृथक् पृथक् उदीरयेताम् । वरः—सम्यदि विपदि,
 सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाश्च तव मङ्गलसाधने यत्नवानस्मि ।
 कन्या—सम्यदि विपदि, सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाश्च तव मङ्गल-
 साधने यत्नवत्त्वस्मि । वरः—यदेतत् हृदयमित्यादि । कन्या—यदेतत्
 हृदयमित्यादि । वरः—सखी भव त्वमित्यादि । कन्या—सखा भव त्वमि-
 त्यादि । प्रार्थना—वरः—हे परमेश्वर अद्य उदाहप्रतिज्ञायाः परिपालने
 त्वं मम सहायो भव । कन्या च—तथा ।

पार्थिवस्य जीवनस्य क्षिपेद्यायां पदानि च ।
 अवधानेनावहितौ भवेतं यत् कदाचन ॥
 पार्थिवमोहजालेन भाभूतमावृताविह ।
 ऐहिकं सुखभोगञ्च लब्ध्वा सौभाग्यसम्पदम् ॥
 ● विस्मर्त्तु दातारं रक्षन्तौ निर्भरं सदा ।
 सत्यस्वरूपे चानेऽऽन्यकल्याणसुखसम्पदाम् ॥
 वर्द्धने प्रयतेयाथां सर्वस्मिन् गृहकर्मणि ।
 स्मरतं ब्राह्मधर्मस्य ह्युपदेयमिमं शुभम् ॥
 “ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।
 यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥”
 सर्वमर्पयतं तस्मै युवयोरौश्वराय हि ।
 सर्वस्मान्नियतं रक्षेत् स युवामग्निवात् स्वयम् ॥
 कुरतं तिलयं नित्यं युवयोस्तदगृहं तथा ।
 सुखं नवविधानस्य मन्दिरं पावनं महत् ॥ ५० ॥

५० । ततः आचार्यः एवं तौ दम्पती तदा अनुशिष्यम् ।—अथ
 करुणामयदेवस्य प्रसादात् तस्य च पवित्रसन्निधौ युवासुहृद्वत्कलेना-
 बद्धौ । अद्यावधि स्वत्येवोन्नतिं मनस्याधाय एकाकिनः जीवनवर्त्मनि
 यन्त्रतम् । अधुना युवयोः करेऽस्मिन् गुरुर्वैवाहिको भारोग्रास्तः । अथ
 पार्थिवजीवनस्य प्रथमसोपाने पादं ग्रास्यथः । अवधानेन पदानि
 क्षिपेयायाम् । अवहितौ भवेतं यत् कदाचन पार्थिवमोहजालेनावृतौ
 मा भूतम् । ऐहिकं सुखभोगं सौभाग्यसम्पदं च लब्ध्वा मा दातारं
 विस्मर्त्तुम् । सत्यस्वरूपे निर्भरं रक्षन्तौ सदान्मोहाकल्याणसुखसम्पदां
 वर्द्धने प्रयतेयायाम् । सर्वस्मिन् गृहकर्मणि ब्राह्मधर्मस्योभं शुभमुपदेयः
 स्मरतम् । “ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म

श्रीमन्त्वं नियतं पद्म्या मङ्गलस्य विवर्द्धने ।
 विनियुक्तो भव नगस्तो हस्ते ते प्रभुणा स्वयम् ॥
 संसारस्य तु भारोऽयमयं गुरुतरः खलु ।
 निर्वर्त्तय वशीकृत्य प्रवृत्तीरसतीस्ताव ॥
 पुण्यां कृत्यचक्रं नित्यं समभावं दृष्टासु च ।
 विविधासु च रक्ष त्वं जीवनस्य यथा तव ॥
 स्वस्यात्मनो मङ्गलस्य वर्द्धने यत्नवांस्तथा ।
 पत्नीं वर्त्तन्नि पुण्ये च नेतुं सत्यस्य तां भव ॥
 गृहकृत्येषु तां नित्यं कल्याणकृतसु संरताम् ।
 संरक्ष शिष्टया दृष्टान्तेन यत् सा चरेच्चिरम् ॥
 सखीव नियतं सत्यसुखवर्त्तनि ते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा श्रीमत्यमुक्ति नित्यदा ।
 अनुतिष्ठान्न तत् कर्म यत् स्यात् पतिहिताय ते ॥

प्रकृर्वीत तद्गुणैः समर्पयेत् । सर्वं हि युवयोः तस्मा ईश्वराय सम-
 र्पयतम् । स स्वयं युवां सर्वस्मादमङ्गलात् नित्यं रक्षेत् । युवयोर्नित्यं
 तस्येश्वरस्य गृहं, तथा महत् सुखं नवविधानस्य पावनं मन्दिरं
 कुरुतम् ।

५१ । श्रीमन्निति । श्रीमन्नसुक, त्वं पद्म्या मङ्गलवर्द्धने नियुक्तो भव,
 तव हस्ते यस्य स्वयं प्रभुणा संसारस्य गुरुतरोऽयं भारोऽनगस्तः । तवा-
 सतीः प्रवृत्तीर्वशीकृत्य नित्यं पुण्यकृत्यचक्रं निर्वर्त्तय । जीवनस्य विविधासु च
 दृष्टासु त्वं समभावं रक्ष । यथा तव स्वस्यात्मनो मङ्गलवर्द्धने, तथा
 पुण्ये सत्यस्य वर्त्तनि पत्नीं नेतुं यत्नवान् भव । शिष्टया दृष्टान्तेन नित्यं
 तां कल्याणकृतसु गृहकृत्येषु संरतां रक्ष यत् सा सत्यसुखवर्त्तनि चिरं ते
 सखीव चरेत् ।

एकान्तमनसा तस्योपरि स्थापय निर्भरम् ।
 हितार्थं ते यदेवाद्यं दिशत्यत्रानुतिष्ठ तत् ॥
 पत्ये भक्तिमती स्यात्स्वं साधुकर्मणि सोद्यमा ।
 विवादो वाऽभिमाचारो माभूत्ततः कदाचन ॥

चिन्तां वाक्यञ्च कार्यञ्च पवित्रं रक्ष सन्ततम् ।
 नित्यं पतिसहाया स्या नियुक्तात्मोन्नताविष्ट ॥ ५२ ॥
 आशीर्वाचनमेवं स आचार्यः समुदीरयेत् ।
 शाश्वतस्य च सत्यस्य शान्तेर्भवतु वर्त्मनि ॥
 चिरं विचरितुञ्चेष्टः सहायः करुणालयः ।
 दम्पत्योर्भूण्यलत्र शिवं सत्यञ्च सुन्दरम् ॥
 यत् किञ्च तेन सर्व्वेण निलयं सुखिनौ चिरम् ।
 मण्डल्यान्तु करोतुस्य नतनस्य विधेरिह ॥ ५३ ॥

५२ । कर्मणेति । श्रीमन्नसुकि, यत् कर्म तव पदुर्हिताय स्यात्
 कर्मणा मनसा वाचा तदत्रानुतिष्ठ । एकान्तमनसा तस्योपरि निर्भरं
 स्थापय, यदेवाद्यं तव हितार्थं दिशति तदत्रानुतिष्ठ । पत्ये ॥ भक्तिमती,
 साधुकर्मणि सोद्यमा स्याः । ततः कदाचन विवादोऽभिमाचारो वा
 माभूत् । सन्ततं चिन्तां वाक्यं कार्यञ्च पवित्रं रक्ष, पतिसहाया नित्य-
 मात्मोन्नतौ नियुक्ता स्याः ।

५३ । आशीर्वाचनमिति । स आचार्यः, एवम् आशीर्वाचनम् उदी-
 रयेत् । ईशः करुणालयः शाश्वतस्य सत्यस्य शान्तेः वर्त्मनि नित्यं
 विचरितुं दम्पत्योः सहायो भवतु, यत् किञ्च सत्यं शिवं सुन्दरञ्च सर्व्वेण
 तेन तयोर्निलयं भूयतु, अथ नूतनविधेमण्डलां तौ चिरं सुखिनौ
 करोतु ।

निर्वर्त्तयेद्गुह्यं सङ्गीतेनोपयोगिना ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति समुदीर्यत सङ्गते ॥ ५४ ॥

यत्रास्ति संशयः सन्ततीनां दायप्रये ततः ।

साक्षिवयसमक्षन्तु राजपूरुषसन्निधौ ॥

कुर्यातां स्वाक्षरादींश्च तासामधिकृतेरिह ॥ ५५ ॥

इति विवाहकर्म ।

—०—

अन्त्येष्टिक्रिया ।

माभूत्तुल्यमौदास्यं मृत्युकाले द्युपस्थिते ॥ १ ॥

अस्मात्लोकाश्चान्तिमं तत् प्रयाणममरात्मनः ।

दृश्यं स्याद्गभीरं प्रास्तुतिकव्यापार एव हि ॥ २ ॥

५४ । निर्वर्त्तयेदिति । उपयोगिना सङ्गीतेन अगुह्यं निर्वर्त्तयेत् ।
उपासनार्थं सङ्गतेः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति समुदीर्यत ।

५५ । यत्रेति । ततः यत्र सन्ततीनां दायप्रये संशयः अस्ति तत्र
साक्षित्रयसमक्षं राजपूरुषसन्निधौ तासां सन्ततीनाम् अधिकृतेः अधि-
कारार्थम् दायस्थेति शेषः स्वाक्षरादीन् च कुर्यातां दम्पती ।

इति विवाहकर्म ।

—०—

१ । अन्त्येष्टिक्रियां वक्तुमाह माभूदिति । मृत्युकाले हि उप-
स्थिते तुल्यम् औदास्यं वा मा भूत्, तत्कालस्य गाम्भीर्यपूर्णत्वान् ।

२ । अस्मादिति । अस्मात् लोकात् अमरात्मनः अन्तः तत् प्रयाणं
सगम्भीरं दृश्यं प्रास्तुतिकव्यापारः एव हि स्यात् ।

स व्यवस्थापयिष्यायं याता पार्थिवमात्मनः ।
 परलोकं विधिपूर्वम् मिलितेभ्यस्ततः स तु ॥
 बन्धुस्वजनदासेभ्यो यक्ष्णीयाद्यानसम्मतिम् ।
 आश्रिप्तं चुम्बनं मानं दद्यादन्तिमवाचनम् ॥ ३ ॥
 शय्यापार्श्वगतस्तेऽपि ब्रूयुर्वाचस्तथान्तिमाः ।
 यच्छ्रेयुश्च यतात्मानः प्रयाणानुमतिं शुभाम् ॥ ४ ॥
 ऐहलौकिककर्तव्यमेवं सम्पादयन् स तु ।
 वाञ्छेभ्यो विषयेभ्योऽत्र निवृत्यान्तर्विषेत्ततः ॥
 कृत्यं प्रास्तुतिकं निर्व्वर्त्तयितुं पारलौकिकम् ॥ ५ ॥
 प्रिया निकटसम्बन्धा ज्येष्ठा अध्यात्मवर्त्मनि ।
 तत्र गम्भीरनिर्याणे कुर्व्वन्तु स्य सहायताम् ॥ ६ ॥

३ । परलोकगमनोन्मुखस्य कर्त्तव्यमाह स इति । स परलोकं याता
 आत्मनः पार्थिवं दायं विधिपूर्वम् व्यवस्थापयेत् । ततः तदनन्तरं स तु
 मिलितेभ्यः बन्धुस्वजनदासेभ्यः यानसम्मतिं प्रयाणसम्मतिम् यक्ष्णीयात् ।
 आश्रिप्तं चुम्बनं मानम् अन्तिमवाचनं दद्यात् तेष्वपि यथोपयुक्तमिति
 शेषः ।

४ । मिलितानां कर्त्तव्यमाह शय्येति । शय्यापार्श्वगताः ते अपि
 तथा अन्तिमाः वाचः ब्रूयुः, यतात्मानः शुभां प्रयाणानुमतिं च यच्छ्रेयुः ।

५ । प्रयातुः परलोकगमनसमुचितकृत्यमाह ऐहलौकिकेति । स
 प्रयाता तु एवं ऐहलौकिककर्त्तव्यं सम्पादयन् वाञ्छेभ्यः विषयेभ्यः निवृत्य
 पारलौकिकं परलोकगमनसम्पर्कोनं प्रास्तुतिकं कृत्यं निर्व्वर्त्तयितुं ततः
 अन्तः विधेत् ।

६ । अपरेषां कृत्यमाह प्रियारति । प्रियाः प्रियजनाः निकटसम्बन्धाः
 स्वजनाः अध्यात्मवर्त्मनि ज्येष्ठाः तत्र गम्भीरनिर्याणे अस्य सहायतां
 कुर्व्वन्तु ।

प्रार्थनाध्ययनं श्रौतं स्तोत्रं सङ्गीतमेव च ।
 अन्यत् तत्सममस्यै तैः सम्पाद्यं येन बोधितः ॥
 विश्वासायानुतापायाशायै स्यात् पारलौकिके ।
 वस्तुत्वेऽसौ पुनर्जायत तत्र पूर्णप्रमाणतः ॥ ७ ॥
 अनन्तजलधेः पारे दण्डायमान इत्यसौ ।
 तदानुभाव्यतां तूर्णं विश्वासपोतमाश्रयन् ॥
 दूरवर्तिनि निलये यास्यतीति च सम्प्रति ॥ ८ ॥
 अनुभवतु कलप्राणी माता स्नेहमयी त्वमुम् ।
 नेतुं तन्नामुना नित्यं विद्यमाना महर्षिभिः ।
 आहूयमानः सानन्दध्वनिभिरेति तत्त्वतः ॥ ९ ॥
 अतीऽस्याः संसृतेष्विन्ता वासनासुं कदाचन ।
 मा परिभूदार्त्तनादो मा क्षीणीत् क्रन्दनं पुनः ॥
 साहसञ्च तदा सर्व्वं अवस्था मिलितास्तथा ।
 भवन्तु यत् समावस्था स्यादस्य रक्षिता दृशोः ॥

७ । प्रार्थनेति । प्रार्थना, श्रौतम् अध्ययनं स्तोत्रं सङ्गीतम् एव च तत्-
 समम् अन्यत् असौ प्रयात्रे तैः स्वगणादिभिः सम्पाद्यम् । येन सङ्गीता-
 दिना विश्वासाय अनुतापाय आशायै बोधितः तत्र पारलौकिके वस्तुत्वे
 असौ प्रयाता पुनः जायत स्यात् ।

८ । अनन्तेति । अनन्तजलधेः पारे दण्डायमानः इति तूर्णं विश्वास-
 पोतम् आश्रयन् दूरवर्तिनि निलये सम्प्रति यास्यति इति च असौ याता
 तदा तैः अनुभाव्यताम् ।

९ । अनुभवत्विति । माता कलप्राणी स्नेहमयी तु असुं परलोकप्रस्थितं
 जनं तत्र परलौकिके नेतुम् असुना सह विद्यमाना, महर्षिभिः सानन्द-
 ध्वनिभिः आहूयमानः इति तत्त्वतः असौ अनुभवतु ।

गतिः स्वर्गादिशा पृथ्वीदिशा जातु भवेन्न तु ।
 वचोभिर्मन्त्रणैर्वात्र स बन्धुर्बः सहायकः ॥ १० ॥
 स्वजना बान्धवा यूयं न पिञ्जरगतं पुनः ।
 रक्षितुं तं खगं जातु यत्नमातिष्ठत स्वतः ॥
 उद्यतस्य खमुद्गन्तुं सहाया भवतास्य च ।
 उद्यायाद्यदिमुक्तः सन् प्रभोर्नाम प्रकीर्तयन् ॥ ११ ॥
 न किञ्चिन्मृत्युप्रयायाभस्तत्र मधुरं पुनः ।
 प्रियान्नाम्नस्ततः सर्वे ये तं सम्मानयन्ति च ॥
 प्रीणयन्ति प्रयाणार्थमुद्यतं कीर्तयन्ति च ।
 नामास्य करुणासिन्धोर्हृदयन्तु स्व तपनः ॥ १२ ॥
 एवं स प्रस्तुतो दृष्टिं निःक्षिप्य परमां ततः ।

१० । अतदिति । अतः अतएव अस्याः संहतिः चिन्तावासना कदाचन
 असुं मा परिभूतं पराभूतम् अधोरं मा कार्षीतु, मा आर्सेनादः क्रन्दनं
 पुनः साहसं च क्षेपेत् । तदा सर्वाः अवस्थाः तथा मिलिताः भवन्तु यत्
 अस्य समावस्था रक्षिता स्यात्, दृष्टोः गतिः स्वर्गादिशा भवेत् न तु जातु
 पृथ्वीदिशा । अत्र यः वचोभिः मन्त्रणैः वा हर्षवद्भक्तिरिति श्रेष्ठः सहायकः
 स बन्धुः ।

११ । स्वजना इति । हे स्वजनाः बान्धवाः यूयं तं खगम् आत्मरूपिणं
 पुनः पिञ्जरगतं यथा स्यात् तथा रक्षितुं जातु न यत्नम् आतिष्ठत । स्वतः
 खम् उद्गन्तुम् उद्यतस्य अस्य सहायाः भवत, यत् विमुक्तः सन् प्रभोः
 नाम प्रकीर्तयन् उद्यायात् ।

१२ । न किञ्चिदिति । अत्र मृत्युप्रयायायां प्रियात् नाम्नः ईश्वरस्येति
 श्रेष्ठः न पुनः किञ्चित् मधुरम् अस्ति । ततः ये सर्वे प्रयाणार्थम् उद्यतं
 तं सम्मानयन्ति प्रीणयन्ति च अस्य करुणासिन्धोः नाम इह कीर्तयन्तु
 अस्य तत् मनः जादयन्तु मृत्युभयनिरसनेन भगवद्भक्त्या हर्षेति श्रेष्ठः ।

पार्श्ववर्तिषु नयने निमौल्य शान्तिमहृदा ॥
 प्रभोर्वाहौ तदात्मानमर्पयेत् सुसमाहितः ॥ १३ ॥
 हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु ततः पितः ।
 शान्तं सर्व्वं वक्षसि ते प्राप्तं शान्तिं चिरन्तनीम् ॥
 अर्थये चानुमन्यस्व त्वमाशा नित्यकालिकी ।
 पिता माता प्रियस्त्वच्च नय मां मे गृहे सुखे ॥ १४ ॥
 गताः प्राणा इति वैद्ये वदत्यस्य कलेवरम् ।
 धौतं सुगन्धिसमितं कुर्यात् केशप्रसाधनम् ॥
 नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितमनन्तरम् ।
 शय्यायां नूतनायाञ्च शयानं छादितं पुनः ॥
 शुक्लेन वाससा नूत्रेनानावृतमुखं तदा ॥ १५ ॥

१३ । एवमिति । एवं सः प्रसूतः ततः पार्श्ववर्तिषु चरमां दृष्टिं निःक्षिप्य शान्तिमहृदा शान्तियुक्तहृदयेन नयने निमौल्य सुसमाहितः तदा आत्मानं प्रभोः वाहौ अर्पयेत् ।

१४ । हृदयमिति । ततः तदनन्तरं हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु । हे पितः सर्व्वं शान्तम् (निदत्तम्) । ते तव वक्षसि चिरन्तनीं शान्तिं प्राप्तुम् हि अर्थये अनुमन्यस्व (तां शान्तिमिति शेषः) । त्वं नित्यकालिकी आशा, त्वच्च पिता माता प्रियः, मां ते सुखे गृहे नय—

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१५ । गता इति । गताः प्राणाः इति वैद्ये वदति, अस्य कलेवरं धौतं सुगन्धिसमितं सुगन्धियुक्तं केशप्रसाधनं कुर्यात् । अनन्तरम् नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितं कलेवरमिति शेषः नूत्रायां शय्यायां शयानं पुनः नूत्रेन शुक्लेन वाससा अनावृतमुखं यथा स्यात् तथा तदाच्छादितं च कुर्यात् ।

पाटलापुष्पसलिलैः सिक्ता पुष्पैर्नवैस्ततः ।
 नानावर्णविचित्रैस्तु श्रया स्यादाचिता शुभा ॥ १६ ॥
 प्रधानाः शोकिनस्तत्र प्रयातं परिवेष्ट्य च ।
 जानूपर्युपविष्टास्ते प्रार्थयेरन् समाहिताः ॥
 शोकार्त्तानां परमेश विधेहि करुणां प्रभो ।
 विमोचयाश्रुसम्पातं शान्तिनिःश्वसितं तव ॥
 उद्दिग्नेषु च वित्तेषु प्रेरयात्र चिरन्तन ।
 परात्मन् तव शान्तिञ्चानन्दं त्वमात्मने चिरम् ॥
 विश्राणयालये दासं सौभाग्यविपुलं कुरु ॥ १७ ॥
 विश्रुतायाञ्च वार्त्तायां कुट्टीरे वितते शुभे ।
 मिलिता बान्धवाः स्युस्ते नीतं यत्र कलेवरम् ॥
 गतेषु चरमां दृष्टिं निपात्य तेषु शोकिषु ।
 प्रधानो वा पुरोधो वा पुष्पमालां शवोपरि ।
 वितानयेत् मुखं तस्य च्छादयेत् तदनन्तरम् ॥ १८ ॥

१६। पाटलेति । पाटलापुष्पसलिलैः श्वतरक्तवर्णयुक्तपुष्पाविशेषैः
 गोलाव इति ख्यातेः वामितेः सलिलैः सिक्ता ततः नानावर्णविचित्रैः
 पुष्पैः तु शुभा श्रया आचिता स्यात् ।

१७। प्रधाना इति । तत्र प्रधानाः ते शोकिनः प्रयातं जनं परिवेष्ट्य
 च जानूपर्युपविष्टाः समाहिताः प्रार्थयेरन् । प्रार्थनामाह शोकार्त्तानामिति ।
 हे शोकार्त्तानाम् प्रभो परमेश, करुणां विधेहि, अश्रुसम्पातं विमोचय,
 यत्र तव शान्तिनिःश्वसितं प्रेरय । हे चिरन्तन परात्मन्, आत्मने चिरं
 तव शान्तिम् आनन्दं च विश्राणय, तव आलये दासं सौभाग्यविपुलं
 कुरु ।

१८। विश्रुतायामिति । बान्धवाः ते वार्त्तायां विश्रुतायां च यत्र
 कलेवरं नीतं तत्र वितते शुभे कुट्टीरे यद्वाग्निं मिलिताः सुगः । चरमां

पुरोधाः प्रार्थयेतैवं बन्धुजनमध्यगः ।
 “जनानां ज्ञानिसंघस्य चिरन्तन परेश्वर ॥
 करे नियतयो यस्य तवासन्तोऽथ यस्य ते ॥
 गभीरशोकसन्तप्तैर्हृदयैरशुसन्भृतैः ।
 नेत्रैरयमुपैमन्त्र्यां विनयेन प्रियस्य नः ॥
 भ्रातुर्हि मृत्युरस्मांश्च सन्तप्तान् कृतवान् शुचा ।
 निःक्षिप्तवान् परीवारान् शोके वाक्यातिगो प्रभो ॥
 पश्य करुणनेत्रेण हे पितः करुणानिधे ।
 असहायानिमान् शोकसन्तप्तान् धी निपातिताः ॥
 धूलौ सम्यग्भूमवित्ता ह्लादयोत्थापय क्षिमान् ।
 सहायोभव चास्माकमर्पणायाञ्च ते विभो ॥
 भवेम यत् क्षमा वक्तुं भवत्त्रिच्छा यथा तव ।
 मिथ्या सर्व्वं परमेश सत्यं त्वं केवलं प्रभो ॥
 इहामुञ्च ततस्त्वां नः सर्व्वस्वं कर्तुमीश्वर ।
 शिञ्जयायं हि नो भ्राता संसारस्य निबन्धनात् ॥
 विमुक्तश्चिन्तनदुःखाद् भावात् सर्व्वविधात् पुनः ।
 अनुग्रहाण यद्यातुरात्मास्य मङ्गलालय ।
 नृत्वायां वसतौ त्वहिं गन्ता स्यान्नितरां त्वयि ॥
 विश्वासेऽनुग्रहेणायं तवामेधेन शुद्धिमान् ।
 चिरं चिरन्तनं सौख्यमानन्दं लभतां त्वयि ॥ १८ ॥

दृष्टिं निपात्य तेषु गतेषु श्लोकिषु प्रधानः पुरोधाः पुरोहितः वा श्रवोपरि
 पुष्पमालां वितानयेत्, तदनन्तरं तस्य प्रयातस्य मुखं ह्लादयेत् ।

१८ । पुरोधा इति । बन्धुजनमध्यगः पुरोधाः पुरोहितः एवं प्रार्थयेत्

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्व्वे ब्रूयुः समागताः ॥ २० ॥

श्लोकिभिः स्वजनैर्मित्रैरनुयातं कक्षेवरम् ।

भद्रोचितायां खट्वायामुपरि स्थापितं तदा ।

नयेत् श्लश्याने गान्धोर्व्योणीपशुक्तेन सर्व्वथा ॥ २१ ॥

रजन्या घोरयामे च भेषे वर्षति वा यदि ।

विघ्ने चान्यविधे वापि स्यात् कालापेक्षणन्तदा ॥ २२ ॥

—हे चिरन्तन परेश्वर, यस्य तव करे जनानां जातिबंधस्य नियतयः, यस्य ते सन्निधौ वयमसन्तः, तं त्वां वयं गभीरशोकसन्तप्तैः हृदयैः अश्रु-
सम्भृतैः नेत्रैः विनयेन च उपैमः । प्रियस्य हि नः भ्रातुः नृत्युः अस्मान्
शुचा सन्तप्तान् क्षतवान्, परीवारांश्च वाक्यातिग्रे श्लोके निःक्षिप्तवान् ।
हे प्रभो, हे पितः कुरुक्षेत्रादि असह्यायान् इमान् श्लोकसन्तप्तान् पश्य,
ये सम्यक् भद्रचिन्ताः धूलौ निपातिताः । इमान् उत्थापय, ज्ञादय,
तुभ्यम् अस्माकम् अपेक्षाय सहायो भव यत्, हे विभो, वक्तुं क्षमा भवेम
यथा तव इच्छा, तथा भवतु । हे प्रभो परमेश, सर्व्वे मिथ्या, केवलं त्वं
सत्यम् । ततः, हे ईश्वर, इहासुत्रं त्वां सर्व्वस्वं कर्तुं नः शिक्षय । अयं
हि नः भ्राता (भगिनी वा) संसारस्य निबन्धनात् चिन्तनात् दुःखात्
सर्व्वविधात् भारात् पुनः विमुक्तः । अनुग्रहाय यत् यातुः अस्य आत्मा,
हे मङ्गलाक्षय, नृजायां वसतौ नितरां त्वयि विश्वासे ऋद्धिं गन्ता, तव
अमेयेन अनुग्रहेण शुद्धिमान् अयं चिरन्तनं सौख्यम् आनन्दं त्वयि
चिरं लभताम् ।

२० । शान्तिरिति । समागताः सर्व्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति
ब्रूयुः ।

२१ । श्लोकिभिरिति । श्लोकिभिः स्वजनेः मित्रैः अनुयातं भद्रो-
चितायां खट्वायाम् उपरि स्थापितं कक्षेवरं तदा सर्व्वथा उपशुक्तेन
गान्धोर्व्येण श्लश्याने नयेत् ।

२२ । रजन्या इति । चेत्तु यदि रजन्याः घोरयामे, भेषे वर्षति वा

परिष्कृतायां चित्तायां भूमौ तत्र उपस्थितिः ।
 देहसम्भावितां खट्वं स्थापयेच्च ससम्भ्रमम् ॥ २३ ॥
 प्रचुरैरिन्धनैः शुष्कैर्दाहैर्विरचयिष्यताम् ।
 तथानल्पत्वमस्याः स्थापयेच्च हस्तप्रमाणतः ।
 अधिका स्यात् तनोरस्य प्रयातस्यान्ततो हि वा ॥ २४ ॥
 यथाच्छादित एवायं तथा कायन्तु शय्यया ।
 न्यस्येच्चितोपरि स्वस्थं तथा तच्चन्दनेन्धनैः ॥
 कुर्व्यादावृतमस्यांशः कोऽपि न स्यादहिर्गतः ॥ २५ ॥
 न तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन धर्षयेन्न तु ।
 भस्माङ्गं वा प्रकुर्वीत यदन्यद्वर्षरोचितम् ॥
 छत्पीडाकरमत्राग्निं भाभूयतेऽपि मानभाक् ॥ २६ ॥

यदि, अन्यविधिं च विधे वा अपि स्यात् ऋतुरिति शेषः तदा काला-
 पेक्षया स्यात् ।

२३ । परिष्कृतायामिति । तत्र हस्तशाने उपस्थिते कलुषरे इति
 शेषः परिष्कृतायां भूमौ देहसम्भावितां खट्वं ससम्भ्रमं स्थापयेत् च ।

२४ । प्रचुरैरिति । यथा अस्याः चित्तायाः अनल्पत्वम् आकारेण
 अनूयनत्वं स्यात् तथा प्रचुरैः शुष्कैः दाहैः इन्धनैः चित्तो विरचयेत्
 वा चित्ता प्रयातस्य अस्य तनोः अन्ततः दीर्घं हस्तप्रमाणतः अधिका
 स्यात् ।

२५ । यथेति । अयं कायः यथा एव आच्छादितः तथा शय्यया
 चित्तोपरि स्वस्थं न्यस्येत् । तं कायं चन्दनेन्धनैः तथा आवृतं कुर्व्यात्
 यथा अस्य कायस्य कः अपि अंशः वहिर्गतः न स्यात् ।

२६ । न तमिति । तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन न धर्षयेत् भस्माङ्गं न कुर्वीत
 अन्यत् यत् वर्षरोचितं न तत् प्रकुर्वीत । अस्मिन् देहविषये अत्र यत्

चन्दनकाष्ठखण्डाश्च घूपञ्चागरकादिकम् ।
 न्यस्येक्षितोपरि गन्धद्रव्याणि तानि यत्नतः ॥ २७ ॥
 प्रधानः शोकिना वाय पुरोधाः स पुरोगतः ।
 चिताया वर्त्तिमुक्तां वा धृत्वा प्रज्वलितां करे ॥
 दक्षिणे योजयेत्तस्याभेजं प्रार्थनमुच्चरन् ।
 नाम्नेश्वरस्य दहनं पावनं योजयाम्यहम् ॥
 प्रयातस्य परित्यक्ते देहे धक्षति नक्षति ।
 नश्वरं खलु यन्नित्यममरं जीवति प्रभो ।
 रक्षास्याशास्रं चात्मानं दिव्यधास्त्रि कृपानिधे ॥ २८ ॥
 दग्धे देहे समये तु प्रोज्ज्वले भाजने ततः ।
 धातुविनिर्भिते भस्म यद्वया निहितं नयेत् ॥ २९ ॥

कृतपीडाकरं तत् मा भूत् । कथम् ? नृते अपि मानभाक् अयं देह इति शेषः ।

२७ । चन्दनेति । चन्दनकाष्ठखण्डान् च घूपं अगारकादिकं तानि प्रसिद्धानि गन्धद्रव्याणि च यत्नतः चित्तोपरि न्यस्येत् ।

२८ । प्रधान इति । शोकिना प्रधानः अथवा स पुरोधाः पुरोहितः चितायाः पुरोगतः प्रज्वलितां वर्त्तिमुक्तां वा दक्षिणे करे धृत्वा एवं प्रार्थनम् उच्चरन् तस्यां चितायां योजयेत्—इश्वरस्य नाम्ना प्रयातस्य परित्यक्ते देहे अहं पावनं दहनं योजयामि । यन्नश्वरं तत् खलु धक्षति नक्षति, अमरं नित्यं जीवति । प्रभो कृपानिधे, दिव्यधास्त्रि अस्म्य आत्मानं रक्ष आशास्रं च ।

२९ । दग्ध इति । समये देहे दग्धे तु धातुविनिर्भिते प्रोज्ज्वले भाजने यद्वया निहितं भस्म ततः रक्षाशानभूमिः नयेत् यद्वमिति शेषः ।

तत् पात्रं निलये रक्षेद् योग्ये स्थाने प्रयत्नतः ।
यावच्छ्राद्धदिनं तत्र समाधिप्रोथितं भवेत् ॥ ३० ॥
इत्यन्येष्टिः ।

आह्नकर्म ।

शोकः स्वाभाविकः स्यान्न जातु शोकप्रदर्शनम् ॥ १ ॥
उन्मूलयेन्न शोकं वा शोकित्वच्छलमावहेत् ॥ २ ॥
सहानुभूतिः स्नेहश्च स्वाभाविको ह्यकृत्रिमः ।
प्राप्नोतु वहिरुच्छ्वासं शोकं हृत्तं व्यनक्तु च ॥ ३ ॥
आमोदः सुखभागश्चोत्सवः किं पूर्व्ववत् तया ।
अनुष्ठेयो यदा मान्यः सम्पर्की प्रिय एव वा ॥

३० । तदिति । तत् पात्रं भस्मपूर्णं निलये रक्षेद् योग्यस्थाने आह्नदिनं
यावत् प्रयत्नतः रक्षेत्, तत्र आह्नदिने समाधिप्रोथितं भवेत् भस्मपूर्ण-
पात्रमिति शेषः ।

इत्यन्येष्टिः ।

१ । शोक इति । शोकः स्वाभाविकः स्वभावसमुत्पन्नः स्यात् जातु
कदाचित् शोकप्रदर्शनं शोकाशुपस्थितावपि यथैव शोकोऽभूदेवं प्रदर्शनं
न स्यात् ।

२ । उन्मूलयेदिति । न शोकम् उन्मूलयेत् उच्छिन्नं कुर्यात् बल-
पूर्व्वकं तदेवं रुन्ध्यादिति भावः, न वा शोकित्वच्छलम् आवहेत् । एकत्र
स्वाभाविकक्रियारोधादिनिष्ठापातः, अन्यत्र कपटाचरणमित्युभयत्र दोष-
दृष्टत्वम् ।

३ । सहानुभूतिरिति । सहानुभूतिः स्वाभाविकः अकृत्रिमः स्नेहः
च हि वहिः उच्छ्वासं प्राप्नोतु, हृत् हृदयं तं शोकं च व्यनक्तु ।

प्रयातोऽथ कठोरत्वमनिलिप्तत्वमत्र वा ।
 मन्वानेन प्रदर्शितं पापञ्चाशुविमोचनम् ॥
 मा भूदेवं कदाचित्ते परमेशप्रसादतः ॥ ४ ॥
 परमेशग्रहे जातु न स्याद्बुद्ध्यशून्यता ।
 उदासीनजनानान्तु कठोरो धर्म एव वा ॥
 सर्व्वं तत्र भवेन्नित्यं स्वभावानुगतं पुनः ॥ ५ ॥
 अनतिक्रम्य सीमानं परिमाणं भवत्विह ।
 शोकः शोककृतामस्य नातिरेकः कदाचन ॥ ६ ॥
 शोकातिरेको मस्तिष्कं विकरोति करोति च ।
 रोगञ्चोत्पादयत्येषोऽविश्वासञ्च विधातरि ॥
 चिरविपादभावञ्च पारुष्यं प्रकृतेः पुनः ।
 विकलयति विश्वासमाशं प्रेमाणमप्यहं ।
 नित्यं मानवविद्वेषपरं तं कुरुते जनम् ॥ ७ ॥

४ । आमीद इति । यदा मानः सम्पर्को प्रियः एव वा प्रयातः, किं त्वया पूर्व्ववत् आमीदः सुखभोगः उत्सवः च अनुष्ठेयः ? अथ पक्षान्तरे अशुविमोचनं पापं मन्वानेन त्वया अत्र गृह्यतेत्यायां कठोरत्वम् अनिलिप्तत्वम् वा प्रदर्शितं । परमेशप्रसादतः ते न कदाचित् एवं मा भूत् । उभयत्र हृदयशून्यत्वमनो ह्येवम् ।

५ । परमेशीति । जातु कदाचित् परमेशग्रहे हृदयशून्यता उदासीनजनानां तु कठोरः धर्मः एव वा न स्यात् । तत्र पुनः सर्व्वं नित्यं स्वभावानुगतं स्वभाविकं भवेत् ।

६ । अनतिक्रम्येति । सीमानं परिमाणम् अनतिक्रम्य इह शोककृतां शोकः भवतु । अस्य शोकस्य अतिरेकः कदाचन न भवतु इति शेषः ।

७ । शोकातिरेकस्य फलमाह शोकातिरेक इति । एषः शोकातिरेकः मस्तिष्कं विकरोति तस्य विकारं जनयति, रोगं च करोति, विधातरि

विश्वासिंस्तव श्लोकोऽयं भवत्वितथः सदा ।
 परमेशविहीनानामविश्वासवतामिह ॥
 आर्त्तनादाऽथ चित्कारो माभूञ्जातु तवैश्वरे ।
 परेऽमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवत्ययम् ॥
 प्रशान्तवेगो भावेन निर्भरार्पणयोगीस्तथा ।
 विश्वासस्य विरागस्य भावस्याध्यात्मिकस्य च ॥
 दीनतायाश्च फलवान् वर्द्धनाय भवत्वसौ ॥ ८ ॥
 नियोजितः परेणोच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये ।
 श्लोकोऽस्तुतश्च निर्दिष्टः संयमाय यतोवयम् ॥
 स्मराम जीवनस्यास्याधुवत्वं धनसम्पदाम् ।
 मानानां गौरवाणाम् पार्थिवानामपार्थिताम् ॥
 अन्विष्याम नित्यकालगतं जीवनसम्पदम् ॥ ९ ॥

अविश्वामं च चिरविषादभावं च प्रकृतेः स्वभावस्य पारुष्यं पुनः
 उत्पादयति, विश्वामम् आशाम् प्रेमाणम् अपि अहो विकलयति तं
 श्लोकपरं जनं नित्यं मानवविदेषपरं कुरुते ।

८ । श्लोकप्रकारमाह, विश्वामिन्निति । हे विश्वासिन्, तव अयं
 श्लोकः सदा अवितथः भवतु । इह तव अयं श्लोकः परमेशविहीनानाम्
 अविश्वासवताम् आर्त्तनादः अथवा चित्कारः जातु कदाचित् मा भूत् ।
 अत्र तु तव अयं श्लोकः परे परमेश्वरे अमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवतु ।
 किम्भूतः ? निर्भरार्पणयोः भावेन प्रशान्तवेगः, तथा विश्वासस्य
 विरागस्य आध्यात्मिकस्य च भावस्य दीनतायाश्च वर्द्धनाय असौ श्लोकः
 फलवान् तत्तद्भाववर्द्धनेन फलवाञ्छ भवतु ।

९ । कथं स्यादयं फलजनकस्तदाह नियोजितइति । परेण परमेश्वरेण
 उच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये श्लोकः नियोजितः, नृत्यः च संयमाय विनयनाय

ऊर्द्धं सप्तदिवसेभ्यो दिनाम्भृत्योरिहान्ततः ।
 शोकार्थं विस्मृजेदेकविधत्वेन दिनान्यतः ॥
 ऊर्द्धकालोऽपि निर्दृष्टो भवेच्छोकातिरेकतः ।
 सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्रापि सम्भवात् ॥ १० ॥
 ध्रियेरन् शोकचिह्नानि देशजात्यनुसारतः ।
 अतिकृच्छ्राणि देहस्य कर्षणानि परित्यजेत् ॥
 वार्वराणि च हेयानि स्वास्थ्यभङ्गकराणि च ॥ ११ ॥
 अन्येषु शोकचिह्नेषु चैकत्वरक्षणाय तु ।
 चीवरखण्डमेकञ्च गैरिकं विभ्रयादतः ॥
 तदेवात्रार्थभूमौ हि वैराग्यचिह्नमुत्तमम् ॥ १२ ॥

निवृत्तः, यतः वयम् अस्य जीवनस्य अधुवत्सु, पार्थिवानां धनसम्पदा
 मानानां गौरवाणां च अपार्थतां स्मराम, नित्यकालगतां जीवनसम्पदम्
 अन्विष्याम ।

१० । शोककालं निर्दृष्टमाह ऊर्द्धमिति । शब्दोः दिनात् इह
 अन्ततः सप्तदिवसेभ्यः ऊर्द्धं शोकार्थम् एकविधत्वेन एकसम्बन्धत्वेऽपि कस्य-
 चित् पञ्च कस्यचित् सप्तेत्यादिकमनियमं परिहाय दिनाः उत्सृजेत् ।
 शोकातिरेकतः सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्र अपि सम्भवात् अतः
 सप्ताहात् ऊर्द्धं कालः अपि निर्दृश्यः ।

११ । ध्रियेरन्मिति । देशजात्यनुसारतः शोकचिह्नानि ध्रियेरन् शोकि-
 नेति श्रेयः । अतिकृच्छ्राणि वार्वराणि वार्वरोक्षितानि हेयानि स्वास्थ्यभङ्ग-
 कराणि च यानि देहस्य कर्षणानि तानि परित्यजेत् ।

१२ । अन्येष्विति । अन्येषु शोकचिह्नेषु एकत्वरक्षणाय तु एकं
 गैरिकं चीवरखण्डं च विभ्रयात्, यतः अत्र आर्थभूमौ तत् एव हि उत्तमं
 वैराग्यचिह्नम् ।

परिच्छेदे भोजने तु सहजत्वमतीव च ।
 आमोदे परिहासे च भोगे स्याद्वीतरागिता ॥ १३ ॥
 ज्ञापनायावधानाय परेषां गैरिकं पुनः ।
 सुदीर्घं वसनञ्चैकं भूमिस्थं गृहस्य च ॥
 स्थापयेत्लम्बमानं तज्जनगीचरप्रावृत्तौ ॥ १४ ॥
 शोककालावसाने चाष्टमेऽङ्गे शोककारिणः ।
 अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः परिष्कृतिञ्च ते ॥
 विदध्युः श्रेणीबन्धञ्च कुर्युः प्रापयितुं पुनः ।
 समाधिभूमिं तत् पात्रं स्थापितं भस्म यत्र वै ॥ १५ ॥
 शोककृतां प्रधानां हि नयित्तद्वाजनं स्वयम् ।
 बन्धुषु च वहेत् प्रोक्तं धुनानां गैरिकञ्च तत् ॥
 पताकासदृशं वासः सर्व्वं गान्भीर्य्यभावतः ।
 अथे सरेयुर्गायन्तो गीतं शोकप्रकाशकम् ॥ १६ ॥

१३ । परिच्छेद इति । परिच्छेदे भोजने तु अतीव सहजत्वं स्वाभाविकत्वम्, आमोदे परिहासे भोगे च वीतरागिता स्यात् ।

१४ । ज्ञापनायेति । परेषां ज्ञापनाय अवधानाय पुनः सुदीर्घम् एकं तत् गैरिकं वसनं च गृहस्य च भूमिस्थं लम्बमानं जनगीचरप्रावृत्तौ स्थापयेत् ।

१५ । शोकेति । शोककालावसाने च अष्टमे अङ्गे शोककारिणः अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः, ते परिष्कृतिं च विदध्युः, यत्र भस्म स्थापितं तत् पात्रं पुनः समाधिभूमिं प्रापयितुं श्रेणीबन्धं च कुर्युः ।

१६ । शोककृतमिति । शोककृतां प्रधानः हि तत् भाजनं पात्रं स्वयं नयेत् बन्धुषु च प्रधानः प्रोक्तं तत् गैरिकं च वासः पताकासदृशं धुनानः वहेत् ; सर्व्वं गान्भीर्य्यभावतः शोकप्रकाशकं गीतं गायन्तः अथ सरेयुः ।

उपस्थितेषु तत्रैवं प्रार्थयेत् पुरोहितः ।
 तवाज्ञया प्रयातस्य स्वर्गोऽयं पितरश्च तत् ॥
 निदधामो वयं भस्म पुण्यस्मारकलक्ष्मवत् ।
 आशिषा योजयेद् त्वं यस्यात्मा तव सन्निधौ ॥
 प्रयातः शान्तिमस्मै च जीवितेभ्यश्चिरन्तनौम् ।
 तां त्वं वितर वन्तुभ्यः दीयं नयेन्न जातुचित् ॥ १७ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

आवृणीत पुरोधास्तत् स्वयं कर्णिकमावहन् ।
 इष्टकैरिष्टकाक्षोदचूर्णजैः कर्हमैरिह ॥ १८ ॥
 स्तम्भं संस्थापयेत्तत्र काले यत्र मृतस्य च ।
 नामाङ्कितो निखायेत खण्डः श्वेतोपलस्य च ॥ १९ ॥
 सर्व्वं पूजाग्रहे वाद्य आङ्गस्थाने समागताः ।
 विशेष्युरासनेष्वत्राचार्य्यः कुर्यादुपासनम् ॥ २० ॥

१७। उपस्थितेष्विति । तत्र उपस्थितेषु पुरोहितः एवं प्रार्थयेत्—हे स्वर्गोऽयं पितरः, तव आज्ञया पुण्यस्मारकलक्ष्मवत् प्रयातस्य भस्म वयम् अत्र निदधामः, यस्य आत्मा तव सन्निधौ प्रयातः तस्य इदं त्वम् आशिषा-योजय, अस्मै जीवितेभ्यः च वन्तुभ्यः चिरन्तनीं तां शान्तिं त्वं वितर, या, इयं जातुचित् न नश्येत् ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१८। पुरोधा इति । पुरोधाः, स्वयं कर्णिकम् आवहन् इष्टकाक्षोद-चूर्णजैः कर्हमेः इष्टकैः इह तत् पात्रम् आवृणीत ।

१९। स्तम्भमिति । काले यथासमर्थं तत्र स्तम्भं स्थापयेत् यत्र स्तम्भं मृतस्य च नामाङ्कितः श्वेतोपलस्य च खण्डः निखायेत ।

२०। सर्व्व इति । सर्व्वं पूजाग्रहे अथवा आङ्गस्थाने—यदि पूजाग्रहे

अधीयेरन् प्रवचनानुपयुक्तानि यानि च ।
 अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा तेन विवृणीत सः ॥ २१ ॥
 शोककृतां प्रधानो वा ज्येष्ठपुत्रोऽथवा पुनः ।
 आहुकर्त्ता प्रार्थयेत् मृते पितरि पार्श्वतः ।
 उपविष्टो भवेत्तस्य भ्राता तत्समये समम् ॥
 अद्दास्त्वं प्रभो त्वं तमहरोऽस्य पितुस्तु नः ।
 मान्यस्य च प्रियस्यातो ऽसहायाः प्रस्थितेरिह ॥
 पितृहीना वयं कुत्र गतो जानीमहे न सः ।
 देशेनाविष्कृतेऽज्ञाते यत्र गच्छन्ति वै मृताः ॥
 प्रयागच्छन्ति न पुनर्जानीत तं न मानवः ।
 इदं जानीमहे यन्नः पिताधेः शोकतोऽस्य च ॥
 संसारस्य परीक्षाया मुक्तोऽन्यलोकमाविशत् ।
 पितुः पितस्त्वच्चरणे स्थानं देह्यात्मनेऽस्य च ॥
 विधेहि दिव्यं पुण्यं स शान्तिं यच्चिनुयाच्चिरम् ।
 सन्निधौ तव प्रेमास्यं प्रोज्ज्वलं त्वं विकाशय ॥
 तत्समीपे सहायोऽस्य भव पानाय सन्ततम् ।
 प्रेमासृतस्य ते हर्षसागरे मञ्जनाय च ॥
 अहो जानासि नितरामीश्वर त्वं हि किंविधाः ।
 असहाया वयं तस्य विरहे यः प्रपालकः ॥

आहुं स्यात् तत्र, अगत्या यत्र आहुकर्म स्यात् तत्र—समागताः अत्र
 आत्मनेषु विधीयुः, आचार्यः, उपासनं कुर्यात् ।

२१ । अधीयेरन्निति । तेन आचार्येण अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा
 यानि च उपयुक्तानि तत्कालोचितानि तानि प्रवचनानि अधीयेरन्, स
 आचार्यः विवृणीत व्याख्यायात् ।

रक्षको निर्भरस्नानं बलव्हासीत् विपत्सु च ।
 दुःखेषु संसृतौ चासौ पितस्ते शरणं वयम् ॥
 अस्मिन् शोके वियोगस्य दशायां दीनवत्सल ।
 गच्छामस्त्वं पिता पितृहीनानां यत् प्रभो स्वयम् ॥
 महायोद्धमहायानां विधेहि हृदये विभो ।
 दुःखार्त्तं विपदापन्ने शान्तिञ्च मधुरं वचः ॥
 सान्तु नाहोनहृदयं ब्रूहि नो दुःखितस्य तु ।
 त्वं सान्तु ना महानन्दः शोकानां त्वं निवृत्तये ॥
 अस्माकं हृदयं नाथ भोगान्मानाञ्च संसृतेः ।
 अध्रुवादध्रुवसम्पत्तिं दिव्यधाम्नो नय प्रभो ॥
 त्वमस्मान् सान्तु यस्मिन् ये हृता अस्मद्गृहे तव ।
 मिलिताः खलु ते सर्वे इति निश्चयवाक्यतः ॥
 सुखे तन्निलये काले चास्माकमागमिष्यति ।
 कृतकृत्या वयं स्यामो मिलनेश्वामरात्मभिः ॥
 पुनीश्व जोवनान्यस्मान् दिव्यधामोपयोगिनः ।
 कुरु त्वं गौरवं सर्वं तुभ्यं नित्येश्वर प्रभो ॥ २२ ॥

२२। शोककृतामिति । शोककृतां प्रधानः अथवा पुनः व्यष्टिपुत्रः
 आङ्गकर्त्ता सन् प्रार्थयेत्, पितरि मृते तत्समये ममम् तस्य पार्श्वतः
 भ्राता उपविष्टः भवेत्,—प्रभो, त्वम् अददाः, त्वं तमहरः । अस्य तु
 मानस्य प्रियस्य च नः पितुः अन्तः प्रस्थितेः वयम् असहायाः पितृहीनाः ।
 कुत्र स गतः न जानीमहे । देशे अनाविष्कृत्ये अज्ञाते यत्र मृताः
 गच्छन्ति, न पुनः प्रत्यागच्छन्ति, मानवः न तं जानीत । इदं जानिमहे
 यत् नः पिता अस्य संसारस्य आधेः शोकतः परीक्षायाः च मुक्तः अना-
 लोकम् आविष्टः । पितुः पितः, त्वच्चरणे अस्य आत्मने स्थानं देहि,

आचार्यः प्रार्थयेतैवमाशीर्वाकसुदीरयेत् ।
 कर्मण्यस्मिन् सुगन्धीरे शक्तिगन्धीप्रवर प्रभो ॥
 वयं धूलिसमाह्वान्तु सत्यमित्युपलब्धये ।
 शक्तावयं भवेमास्मिन् क्षणेऽयं न परक्षणे ॥
 बान्धवाः परिवाराय विभक्ता बहवः पुनः ।
 मोदयन्तेऽधनास्मात् हा लीयन्ते तेऽधनैव हि ॥
 एकाकी सम्बलैर्हीनो ह्यनन्ते कालमागरे ।
 आत्मा तरीं प्लावयति तस्मात्त्वां प्रार्थयामहे ॥
 हृन्नी नित्येऽत्र नित्याध्यात्मिके स्थापयितुं चिरम् ।
 विश्रुतां द्रष्टव्यास्माकं परचाक्षान् प्रयोजय ॥

विधेहि यत् न चिरं तव मन्त्रिणो दिव्यं पुण्यं शान्तिं च चिनुयात् ।
 तत्समोपे तव प्रोत्सुर्त्वं प्रेमान्धं दिकाशय । सन्ततं तव प्रेमाद्यतस्य पानाय
 हृद्यमागरे मञ्जनाय च अस्य सहायः भव । अहो ईश्वर त्वं जानासि,
 संख्यतां दुःखेषु विपत्सु च यः अमौ प्रपालकः रक्षकः निर्भयस्थानं, धूलं
 च आसीत् तस्य विरहे वयं किंविधा असहायाः । त्वं प्रभो,
 स्वयं पिढहीनानां पिता असहायानां सहायः अस्मिन् शोके
 विद्योगस्य दशायां, दीनवत्सल पितः, वयं ते शरणं गच्छामः ।
 विभो, दुःखार्ते विषदासने हृदये शान्तिं विधेहि, ममुरे वचः नः
 सान्त्वनाहीनहृदयं ब्रूहि । दुःखितस्य तु त्वं सान्त्वना, शोकानां
 निवृत्तये त्वं महानन्दः । नाथ, संख्यतेः अध्रुवात् मानात् भोगात् च
 अस्माकं हृदयं दिव्यधाम्नः ध्रुवसम्पत्तिं नय । अस्मिन् अस्मत् वे हृताः
 ते खलु सर्वे तव गृहे मिलिता इति निश्चयवाक्यतः त्वम् प्रभो अस्मान्
 सान्त्वय । अस्माकम् आगमिष्यति च काले सुखे तन्निलये अमरात्मभिः
 मिलनैः च वयं ह्यवस्रज्याः स्यामः । जीवनानि त्वं पुनीष्व, अस्मान्
 दिव्यधामोपयोगिनः कुरु । हे प्रभो नित्येश्वर, तुभ्यं सर्वं गौरवम् ।

नित्यजीवनलाभाय प्रयातायात्मने विभो ।
 आलोकं गौरवं दिव्यमर्पयात्माददृष्यहो ॥
 वाञ्छदृष्ट्या वयं हिन्ना आत्मन्येकत्र संस्थिताः ।
 तवानन्तकरुणया धरा स्वर्गी भवत्सौ ॥
 पूर्वाभासं यदा लप्स्यामहेऽस्यानन्दमतेः ।
 शिष्टां प्राप्स्यामएवात्र निवस्तुं त्वयि सन्ततम् ।
 अमराणां ऋषीणाञ्च परीवारैस्तवानघ ॥
 करुणानिधिरस्मिंस्तु परीवारे दिवौकसाम् ।
 शान्तिं ददातु निलयक्षेमं स्वर्गं करोतु सः ॥ २३ ॥
 एवं देवाशिषं श्राद्धकर्त्ता याचेत भक्तितः ।
 पिता पितामहः पूर्वपुरुषाः प्रपितामहः ॥

२३ । आचार्य इति । आचार्यः प्राथयेत्, एवम् आशीर्वाकम्
 आशीर्वाचनम् उदौरयेत् ।—हे प्रभो शक्तिमन् ईश्वर, वयं धूलिसमाः, त्वं तु
 सत्यम् इति उपलब्धये अस्मिन् सुगम्भीरे कर्मणि वयं शक्ताः भवेम । [जनः]
 अयम् अस्मिन् क्षणे न परत्तये । बान्धवाः परिवाराः च, बहवः पुनः विभवाः
 अस्मान् अधना मोदयन्ते, हा ते अधुना एव हि लीयन्ते । आत्मा
 एकाकी सञ्जलैः क्षीनः अनन्ते कालसागरे तरौ ब्रावयति । तस्मात्, हे
 नित्य, अत्र नित्ये आध्यात्मिके नः कृत्स्नरं स्थापयितुम् त्वां प्रार्थयामहे ।
 परत्र अस्माकं विश्वासं दृढय, नित्यजीवनलाभाय प्रयोजय । विभो, प्रयाताय
 आत्मने दिव्यम् आलोकं गौरवम् अर्पय । यद्यपि अहो अस्मात् वाञ्छदृष्ट्या
 वयं हिन्ना, आत्मनि एकत्र संस्थिताः । तद अनन्तकरुणया अस्मै धरा स्वर्गः
 भवतु । अस्य आनन्दसन्ततिः यदा पूर्वाभासं लप्स्यामहे, हे अनघ,
 अमराणां ऋषीणां च तव परीवारेः त्वयि सन्ततं निवस्तुं शिष्टां
 प्राप्स्यामः एव ।

करुणानिधिः अस्मिन् परीवारे दिवौकसां शान्तिं ददातु, इमं निलयं
 च सः स्वर्गं करोतु ।

धन्या भवन्तु ते सर्व्वे बान्धवाः स्वजनाहि ये ।
 ऋषयो मुनयो धन्या भवन्तुार्याः पुरातनाः ॥
 देशीयाश्च विदेशीया ये च धर्मप्रवर्त्तकाः ।
 भवन्तु ते भविष्यन्ना धन्या वैदेहितां गताः ॥
 आत्मानो नः परिचिता ये वापरिचिता इह ।
 बन्धूनां वाथ यच्चूषामध्यात्मलोकमश्नुते ॥
 भिन्नभिन्नविभागस्था धन्याः सर्व्वे भवन्तु ते ॥ २४ ॥
 दानान्येवं ततः आहकर्त्ता संघोषयेद्दिह ।
 अमसुके दिने पक्षे मासेऽमुक्यां तिथावहम् ॥
 पितृभक्त्यनुरोधादीश्वरकामोहिताय च ।
 अस्य जनसमाजस्योत्सृज्यानेतानि भक्तितः ॥ २५ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

—०—

२४ । श्रवमिति । आहकर्त्ता भक्तितः एवं देवाग्रिधं याचेत ।—
 पिता पितामहः, प्रपितामहः पूर्वपुरुषाः धन्याः भवन्तु । बान्धवाः
 स्वजनाः ये, सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु । आर्याः पुरातनाः ऋषयः मुनयः धन्याः
 भवन्तु । देशीयाः विदेशीयाः च ये भविष्यन्नाः धर्मप्रवर्त्तकाः ते धन्याः
 भवन्तु । वैदेहितां गताः ये वा नः इह परिचिताः अपरिचिताः अध्यात्म-
 लोकमश्नुते भिन्नभिन्नविभागस्थाः यच्चूषाम् अथवा बन्धूनाम् आत्मानः,
 सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु ।

२५ । दानमिति । ततः आहकर्त्ता इह एवं दानानि संघोषयेत्
 जनानां विहितानि कुर्यात् ।—अं अद्य असुके दिने असुके पक्षे असुके
 मासे असुकां तिथौ अहम् ईश्वरकामः पितृभक्त्यनुरोधात् अस्य जनसमा-
 जस्य हिताय च एतानि भक्तितः उत्सृज्यामि ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति आहकर्म ।

व्रतम् ।

गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि विविधानि च ।

व्रतानि जनभेदेन नवविधानमण्डली ॥

उच्चाध्यात्मोभिप्रायाणां साधनानि दिश्यन्मसौ ॥ १ ॥

गुणोत्कर्षो न तेष्वस्ति स्मर्तव्यं त्वस्ति सत्फलम् ।

व्यवहारोपयोगित्वं निर्विवादमिदं पुनः ॥ २ ॥

गौरवाय न मानाय चरेदुपकृतेर्व्रतम् ॥ ३ ॥

१ । प्रधानानि गृह्यानुष्ठानान्युक्ताणि व्रतानि वक्तुमागमने गृह्येति ।
असौ नवविधानमण्डली गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि यानि प्रधानानि
गृह्यानुष्ठानान्युक्तानि तदतिरिक्तानि विविधानि उच्चाध्यात्मोभिप्रायाणां
साधनानि यैश्चा अध्यात्मोभिप्रायाः साध्यन्ते तादृशानि जनभेदेन यस्य
यस्य जनस्य यदुपयोगि तेन तेन च पृथग्भूतस्य जनविशेषस्य पार्थक्येण
व्रतानि दिशन्ति उपदिशन्ति ।

२ । न हि बाह्यव्रतानां केषपि विशेषगुणः सन्ति धेः फलान्तरुपदान्ते
अद्यापि तेषां फलवत्तास्ति मनस उपरि क्रियाकारित्वाद्वा न हि गुणोत्-
कर्ष इति । तेषु व्रतेषु न गुणोत्कर्षः अस्ति स्मर्तव्यम् १ इति शेषः ।
तदनुष्ठानेन गुणोत्कर्षः सत्पुण्यते येन चानुष्ठानात् फलवान् भवतीति
नैवं मन्तव्यम् फलप्राप्तेरीत्यरक्तप्राप्तेरत्वात् । तु अद्यापि सत् फलम् व्यव-
हारोपयोगित्वम् अवस्थाभिर्दे तेषामनुष्ठानेन क्रियाकारित्वम् अस्ति इदम्
पुनः निर्विवादम् । यद्यपि क्षीणं करुणाधीनं तथापि यत् तेषां व्रताना-
मनुष्ठानमीत्यगदीनीपप्रयत्ने ततः फलवत्ता व्यवहारयोग्यता स्वोक्तव्या ।
ननु कथमुक्तं न तेषु गुणोत्कर्षोऽस्तीति ? मया वृत्तमनुष्ठितमतोऽवश्यं
फलमिदं प्राप्नोमीति वृत्ते गुणोत्कर्षोपयोग्योपतिष्ठते गर्वस्तत्परिहाराय ।

३ । तदेव स्फुटीकर्तुमाह गौरवायेति । न गौरवाय मानाय व्रता-

एकस्य फलदान्यन्यहेतोर्न तु कदाचन ।
व्यवस्थेयान्यृतौ यानि सर्व्वर्त्तुषु न जातुचित् ॥ ४ ॥
सत्यं तानीह योज्यानि जनावस्थाविभेदतः ।
भेषजानीव संहर्त्तुमभावांश्च विशेषकान् ॥ ५ ॥
ऋते प्रयोजनं यत्तु व्यर्थमाङ्गस्वरोहि तत् ॥ ६ ॥
अभावा विविधाः सन्ति तथा प्रयोजनानि च ।
तादृशानि व्रतान्यत्र शोधनायात्मनस्ततः ॥ ७ ॥
व्रतान्यव्यभिचारस्य मादकासेवनस्य च ।
वैराग्यस्य तु योगस्य भक्तेरात्मार्षणस्य च ॥

चरणेन जनसमाजे गौरवं स्यात् सम्भ्रमः स्यादिति मत्वा न व्रतं चरेत्,
किन्तुहि उपप्लवते; उपकारनिमित्तम् । आध्यात्मिकलाभस्तत उपतिष्ठते-
तस्तदनुष्ठानम् ।

४। पात्रभेदान् कालभेदान् तेषां पार्थक्यं वक्तुमाह एकस्येति ।
यानि व्रतानि एकस्य जनस्य फलदानि न तु तानि कदाचन अन्यहेतोः फल-
दत्वेन व्यवस्थेयानि, यानि ऋतौ एकस्मिन्निति शेषः फलदानि न जातुचित्
सर्व्वेषु ऋतुषु फलदानि ।

५। सत्यमिति । सत्यम् इह तानि व्रतानि भेषजानि इव विशेष-
कान् अभावान् च संहर्त्तुं जनावस्थाविभेदतः योज्यानि । न ह्येकं
भेषजं सर्वास्ववस्थासु सर्व्वेषु जनेषु युज्यते, तथैव व्रतमिति ज्ञेयम् ।

६। ऋते इति । प्रयोजनम् ऋते यत् व्रतं तत् हि यद्यम् आधिक्य-
मात्रम्, आङ्गस्वरः बाह्यप्रदर्शनम् ।

७। अभावा इति । अभावाः विविधाः तथा प्रयोजनानि च
विविधानि सन्ति आत्मनः शोधनाय ततः नवविधानमख्यलीतः अत्र तादृ-
शानि व्रतानि योज्यानीति शेषः ।

दानस्य च क्षमायाश्च विद्यार्थं विनयस्य च ।
 वाध्यत्वस्यात्मवित्तस्य दयायाः सर्वप्राणिषु ॥ ८ ॥
 एवमन्यानि चाध्यात्मोदाहस्यात् व्रतानि च ।
 पितृभक्तेस्तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्यधीः पुनः ॥
 परिष्कृतेऽहस्त्राणां मिताचारस्य सर्वथा ॥ ९ ॥
 नारीणाञ्च नराणाञ्च यूनाञ्च शिशुसंहतेः ।
 पतिपद्मोविहीनानां राज्ञाञ्चाथ प्रजावलेः ॥
 कुमारानां कुमारीणां विवोदृणां सुसम्पदाम् ।
 दरिद्राणां प्रेरिताणां गृहस्थानाञ्च वेगिणाम् ।
 सुस्थानां दाससंघानां प्रभूणाञ्च व्रतानि च ॥ १० ॥
 सामाजिकानि गार्ह्यग्राणि चाध्यात्मिकानि तानि च ।
 नैतिकानि मानसानि राजसम्पर्कवन्ति च ॥
 मनुष्यमात्ररक्तानां तथा देशहितेऽपिणाम् ॥ ११ ॥

८। विविधानि व्रतान्वाह व्रतानीति । अथभिचारस्य, मादकासेवनस्य
 च, वैराग्यस्य, योगस्य, भक्तेः, आत्मार्पणस्य च, दानस्य च क्षमायाः च,
 विद्यार्थम्, विनयस्य च, वाध्यत्वस्य, आत्मवित्तस्य, सर्वप्राणिषु दयायाः
 व्रतानि ।

९। एवमिति । एषम् अत्र अन्यानानि च व्रतानि यथा—अध्यात्मो-
 दाहस्य, पितृभक्तेः, तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्ययोः भ्रातृस्नेहस्य वात्सल्यस्य
 च, सर्वथा परिष्कृतेः, गृहस्थानां, मिताचारस्य च ।

१०। नारीणामिति । नारीणामित्यादीनां पृथक् पृथक् व्रतानि ।

११। सामाजिकानीति । समाजगृहात्मनीतिमानसराज्यसम्पर्कोबाधि
 व्रतानि तथा मनुष्यमात्रं प्रति राजभक्तानां देशहितेऽपिण्यं व्रतानि ।

अत्र मन्त्रादीसमाचरितानि कतिचित् व्रतानि बाह्यस्य संहिताया-
 मनुक्तसमुच्चये निःश्रितानि संयोज्यन्ते ।

भक्तेः संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणकीर्तनम् ।
उपासना च ग्रन्थेभ्यो विविधेभ्यो धृतस्य च ॥
भक्तिसम्बन्धिनः श्लोकाख्यानादेः पाठ एव च ।
रन्ध्रं चान्नदानं च दरिद्रभरणार्थकम् ॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तरुगुल्मादिकस्य च ।
आहारोऽन्यद्विहितार्थं च श्लोकादेः पठितस्य च ॥
आवृत्तिः सत्प्रसङ्गश्च रहसि स्तवकीर्तनम् ।
प्रार्थना कीर्तनं देशे सज्जने भक्तसन्निधौ ।
आशीर्वाचनमेतानि संयमो भक्तिसिद्धये ॥

योगस्य संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणमेव च ।
उपासना च श्लोकादेर्योगसम्बन्धिनस्तथा ॥
पाठश्च विविधग्रन्थात् रन्ध्रं दानमेव च ।
अन्नानां सुदरिद्राय सेवा च पशुपक्षिणाम् ॥
तरुगुल्मादिकानां च भोजनं पठितस्य च ।
श्लोकादेर्हितसुहितस्य परेषां पठनं पुनः ॥
सत्प्रसङ्गस्तपस्या च ध्यानं देशे च निर्वर्जने ।
सङ्गीतं च स्तवश्चैव भक्ताशीर्वाद्याचनम् ॥
योगाभ्यासो निशीथेऽत्र संयमो योगसिद्धये ॥

नित्यकृत्यम् ।

प्रातः संस्मरणं नाम साधनोपासने तथा ।
पाठः कार्यं सत्प्रसङ्गो भक्तवन्द्ये च कीर्तनम् ॥
निदिध्यासनसंयुक्तचित्तस्य संयमस्तथा ।
एतानि नित्यकृत्यानि साधने भक्तियोगयोः ॥

मासिककृत्यम् ।

पितरौ भक्तः पत्नी च विरोधिभावयौ तथा ।
सन्ततिर्दामिनीनाञ्च तथा च पशुपक्षिणः ॥
एते संसेवनीयाः स्युर्मासादौ तु यथाक्रमम् ॥
तयोर्विधिः प्रवृत्तम् ।

ऋते कुटुम्बनीय इहा बालिकाञ्च राशोपिताम् ।
पश्येत् पादयोर्निव्यं विनीतोऽथुपान्वितो ॥
एवं वृत्तधरौ स्थावं माममेकं यथाविधि ।
जनसंमविधानार्थं पवित्रप्रेमनिबद्धे ॥

भक्तानुगमनमंयमवृत्तम् ।

प्रातः भस्मस्नानं स्नानं नामश्रवणकीर्तने ।
उपासनं रत्ननञ्च दरिद्रायाम्नतप्रेमम् ॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तरुगुल्मादिकस्य च ।
आहारः सत्प्रसङ्गञ्च सजने कीर्तनार्थनम् ॥
स्नवनं कीर्तनञ्चैव विविक्ते भक्तसन्निधौ ।
आशीर्वाचनमेतानि भक्तानुगममंयमे ॥

परिचारिका वृत्तम् ।

नित्यकृत्यम् ।

नामसंश्रवणश्चोपासना च रत्ननक्रिया ।
भयोसेवा भोजनञ्च कार्यं मानारिकस्तथा ॥
पाठोऽथवा तच्छ्रवणं प्रार्थना विजने स्थले ।
परिचारिकयै नित्यं कार्याः श्येतानि यत्नतः ॥

मासिककृत्यम् ।

भक्तदहितवामाह भयोदीनजनास्तथा ।
दासी पशुपक्षिणौ च तथा वृत्तलतादिकम् ।
मासाद्यसप्तदिवसे कृते सेवा यथाक्रमम् ॥

स्त्रीणां मासिकव्रतम् ।

नित्यकृत्यम् ।

नाम्नासुखारण्यसोपासनं पाठोऽथवा श्रुतिः ।
 दधितस्य च दद्यायाः शान्तिराहार एव च ॥
 अध्ययनं पुस्तकादर्शवानां सेवनन्तथा ।
 हस्तसेवा गात्रशुद्धिः सन्तानार्थं च प्रार्थनम् ॥
 विविक्तिं चम्बनेनेव ललाटे शयनार्थं नाम् ।
 आशीरुखारण्यस्त्रापत्न्यानां नित्यव्रतं स्मृतम् ॥
 साम्राष्टिककृत्यम् ।

प्रातःस्नानं रन्धनं च सेवा दीनजनस्य च ।
 दासदासीजनानां च स्वामिसन्तानयोस्तथा ॥
 मत्प्रसङ्गोऽवलाजतेर्हेतोर्मगलप्रार्थनम् ।
 साम्राष्टिकव्रतचैतच्चर्यं सग्राहिविवासरे ॥

पाक्षिकव्रतम् ।

बालानाम् ।

स्नानं नमस्कृतिर्भातिसेवा च पशुपक्षिणाम् ।
 वृक्षाणां सेवनं प्रातरपराह्णे च यत्नतः ॥
 अर्थदानं हरिद्रव्यं पानीयदानमेव च ।
 पाठश्च पाक्षिकं त्रैयं व्रतं शैशवकालिकम् ॥
 पितुर्भातिभगिन्योश्च सेवा बुधे रवौ तथा ॥

वैराग्यव्रतम् ।

भिक्षाशनं संवरणं ह्यसंख्यानवरक्षणम् ।
 अश्रितस्यावशेषस्य ह्यपत्यास्थापनन्तथा ॥
 उत्सर्गं चेदनाक्रान्तमसाध्यव्याधिना ततः ।
 ब्रह्मनामजपः कार्यो दारासुखेऽवलोकिते ॥

चतुर्हस्तमिहं स्थानं हातव्यं परबोधितः ।
 आसनं प्रति यत्नोक्तं तथाप्यवज्ञानस्य च ॥
 एकविध्यं रक्षणीयं मान्वापि वृत्तमिव ॥
 वैराग्यस्य बहुनाय रक्षितव्यं सुव्रततः ॥

शुक्लपक्षान्तवृत्तम् ।

नामसङ्कीर्णनं बालबालिकाध्यापनन्तथा ।
 जीवसे वोपासनस्य रन्ध्रं पाठसंश्रुतिः ॥
 विश्रामश्च तथालापः कार्यं दृष्ट्वादिसेवनम् ।
 निदिध्यासनमन्ते विश्रान्तेनगरकीर्णनम् ॥
 सत्प्रसंगश्च विज्ञेयं शुक्लपक्षान्तकवृत्तम् ॥

मासान्तवृत्तम् ।

नामगानोपासने च तथा रन्ध्रमेव च ।
 ब्रह्मगीताध्ययनश्च सप्तमालोचनन्तथा ॥
 प्रतिज्ञाकरणं मुद्राङ्गनाथश्च निबन्धनम् ।
 प्रवृत्तानां तथा कार्यं दृष्ट्वावज्ञादिसेवनम् ॥
 साधनं निष्कले गतिः सप्तमासान्तकवृत्तम् ॥

कान्तवृत्तम् ।

निषेधः ।

प्रयोजकविमर्शश्च भुमनिश्च विना न हि ।
 कामनं सत्त्वमेदानस्योपवासौ च निन्दनम् ॥
 जनानां दिवसे निद्रा राज्ञौ जागरणं तथा ।
 कुनकश्च व्यजेत पुष्पफलोपचयनं तथा ॥
 विनाभुमनिमेते स्युर्निषेधविषया इह ॥

विधिः ।

समागमेतिथीवान् गात्रोत्थानञ्च सेवनम् ।
फलपुष्पदक्षकाणां सेवा सुखं परिष्कृत्या ॥
चट्टोपासनभूम्योश्च फलपुष्पोपलोकनम् ।
श्लोकानां खाम्यनख्यानं कण्ठस्थोत्तरणं पुनः ॥
प्रतिज्ञापालनाद्यश्च यत्रः साध्यानुसारतः ।

- (१) नाभिमन्योऽहं कस्मिंश्चिच्छ्रेष्ठोऽहमिति कर्हिचित् ।
- (२) न योषां प्रति कामार्तः कुचिन्तां श्रावकाशये ॥
- (३) नाहं कदाप्यभ्यस्ये संपश्यन् सुखिणो जनान् ।
- (४) रसनयं न मे मिथ्यावाक्यमामोदविभ्रमात् ।
अनवधानतो वापि कदापि समुदीरयेत् ॥
- (५) वाचा परुषया चित्तवर्था नोत्पादयाम्यहम् ।
- (६) कर्मणा मनसा वाचा वसाम्यनुगदासवत् ।
- (७) प्रसादायाश्रये निधं भ्रातृशामसि चोत्सुकः ।
- (८) सत्सेवार्थं मङ्गलाय जनानामात्मनोऽप्यहम् ।
उपयुक्तं श्रमं नित्यमकुर्व्वाणोऽत्र वृत्तये ॥
न गृह्णामि जातु धानं विधातुः शस्यसञ्चयात् ।
स्वदेशस्थविदेशस्थवन्धूनां हितकामतः ।
निःशदन्य नपत्राणां लिखनं विषया विधेः ॥

नित्यकृत्यानि ।

प्रातःसंस्मरणीयञ्च नामसाधनमेव च ।
पाठश्चोपासना पाठरन्धनादि विनोदनम् ॥
आन्तेः कार्यं सत्प्रसङ्गः संगीतं वनसेवनम् ।
गात्रशुद्धीरहस्याच्च निदिध्यासनमेव च ।
संगीतं सत्प्रसङ्गञ्च कृत्यानि दैनिकानि च ॥

पुनःपाक्षिकवृत्तम् ।

बालानाम् ।

ज्ञानं चोपासनं दानं पानीयस्य च सेवनम् ।
मातुः पक्षिपशूनाश्च वृक्षाणां दानमेव च ॥
हरिहरेभ्यः साधकानां सेवा पाठश्च निश्चया ।
पितृभर्ताभगिःशोच्य बुधे सेवा रवौ तथा ॥

वयस्यानङ्गम् ।

ज्ञानचोपासना सेवा साधूनां पशुपक्षिणाम् ।
साधुजीवनपाठश्च वृक्षाणां सेवनस्तथा ॥
सन्तानानां गात्रशुद्धी रहसि प्रार्थना पुनः ।
आश्वीरुत्तारणं नित्यं ललाटे श्रयनार्थिनाम् ॥
सन्तानानां पुम्बनेन बुधे रवौ च रत्ननम् ।
स्त्रीजातीनां मङ्गलार्थं प्रार्थनं भृत्यसेवनम् ॥

मैत्रेयीवृत्तम् ।

प्रातःसूर्योदयमखिलदेशजातिभुवां पुनः ।
साधूनां वन्दना आश्वीकृतानां सगृहोन्महम् ॥
श्लोकानां वरणीयोऽत्र विविधानां विशेषतः ।
सोमे बुधे च शुक्रे च रवौ च तत्तत्तत्तद्विधम् ॥
सेवा कुजे गुरौ सन्ध्यां शनौ च पशुपक्षिणाम् ।
अह्नया स्त्र्यामिना साह्वं ब्रह्मस्तोत्राशुकीर्तनम् ॥
कथोपकथनं धर्मविषयं पठनस्तथा ।
मैत्रेयीब्राह्मणादुक्तिर्मेघेय्याः प्रवृत्तं मुदा ॥

सप्ताहान्तदिनवृत्तम् ।

सप्ताहान्तदिने स्वर्गदानसुहिष्य मन्दिरम् ।
अंगसंमार्जनीदानं प्रचारकेभ्यः शोदनः ॥
देयो दीनजनेभ्योऽत्र पत्ये वस्त्रादिकं तथा ॥

जीलावतीव्रतम् ।

ज्ञानदयायुक्ताणि विज्ञानघटितानि च ।
सप्त सत्यानि नारीणां कर्त्तव्यतोतकास्तथा ॥
श्लोकाः समेतिहासोक्ताव्यङ्ग्यता घटनाः शुभाः ।
सप्ताक्षर्यकीर्त्तयश्च पृथिव्याभार्ययोषिताम् ॥
जीलावतीप्रमुखानां धन्यवादश्च नित्यदा ।
जीलावतीव्रते चैतु विषया विधिसंगताः ॥

वृक्षसाधकव्रतम् ।

- (१) निर्वर्त्तयेद्गतीं नित्यं ब्रह्मोपास्तिं यथाविधि ।
- (२) धने प्राप्ते ममृतस्य न मेद्ब्रह्माग्निपङ्कजम् ।
- (३) अर्थानां सहाये यत्नोऽनृणित्वे च निरन्तरम् ।
- (४) मासि मासि दीनसेवा हेतोरर्थविसर्जनम् ।
- (५) विफलं समयक्षेपे स्थान्नित्यमनुतापवान् ॥
- (६) नित्यं स्वास्थाविधिं रक्षेत् यद्दम्ये हृतन्दितः ।
- (७) उपासनाश्च धर्मश्च संस्थापयितुमुद्यमम् ।
परिवारजनेष्वेष कुर्वीतातिप्रयत्नतः ॥
- (८) पूर्वेण दैनिकाहारात् पयःपाने दृष्टादिते ।
सांसारिके शुभे कर्मण्यापदा भङ्गनेऽपि वा ।
रोगशान्तौ धन्यवादं ब्रह्मोद्दिश्य प्रयोजयेत् ॥
- (९) संसृत्य ब्रह्म भुञ्जीत प्रथमं वार्षिकं फलम् ।
- (१०) सङ्गत्याध्ययनं कुर्यात् साधुसङ्गश्च साधकः ।
- (११) इन्द्रियाणां नियन्त्राय यत्नश्च चित्तशुद्धये ।
समे कनिष्ठे ज्येष्ठे च सौधार्ज्ये स्नेहसम्मतौ ॥
- (१२) यथावकाशं क्षमतां संगतिश्चानुर्थश्चिरम् ।
ब्राह्मधर्मप्रचारार्थं प्रयतेत यथामति ॥

पुनःस्त्रीणां मासिकव्रतम् ।

नामपाठो नमस्कारः साधुभ्योऽध्ययनं तथा ।
 ऋचां प्रातर्भागवतस्याङ्घ्रि मध्ये अतस्य च ॥
 शेषास्य च सायाह्ने दानञ्च पानीयस्य तु ।
 भक्तेभ्यो रत्ननं केशावरणं गमनस्य च ॥
 कालेऽत्र मन्दिरे चैकतन्त्रा रहसि साधनम् ।
 संगीतञ्च नवविधैः सङ्गानिः प्रार्थनं पुनः ।
 श्रीचैतन्यस्य वृत्तान्तश्रवणं जीवनस्य च ॥

तथा च ।

प्रातःसंस्मरणाय च स्नानकालेऽत्र भक्तिः ।
 नामपाठस्तथोपास्तिः पठनं यजनस्य च ॥
 दानं सेवा च दामोनी संगीतं चिन्तनं तथा ।
 नवविधानमङ्गीतं रहस्यध्ययनं पुनः ॥
 श्रीमदीशाजीवनस्य सत्प्रसंग इह व्रते ॥

पुनर्बाजानां पाप्मिकव्रतम् ।

स्नानकाले नामपाठश्चोपास्तिः पानीयस्य च ।
 दानं पाप्मैः पिष्टमाहरीनसेवा च भक्तिः ।
 बुद्धजीवनपाठञ्च श्लोकश्लोकस्य चाम्बहम् ।
 कण्ठस्थीकरणं प्राक् च भोजनादायनमथा ॥
 प्रार्थनायाञ्च संगीतं विधानस्य नवस्य च ॥

७ प्रार्थनामन्त्र ।

इदमेवमिदं देहस्वार्थं ते नमोनमः ।
 नार्थं मं कृपया देहं स्वतु कर्मणि निमोजय ॥

दिवाहात् प्राक् वरकनयोश्चतुर्द्विग्यापि
व्रतम् ।

प्रातस्तुत्याय चोच्चार्य दयामय हरे इति ।
वारान् विंशतिमन्ते तं नमेतां भक्तिपूर्वकम् ॥
प्राचीनार्थ्यश्रौणाश्च वरः कन्या च सादरम् ।
पूर्वासामार्थ्यनारीणां नामानुच्चार्य ताश्च तान् ॥
नमस्येतां स्नानकाले सच्चिदानन्द मानसम् ।
देहश्च संपुनोहि त्वम् इति वारांश्च पञ्च च ।
उच्चार्यं ह्यपराङ्मोक्षधीयातां वार्त्तां पुनर्गुरौ ।
चेतनस्य च समग्रामस्याश्च बुद्धस्य तां कवौ ॥
श्रुतावीक्षाः परीक्षायाः पतिपद्मगोः रवौ तथा ।
कर्त्तव्यविषयज्ञोकान् सेवेयातां पशून् खगान् ॥
वृक्षान् लताश्चोपहारिर्मानयेतां गुरून् पुनः ।
सम्भावयेतां दानेश्च दरिद्रांश्च रहस्यथ ॥
गायेतां ब्रह्मसंगीतं चिन्तयेतां परं मुदा ॥
प्राग्विवाहाद्भुतश्चेदं चतुर्द्विग्यसंस्तुतम् ॥

युगलसाधनव्रतम् ।

पाठो वा श्रवणं सेवा दानश्च क्रमशः स्मृतम् ।
सोमादारम्य भास्वन्तं यावत् सच्चरितं मज्जत् ॥
ईशासो गीतमस्याथ गौरांगस्य महात्मनः ।
मोहम्भदनानकयोस्तता च शिवदुर्गयोः ॥
याज्ञवल्क्यस्य मेत्रेय्या दम्पत्योः सुप्रसिद्धयोः ।
पठितथं वा श्रोतथं पतिश्च पितरौ तथा ॥
मन्ततिभ्रातरौ दासोदासी दुःस्वजनः पुनः ।
प्रचारकश्च सेव्योऽत्र काश्चनं रजतं तथा ॥
ताम्ब्रं वस्त्रं धान्यमथो भेषजं ज्ञानमपुत्र ।
देवं प्रातःस्मरणीये सच्चिदानन्दसन्नतिः ॥

न शक्तो रक्षितुं कोपि तानि प्रमोर्बलं विना ॥ १२ ॥

नाभिप्रैति च यद्वाति सिद्धिस्तूषानुकम्पया ॥ १३ ॥

शक्तिस्ते नास्ति विघ्नानामुपरि अर साधक ।

न त्वत्क्रिया फलवती पापस्यैकस्य शोधने ॥ १४ ॥

साध्वीजननमस्कारो नतिर्नवविधेस्तथा ।

ज्ञानकाले च वारांस्त्रीन् जले हरिरितीह तु ॥

उच्चार्य भुक्तिकालेऽग्रे हरिरित्यन्वहं पुनः ।

पत्या योगसाधनञ्च देवमन्दिरमार्जनम् ॥

कुटीरे साधनं गूढं वृत्ते युगलसाधने ॥

नित्यप्रातःस्मरणीयम् ।

गात्रशुद्धिः सुस्थतायाः साधनं ब्रह्मपूजनम् ।

सच्चिन्ता सत्यश्रद्धा च सत्यभाषणपालने ॥

सत्प्रसंगो दौनसे वा तथेन्द्रियविनियहः ।

संसारशुद्धिरर्थानां व्यवहारो यथायथम् ॥

नरनार्योर्निखिलयोः प्रीतिर्नित्यं सुनिर्भला ।

अहिंसा च क्षमा श्रद्धा यथाकर्तव्यसाधनम् ॥

वृत्तं ब्रह्मसाधकानामिदं प्रातः स्मराम्यहम् ।

विवेकी ब्रह्मभक्तोऽद्य पुण्यं शान्तिं चिरञ्जीवम् ।

यथा सच्चिनुयां ब्रह्मपादपद्माक्षरे सुखम् ॥

१२। न शक्त इति। तानि वृत्तानि प्रमोः बलं विना न कोऽपि रक्षितुं शक्तः ।

१३। नेति। ना मनुष्यः अभिप्रैति यद्वाति च वृत्तमिति श्रेयः सिद्धिः तु ईशानुकम्पया ईश्वरानुकम्पया ।

१४। शक्तिरिति। साधक, विघ्नानाम्, उपरि ते तव शक्तिः न अस्ति, अर, एकस्य पापस्य शोधने त्वत्क्रिया न फलवती ।

व्रतानां जीवनं श्रेयं प्रार्थनं तच्च तत्फलम् ॥ १५ ॥
 गुणवत्ता ततो नास्ति पद्धतिषु क्रियासु च ।
 कालव्याप्तिषु सारव्यादिनयात् प्रार्थनेषु तु ॥ १६ ॥
 यतस्त्वं व्रतकालेषु गर्वञ्चाहङ्गृतिं त्यजन् ।
 सर्वथात्मारोग्येनात्र देवानुग्रहमाश्रय ।
 अन्विष्यैकाग्रहृदयेनालोकं परमात् पितुः ॥ १७ ॥
 इति व्रतोपक्रमणिका ।

रिपुसंहारव्रतम् ।

सर्वेभ्यः प्रथमं श्रेयं रिपुसंहारकं व्रतम् ॥ १ ॥
 यतः पुण्यं शुचतमं सर्वस्मात् संस्तुताविह ।
 आत्मजयः शोधनं च व्रतेषूच्चतमं ततः ॥ २ ॥

१५ । व्रतानामिति । व्रतानां जीवनं प्रार्थनं श्रेयम् तच्च प्रार्थने
 तत्फलं तस्य व्रतस्य फलं निश्चितमिति शेषः ।

१६ । गुणवत्तेति । ततः पद्धतिषु क्रियासु कालव्याप्तिषु च गुणवत्ता
 न अस्ति, तु किन्तु सारलयात् विनयात् प्रार्थनेषु फलवत्तास्तीति शेषः ।

१७ । अत्रइति । अत्रः त्वं व्रतकालेषु गर्वम् अहङ्गृतिं च त्यजन्
 अथ सर्वथा आत्मारोग्येन देवानुग्रहम् आश्रय, एकाग्रहृदयेन परमात्
 पितुः आलोकम् अन्विष्य ।

इति व्रतोपक्रमणिका ।

१ । व्रतेषु सर्वप्रधानत्वादपरेषां सिद्धौ भूतत्वात् सर्वदाहौ रिपु-
 संहारव्रतमाह सर्वेभ्य इति । सर्वेभ्यः व्रतेभ्यः रिपुसंहारकं व्रतं प्रथमं
 श्रेयम् ।

२ । यतः तस्य प्राधान्यं तदाह यत इति । यतः इह संस्तुतो

प्रवृत्तानां हि पापानामधीनत्वं विहाय च ।
 पुण्यलानोऽपि जीवानां प्रवृत्तविषयोऽयिम् ॥ ३ ॥
 केचित् क्रोधपराः केचित् कामाधीनाः हि लोभिनः ।
 केचित् गर्वविषाः केचित् स्वार्थान्वतमाः पुनः ॥
 सर्वथा हृदयान्धेषामसंविन्नार्हितानि च ।
 दुर्वृत्तिनावशान्यातः प्रार्थनाचैनशाधनम् ॥ ४ ॥
 तेषां रिपूणां संहारपराभवप्रसिद्धये ।
 अनुष्ठेयोऽपरिच्छेदी यमो दृढतरस्ततः ॥ ५ ॥
 तज्जनितापराधानां गुरुत्वमनुभूय च ।
 अनुष्ठेयं सारस्वविनयावगतसिद्धम् ॥

सर्वस्मात् पुण्यं हि उच्चतमम्, ततः आत्मजयः शोधनं च वृत्तेषु
 उच्चतमम् ।

३ । प्रवृत्तानामिति । हि यस्मात् प्रवृत्तानां पापानाम् अधीनत्वं
 च विहाय पुण्यनाभः जीवानाम् अयिम् प्रयत्नविषयः ।

४ । जनभेदान् रिपुवशत्वं प्रदर्शयति केचिदिति । केचित् क्रोधपराः,
 केचित् कामाधीनाः, केचित् लोभिनः, केचित् गर्वविषाः, केचित् पुनः
 स्वार्थेन अन्वतमाः अत्यन्तान्वाः, एषां हृदयानि सर्वथा असंविन्नार्हि-
 तानि दुर्वृत्तिनावशानि, आतः अतोहेतोः प्रार्थनाचैनशाधनं प्रार्थनाचैनयोः
 प्रतिरोधो भवति । भवति प्रायेण तेर्लक्षणग्रा अचैना च प्रतिबुद्ध-
 प्रसरा ।

५ । तेषामिति । तेषां रिपूणां संहारपराभवप्रसिद्धये संहारश्च
 पराभवश्च तयोः प्रसिद्धये मध्यक् सिद्धये ततः अपरिच्छेदी निदमनः
 दृढतरः यमः अनुष्ठेयः ।

निरन्तरमार्गनात्मसन्धानेषु नियोजयेत् ।
 हृदयं परिहासादिव्यापारमहनिर्वर्तयेत् ॥ ३ ॥
 प्रस्तुते हृदये तेन प्रभुषा प्रेरिते पुनः ।
 वृत्तग्रहणहेतोः स दिवसं तु व्यवधयेत् ॥ ४ ॥
 प्राप्तः पापानुत्तमोऽयं जनश्रुतिवह्निःस्थितः ।
 प्रभोः समीपे संक्रोशेद्गुणपापानि सर्वथा ॥
 निवेदयेन्नखिनताहेतोः खिदं वहन् भयम् ॥ ५ ॥
 सत्यं सरलमस्याशु भवेद्यस्य जनस्य हि ।
 भयान्यस्योनि पापैश्च सन्दग्धं नरकामिना ॥
 हृदयं सदृशं तेन विनतो धृष्टितां गतः ।
 मुखप्रदर्शनाद्योऽप्यजनप्रायो नरेण्योः ॥ ६ ॥

३। तज्जनितेति । तज्जनितापराधानां क्रोधादिभिर्मित्तापराधानां
 गुरुत्वं च अनुभूय सारल्यविनयावनतः सन् चिरं दीर्घकालं व्याप्य
 अनुनयते, हृदयं निरवच्छिन्नप्रार्थनात्मसन्धानेषु नियोजयेत् परि-
 हासादिव्यापारात् विनिवर्तयेत् ।

४। प्रस्तुत इति । हृदये प्रस्तुते तेन प्रभुषा पुनः प्रेरिते सति
 वृत्तग्रहणहेतोः स वृत्तार्थो दिवसं तु व्यवधारयेत् ।

५। प्रातरिति । पापानुत्तमः अयं वृत्तार्थो जनश्रुतिवह्निःस्थितः
 जनप्रशङ्गातीचरः प्रभोः समीपे संक्रोशेत् कर्मसु मलिनताहेतोः स्वयं खेदं,
 वहन् गुणपापानि सर्वथा निवेदयेत् । *

६। सत्यमिति । यस्य हि जनस्य पापिः अस्योनि भयानि नरका-
 मिना हृदयं सन्दग्धं तेन सदृशम् अस्य अशु सत्यं सरलं भवेत् ; नरेण्योः
 समीपे मुखप्रदर्शनाद्योऽप्यजनप्रायः विनतः धृष्टितां गतः अयं भवेदिति
 शेषः ।

प्रागुक्तेनैव विधिना ह्यभिषिक्तं समापयन् ।
 उपासनालये यद्धि प्रातर्योगं विधाय च ॥
 तदुपासनयैको वा सोऽयं ना मण्डलीगतः ।
 उपक्रमेत प्रणतो ग्रहीतुं तद्भूतं शुभम् ॥ १० ॥
 सोऽयं ब्रूवीत करुणा प्रभोर्या निखिलं महत् ।
 पराभवति पापं सा सहायो मे भवति ॥
 सर्वेषाञ्च महर्षीणां पूतत्वं नित्यजीवनम् ।
 मम प्राप्तवतां पादरजांसि मूर्द्धि सन्ति ॥ ११ ॥
 क्रोधं क्षेममहङ्कारं कामं वा स्वार्थरागिताम् ।
 यमिच्छति पराजितुं तन्नामोच्चार्य भर्त्सयेत् ॥
 निराकुर्यात्तदा श्वेवं वीरस्त्रमनुवर्त्तयन् ।
 क्रोध क्षमविशुद्धं मे हृदयं कृतवानहो ॥
 मां निरयोपमञ्चास्त्रिसङ्ख्यः कालिमाङ्कितः ।
 शोणितञ्चापरिशुद्धा पूर्णं निःश्वसितं मम ॥
 दुर्गन्धोद्गारि पापेन त्वं शङ्करसि चात्मनः ।
 परेशस्य च रे पाप पिशाच प्रभुतां गतः ॥

१० । प्रागुक्तेनेति । प्रागुक्तेन पूर्वकथितेन एव विधिना हि अभि-
 षिक्तं समापयन्, प्रातः यद्धि उपासनालये तदुपासनया योगं विधाय
 च सोऽयं ना मण्डलः यः असहायः एकाकोट्यर्थः, मण्डलीगतः वा
 प्रणतः सन् शुभं तद्भूतं ग्रहीतुम् उपक्रमेत ।

११ । सोऽयमिति । प्रभोः या करुणा निखिलं महत् पापं पराभवति
 सा मे रक्ष सहायः भवतु । पूतत्वं नित्यजीवनं प्राप्तवतां सर्वेषां च
 महर्षीणां पादरजांसि मम मूर्द्धि सन्ति इति सः श्वेतं ब्रूवीत ।

विभ्रष्टं त्वं विवेकं मे सदात्माचारसंरतः ।
 उत्प्लोड्यसि मां नित्यमसन्निताभिरागतः ॥
 प्रार्थयामि यदप्यत्र न भ्रान्तिर्न पवित्रता ।
 केवलं विषद्विधाणां वाणानां निरयात्मनाम् ॥
 कृते तव ततस्त्वां भोः पवित्रपरमप्रभोः ।
 यत्तया विनाशयाम्यद्य पातयामि ब्रवीत्ययम् ॥
 मयि परेष्वसुमुखं गच्छ रे मम प्रसृतः ।
 दृक्प्रतिपद्यतां त्वाच्च दूरे निष्काशयाम्यहम् ॥
 गच्छ त्वं क्रोध निरयानल मां स परः प्रभुः ।
 प्रतिधीह्युं सम्मुद्दिन समरेण समादिशत् ॥
 त्वामद्य शासनं शेषं प्रापयामि जुगुप्सितम् ।
 सम्बन्धञ्च तवासिन्ते पवित्रवृत्तरूपिणम् ॥
 वक्षस्यहं निःक्षिपामि स्वर्गीयबलजीवितः ।
 नीतः परस्य भावेन त्वां साक्षात्कृत्य सम्प्रति ॥
 विध्वस्तोभव विध्वस्तो यतो जीवेयमृद्धिमान् ।
 यद्यप्रभृति पुण्ये स्यां दिव्यधाम धरापि च ॥
 साध्यादानं प्रकुर्वीत विजयस्य ममानिशम् ।
 दिव्याग्निषाऽवतरन्तु निष्कृतस्य ममोपरि ॥ १२ ॥

१२। क्रोधमिति । क्रोधं लोभम् अहङ्कारं स्वार्थरागितां कामं
 वा यं पराजितुम् इच्छति, तन्नाम उच्चाये भर्तृसयेत् वीरत्वम् अनुवर्तयन्
 तदा हि एवं निराकुर्यात्—अहो क्रोध, त्वं मे हृदयम् अविशुद्धं मां च
 निरयोपमं कृतवान्, पापेन त्वया अस्थिरश्चयः कालिमाङ्कितः, शोणितं
 च अपरिशुद्धा पूर्वम्, निःश्रुतं मम दुर्गन्धोद्धारि । त्वम् आत्मनः
 परेष्वसु च शत्रुः अस्मि । रे पाप पिशाच त्वं विवेकं विभ्रष्टं मे प्रसृतं

अनेन प्रार्थनार्थाय कुर्यात्स्य समापनम् ।
 उद्धर्तः पापिनः त्वं मे सहायी भव चात्मनः ॥
 तमाशास्त्रं च वच्छ्रुत् पराजितुं क्षमः प्रभो ।
 भवेत्तं शिरकाख्यानं न विधेयोऽस्य आतुषितम् ॥
 तत्कृपाकाशितक्षेमं विन्दन् सप्त रात्रिभिः ।
 कुरु निजसंयत्नाज्ज्वलन्ममोपरि सर्वथा ॥
 पालोकस्य सखत्वं यौरवं सर्वमस्य ते ।
 जयो जयो जयो नित्यं पुण्यनाम्नस्तव प्रभो ॥ १३ ॥
 इति रिशुसंहारधृतम् ।

गतः, सदायाचारसंरतः ममं निजम् असंश्लिष्टाभिः उतुपमं यि, दयकृपात्र
 आनतः प्रार्थयामि, केवलं तव विषदिग्धानां निरयात्मनां वायानां कृते न
 शान्तिः न पवित्रता । भोः, त्वां ततः पवित्रपरमप्रभोः शक्त्या अद्य विनाश-
 यामि पातयामि । ममिदं अर्थं परेशसूनुः वधोति—‘रे त्वम् मम पृष्ठतः
 गच्छ,’ अहं त्वां दङ्गप्रतिष्ठायां च दूरे निष्काशयामि । रे त्वं क्रोधं निरया-
 नतः, गच्छ, ममं च परः प्रभुः सत्त्वस्तेन समरेण त्वां धर्तितोहं समादिशतु
 जुगुप्सितं तव शासनं सम्बन्धं च श्रेष्ठं प्रापयामि । स्वमायमलजीवितः
 परस्य भावेन नीतः त्वां साक्षात्कृत्य वक्षामि ते सम्पत्तिं पवित्रवृत्तरूपिणम्,
 अस्मिं निक्षिपामि । विभक्तः विभक्तः भव, यतः अद्यप्रभृति जीवेयम्,
 पुण्यं अद्विमान् स्थामः । दिवधाम धरा अपि च अनिष्टं मम विषयस्य
 सास्त्रदानं प्रकृष्यैव, निष्कृतस्य मम उपरि दिवाश्रयः अवतरन्तु ।

१३ । अनेनेति । अनेन प्रार्थनेन अयम् अस्माकं समापनं कुर्यात्—
 पापीनाम् उद्धर्तः, त्वं मे आत्मनः सहायः भव, तम् आश्रायस्व च, तं
 प्रभो, शत्रुं शिरकाखाय पराजितुं क्षमः भवेयम् । आतुषितं अस्माकं विधेयः
 न [भवेयम्], तत्कृपाकाशितं च इमं विषयं मम आत्मनि च अस्मा-

चित्रसम्पन्नकृतम् ।

चित्रैर्महार्घं बालिभ्यो बालिकाभ्यश्च शिष्यस्यम् ॥ १ ॥

तैः खलु कृद्वे तेषां धर्मेणाणि नैतिकानि च ।

सत्यानि मुद्रिताभ्याश्च सर्वान्ति श्रुतमाः पुनः ॥

जागरितास्तवाभ्यस्ता भावाः सहजभावतः ॥ २ ॥

दशमे द्वादशे वर्षे चित्रसम्पन्नकं व्रतम् ॥

गृह्यन्तु बालका बाला लभन्तां शिष्यां पुनः ।

चित्रयोगेन सप्ताहं विशेषप्रतिपत्तये ॥ ३ ॥

चित्राणि सहजानि स्युरालेपनकृतानि च ।

सिद्धानि साधनैरन्यैः शुद्धैर्वा गृह्यन्तवरे ॥ ४ ॥

तमसोपरि सर्वथा आलोक्य निखञ्ज्यं च कुरु, अतः सर्वं गौरवम्
अस्य ते भवतु । प्रभो, तव पुण्यनाम्नः निखं जयः जयः जयः ।

इति रिपुसंहारव्रतम् ।

— — —

१ । अंप्रति प्रथमं बालानां बालिकानाञ्च व्रतं वक्तुमुपक्रमते
चित्रैरेति । चित्रैः बालिभ्यः बालिकाभ्यः च शिष्यस्यं महार्घम्
महामूल्यम्, अतोवमूल्यवत् ।

२ । कथं कृद्वे तेषां धर्मेणाणि नैतिकानि च सत्यानि आशु मुद्रितानि अङ्कितानि ; सहजभावतः
पुनः उक्तमाः भावाः जागरिताः तथा अभ्यस्ताः भवन्ति ।

३ । दशमे इति । दशमे द्वादशे वर्षे तदयसि बालकाः बालाः
चित्रसम्पन्नकं व्रतं गृह्यन्तु, विशेषप्रतिपत्तये चित्रयोगेन पुनः सप्ताहं
शिष्यस्यं लभन्ताम् ।

४ । चित्राणीति । आलेपनकृतानि अन्यैः वा शुद्धैः साधनैः
कठिनादिभिः गृह्यन्तवरे सिद्धानि चित्राणि सहजानि स्युः ।

मात्रा वा ज्येष्ठया वाग्यपुरन्धरा साधितानि च ।

पराङ्मे तानि नित्यं स्युस्तज्जातशिक्षया सह ॥ ५ ॥

शिक्षाग्रहणमेकत्र स्यादा तत्र पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

नवीनं वसनं मास्यं धारयेयुर्दिनेऽग्निमे ॥ ७ ॥

उपासनाग्रहे मात्रा नीताः स्युस्ते परं प्रभुम् ।

भूमिसंलग्नशीर्षिणं प्रणमेयुः ससम्भ्रमम् ॥ ८ ॥

नीताः साधनभूमौ चारभेरन्नेवमेव हि ॥ ९ ॥

सर्वं सम्मिलिता ब्रूयुरस्तु भो गौरवं महत् ।

बालानामीश्वरायास्ते बालप्रियाय याश्रुतम् ।

दिव्याय पित्रे मात्रे च यच्छामो गौरवं वयम् ॥ १० ॥

सत्याय मङ्गलायैतद्भवेन्ने प्रतमुत्तमम् ।

मामाशास्तां परस्तस्यापत्यमिति वदिद्मती ॥ ११ ॥

५। मात्रेति । नित्यं पराङ्मे तज्जातशिक्षया चित्रगतशिक्षया सह तानि चित्राणि मात्रा वा ज्येष्ठया भगिन्या वा अन्यपुरन्धरा पुरण्डिया वा साधितानि च स्युरिति शेषः ।

६। शिक्षेति । तत्र शिक्षाग्रहणम् एकत्र पृथक् पृथक् वा स्यात् ।

७। नवीनमिति । अग्निमे दिने नवीनं वसनं मास्यं धारयेयुः, बाला बालिकाश्चेति शेषः ।

८। उपासनेति । ते बाला वा लकाश्च मात्रा उपासनाग्रहे नीताः स्युः, ससम्भ्रमं परं प्रभुं परमेश्वरं भूमिसंलग्नशीर्षिणं प्रणमेयुः ।

९। नीताइति । मात्रा साधनभूमौ नीताः एवम् एव हि चारभेरन् च साधनमिति शेषः ।

१०। सर्वेइति । सर्वैः सम्मिलिताः ब्रूयुः बालप्रियाय अस्मै बालानाम् ईश्वराय भोः याश्रुतं महत् गौरवम् अस्तु । दिव्याय स्वर्गोद्याय पित्रे मात्रे च वयं गौरवं यच्छामः ।

११। सत्यामेति । मे मम सत्याय मङ्गलाय उत्तमम् एतत् वृत्तं

एकाङ्गं चित्रयेन्माता प्रथमं स व्रती ततः ।
 पुष्पाणि स्थापयेत्तस्योपरि ब्रूयात् परेश्वरः ॥
 एको विश्वास एकश्च परिवारस्तथा पुनः ।
 शास्त्रमेकं परिचाणमेकमित्यतिमोदतः ॥ १२ ॥
 ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रमालिखेत् ।
 पुष्पाणि विकिरेदुक्ता नवीनस्य विधेर्जयम् ॥ १३ ॥
 चतुरोऽस्या महाद्वीपान् पृथ्वाश्चित्रं तृतीयकम् ।
 दर्शयद्विलिखेच्छान्तिः शुभेच्छा धरणीतले ।
 ऐक्यञ्चासु चतुर्थेव द्वीपेष्विति वदेन्मुदा ॥ १४ ॥
 ततश्चान्यानि चित्राणि व्रतार्थी ह्यनुवर्त्तयन् ।
 पुष्पाण्यवाकिरन्नेवं ब्रूयात्तत्र यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 धनाधारं प्रति ब्रूयात् धनास्त्यं हि मूल्यवत् ॥ १६ ॥

अवेत् । परः परमेश्वरः सां तस्य अपत्यम् आशासु इति व्रती वदेत् ।

१२ । एकाङ्गमिति । प्रथमं माता एकाङ्गं चित्रयेत् ; ततः स व्रती तस्योपरि पुष्पाणि स्थापयेत् । परेश्वरः एकः, विश्वासः च एकः, तथा परिवारः एकः, एकं पुनः शास्त्रम्, एकं परिचाणम् इति अतिमोदितः सन् ब्रूयात् ।

१३ । ध्वजमिति । ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रम् आलिखेत् सा चेति शेषः । नवीनस्य विधिः अयम् उक्ता पुष्पाणि विकिरेत् स व्रतीति शेषः, एवं सर्वत्र ।

१४ । चतुर इति । चतुरो महाद्वीपान् दर्शयत् अस्याः पृथ्वाः तृतीयकं चित्रं लिखेत् । धरणीतले शान्तिः शुभेच्छा, चतुर्षु द्वीपेषु च ऐक्यम् असु इति मुदा वदेत् ।

१५ । तत इति । ततः व्रतार्थी अन्यानि चित्राणि च अनुवर्त्तयन्, पुष्पाणि अवाकिरन् तत्र चित्रेषु यथाक्रमम् एवं ब्रूयात् ।

१६ । अनेति । धनाधारं प्रति ब्रूयात्—धनात् सत्यं हि मूल्यवत् ।

सूर्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात् साधुत्वं मम चीज्वलम् ।
 अस्तु सूर्यसमं प्रेमा शशीवार्द्धतरो मम ॥ १७ ॥
 सरितं वीक्ष्य स ब्रूयात् वह्नत्वेतत्तु जीवनम् ।
 दत्त्वा जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनम् ।
 सौभाग्यश्चाथ प्राप्स्ये सर्वतो विकिरन्महत् ॥ १८ ॥
 वीक्ष्य चन्दनवृक्षश्च गन्धसारमयं पुनः ।
 ददानि छेदकं शत्रुं प्रति सद्गन्धमेकलम् ॥ १९ ॥
 पर्वतं वीक्ष्य विश्वासः शिलोच्चयसमो मम ।
 दृढो भवतु वृत्तं मे निखलत्वे हिमालयः ॥ २० ॥
 सा चेद्दालाधिकान्यत्र चित्राण्येतानि सन्तु च ॥ २१ ॥
 ब्रूयाद्द्वारं समीप्यैषा कण्ठं भूषयते यथा ।
 द्वारः सतीत्वं भूयान्मो मुक्ताद्वारः समृद्धिमान् ॥ २२ ॥
 कङ्कणं वीक्ष्य भूयान्मो दानं हीरककङ्कणम् ॥ २३ ॥

१७ । सूर्यमिति । सूर्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात्—मम साधुत्वं सूर्यसमम् उज्ज्वलम् अस्तु, मम प्रेमा शशी इव वार्द्धतरोः ।

१८ । सरितमिति । स प्रतापी सरितं वीक्ष्य ब्रूयात्—मम एतत् जीवनम् जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनं जीवनवारि दत्त्वा सौभाग्यश्च अथ मङ्गलं प्राप्स्ये सर्वतो विकिरन् महत् ।

१९ । वीक्ष्येति । चन्दनवृक्षश्च वीक्ष्य—गन्धसारमयं चन्दनवृक्षसमं पुनः छेदकं शत्रुं प्रति एकलं सद्गन्धं ददानि ।

२० । पर्वतमिति । पर्वतं वीक्ष्य—शिलोच्चयसमः मम विश्वासः दृढः भवतु, मे मम वृत्तं निखलत्वे हिमालयः भवत्विति शेषः ।

२१ । सिति । सा प्रतापिणी बाला सित् अथ एतानि चित्राणि चित्राणि सन्तु च ।

२२ । द्वार इति । एषा बाला द्वारं समीप्यैषा ब्रूयात्—यथा द्वारः कण्ठं भूषयते, तथा सतीत्वं मे समृद्धिमान् मुक्ताद्वारः भूयात् ।

२३ । कङ्कणमिति । कङ्कणं वीक्ष्य—दानं मे मम हीरककङ्कणं भूयात् ।

अवगुण्ठनमालोक्य भूयाद्दीरवगुण्ठनम् ॥ २४ ॥
 नमस्कृत्य ततो ब्रूयात् व्रतं ह्येतन्नहत्तमम् ।
 इदं करोतु फलवत् प्रभुरस्माकमीश्वरः ॥ २५ ॥
 ततश्चित्राणि धौतानि कुर्वीतैवं पुनः पुनः ।
 सप्ताहं विलिखेद्भूमौ ब्रूयुष्वैवं व्रतार्थिनः ॥ २६ ॥
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति ब्रूयादन्तेऽन्तिमे दिने ॥ २७ ॥
 भोजयेत् स तु बन्धून् च तथा तत्सहयोगिनः ।
 पतन्निपशुकीटेभ्यो दद्याद्भोजनवस्तु च ॥ २८ ॥

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

२४ । अवगुण्ठनमिति । अवगुण्ठनमालोक्य—इति मे अवगुण्ठनं भूयात् ।

२५ । नमस्कृत्येति । व्रतार्थी ततः नमस्कृत्य ब्रूयात्—एतत् हि व्रतं महत्तमम् ।
 अस्माकं प्रभुः ईश्वरः इदं व्रतं फलवत् करोतु ।

२६ । तत इति । ततः अनुष्ठानानन्तरं चित्राणि धौतानि कुर्वीत । एवं पुनः
 पुनः सप्ताहं चित्राणि भूमौ विलिखेत्, व्रतार्थिनः च एवं ब्रूयुः ।

२७ । शान्तिरिति । अन्तिमे दिने अन्ते व्रतान्ते शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति
 व्रतार्थी ब्रूयात् ।

२८ । भोजयेदिति । बन्धून् च तथा सहयोगिनः स व्रतार्थी भोजयेत्,
 पतन्निपशुकीटेभ्यो भोजनवस्तु च दद्यात् ।

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

आध्यात्मिकोद्गाहः ।

परात्मना पतिः पत्नी सख्ये पुण्यतमे यदा ।

आहूतौ प्रेरितौ दिव्ये राज्ये परिचयं पुनः ॥

साधयितुं निदेशानुगामिनावविलम्बितौ ।

आयोजनानि तौ कुर्वीयातां सङ्घटमानसौ ॥ १ ॥

यदोदवहतां पूर्वमसम्पूर्णेन चाग्रतः ।

आसीत्तद्वन्धनं तस्मात् पूर्णं भवतु सम्प्रति ॥ २ ॥

सखित्वमेतयोरासील्लोकेऽस्मिन्नधुना पुनः ।

भविता तच्चिरस्थायि दिव्यधाञ्च सुखालये ॥ ३ ॥

किमर्थोऽयं विवाहो वा भोगासक्तोऽस्य चोत्तरे ।

ब्रूते सन्तानजननहेतोः संवर्धनाय च ।

पार्थिवस्य सुख्यस्याच लाभाय च तयोः पुनः ॥ ४ ॥

न तथा संज्ञिता दिव्या ब्रूते पत्नीं पतिं पुनः ।

स्वर्गराज्यार्थमेवात्र विनेतुं स विधिः स्मृतः ॥ ५ ॥

१ । सम्प्रत्याध्यात्मिकोद्गाहं प्रवक्तुमुपक्रमते परात्मनेति । पतिः पत्नी च यदा पुण्यतमे सख्यं परात्मना आहूतौ प्रेरितौ, अविलम्बितौ निदेशानुगामिनौ तौ दिव्ये राज्ये पुनः परिचयं साधयितुं सङ्घटमानसौ सन्तौ आयोजनानि कुर्वीयाताम् ।

२ । यदेति । पूर्वं यदा तौ उदवहतां, तद्वन्धनम् असम्पूर्णेन अग्रतश्च आसीत् । तस्मात् सम्प्रति पूर्णं भवतु ।

३ । सखित्वमिति । अस्मिन् लोके एतयोः सखित्वम् आसीत्, अधुना पुनः तत् सुखालये दिव्यधाञ्च चिरस्थायि भविता ।

४ । किमर्थ इति । किमर्थं वा अयं विवाहः ? अस्य चोत्तरे भोगासक्तः ब्रूते— सन्तानजननहेतोः, पार्थिवस्य सुख्यस्य च वर्धनाय, अत्र पुनः तयोः लाभाय च ।

५ । नेति । न तथा दिव्या संज्ञिता ब्रूते । स विधिः विवाहविधिः पतिं पत्नीं पुनः अत्र स्वर्गराज्यार्थम् एव विनेतुं स्मृतः ।

विवाहितौ पुनस्तस्माद्विवहेतां परस्परम् ।
 सख्यं पार्थिवमेवं यद्विव्यमाध्यात्मिकं भवेत् ॥ ६ ॥
 आध्यात्मिकविवाहस्य योग्यः कालोऽत्र सम्प्रतः ।
 चत्वारिंशं समारभ्य यावत्पञ्चाशवत्सरम् ॥ ७ ॥
 औद्यन्त भारा जीवनस्यापाद्यन्त च तानि च ।
 प्रधानानि च कर्त्तव्यान्धावासः शृङ्खलायितः ॥
 अन्वभूयत संसारस्यानन्दः शोक एव च ।
 दाम्पत्यं पार्थिवञ्चोपाभुज्यतातिप्रमाणतः ॥ ८ ॥
 अधिकारं चिन्तयेतामात्मनोरौपयामिकम् ।
 कर्त्तव्यानि च हर्षांश्च शाश्वतानिह सम्प्रति ॥ ९ ॥
 ध्यानेऽध्ययने चात्मानुसन्धाने संयमे समम् ।
 युज्येत प्रार्थने ताभ्यां प्राप्नुतं दिवसत्रयम् ॥ १० ॥

६ । विवाहिताविति । तस्मात् विवाहितौ पुनः परस्परं विवहेताम्, यत् एवं पार्थिवं सख्यं दिव्यम् आध्यात्मिकं भवेत् ।

७ । चत्वारिंशति । चत्वारिंशं समारभ्य पञ्चाशवत्सरं यावत् अत्र आध्यात्मिक-विवाहस्य योग्यः कालः सम्प्रतः ।

८ । औद्यन्तेति । जीवनस्य भाराः औद्यन्त, तानि प्रधानानि च कर्त्तव्यानि अपाद्यन्त, आवासः शृङ्खलायितः, संसारस्य आनन्दः शोकः एव च अन्वभूयत, पार्थिवं दाम्पत्यञ्च अतिप्रमाणतः उपभुज्यत ।

९ । अधिकारमिति । सम्प्रति इह आत्मनोः औपयामिकम् अधिकारं कर्त्तव्यानि शाश्वतान् हर्षान् च चिन्तयेताम् ।

१० । ध्यान इति । ध्याने अध्ययने चात्मानुसन्धाने संयमे समम् एकत्र प्रार्थने च तत् प्राप्नुतिकदिनत्रयं ताभ्यां युज्येत ।

चतुर्थे दिवसे चाभिषेकान्ते वसनन्तु तौ ।
 बिम्बाक्षौ गैरिकं नूनं कुर्वीयातां उपासनाम् ॥ ११ ॥
 उपासनाग्रहे निखोपासनायाः समापने ।
 सन्मुखीनावुपविष्टौ नूतनासनयोस्तदा ॥ १२ ॥
 पतिर्न्रूयात् स पत्नीश्चाद्यावां सन्धिलिताविह ।
 समाधातुं प्रभोरग्रे दिव्यधानि पुरोधसः ॥
 अमराणाञ्च साक्षित्वेनोदाहं दिव्यमावयोः ।
 प्रभुर्धन्य इति सा च ॐ तथास्त्विति सान्तिमम् ॥ १३।१४॥
 संसारस्यास्य बहुलाः परीक्षा विपदः पुनः ।
 शोकश्चानन्दमाभीक्ष्णं भुक्तवन्तौ परित्यजम् ॥
 कृतवन्तावुभे दुःखं सुखं जीवनवर्त्मनि ।
 सदानुभूतवन्तौ च हृदयेन करेण च ॥
 प्रभुं सेवितवन्तौ च दासदासीसमौ पुनः ।
 अधुना प्रभुरावां स सेवानन्दोच्चसंछती ॥
 समाह्वयति चोदाहं प्रापयितुन्तु पूर्णताम् ।
 दिशत्यसौ विदेहात्मनित्यसन्धिलनेन च ॥
 पुण्यव्रतग्रहेणाद्य दम्पत्योरात्मरूपिणोः ।
 भवितारौ पुण्यराज्ये तस्य दासौ चिरन्तनौ ॥

११ । चतुर्थे इति । चतुर्थे दिवसे च अभिषेकान्ते तौ दम्पती गैरिकं नूनं वसनन्तु बिम्बाक्षौ उपासनां हि कुर्वीयाताम् ।

१२ । उपासनेति । उपासनाग्रहे निखोपासनायाः समापने तदा नूतनासनयोः सन्मुखीनौ उपविष्टौ भवेतामिति शेषः ।

१३।१४ । पतिरिति । अद्य आवां पुरोधसः प्रभोः अग्रे अमराणां साक्षित्वेन दिवि आवयोः दिव्यम् उत्तमम् उदाहं समापयितुं सन्धिलितौ ; प्रभुः अन्त्यः इति पतिः पत्नीश्च तु वेत्त । सा च पत्नी—यो तथा अन्तु इति सान्तिमं प्रभुर्धन्य इति ।

एकस्मिन् जितयं यत्र योगेनोद्धतमेन हि ।

किमस्मिन् प्रसुतासि त्वं व्रते गुरुतरे प्रिये ॥ १५ ॥

प्रसुतास्मि प्रभोरात्रां शीर्षे धारयितुं पुनः ।

दुर्वलाहं गुरुतरं व्रतं सोऽसु सहायकः ॥ १६ ॥

शक्तिमान् स प्रभुर्नित्यमावयोरात्मनोरिह ।

सहायोऽसु बलं तेज आलोकं विदधातु सोम् ॥ १७:१८ ॥

सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टं व्रतं शुद्धतमस्त्विदम् ।

नूढं द्रढयितुं ग्रन्थिं सप्ताहमिदमुत्तमम् ॥

प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेनातोऽतिविनयेन च ।

सम्पादयावार्पणेन, सा तथास्त्विति भाषते ॥ १८:२० ॥

१५ । संसारस्थिति । संसारस्य परीक्षाः विपदः भ्रष्टम् अनुभूताः, आभीष्टाः शोकेन आनन्दश्च भुक्तवन्तौ, परित्यक्तवन्तौ, उभे जीवनवर्कान् सुखं दुःखं सदा अनुभूतवन्तौ च, हृदयेन करेण च दासदासीसमी पुनः प्रभुं सेवितवन्तौ, अथवा स प्रभुः सेवानन्दोद्यमसंस्तौ समाह्वयति, उदाहं पूर्णतां प्रापयितुं विदेहात्मनित्यसम्बलनेन आत्म-रूपिणोः दम्पत्योः पुण्यव्रतवद्विषयं च असौ दिशति । तस्य पुण्यराज्ये चिरन्तनौ दासी भवितारौ, यत्र उद्धतमेन हि योगेन एकस्मिन् जितयम् । प्रिये, गुरुतरे अस्मिन् व्रते किं त्वं प्रसुता असि ।

१६ । प्रभुतेति । प्रभोः आज्ञा पुनः शीर्षे धारयितुं प्रसुता अस्मि, अहं दुर्वला, व्रतं गुरुतरम्, सः सहायकः अस्मि ।

१७:१८ । शक्तिमानिति । शक्तिमान् सः प्रभुः नित्यम् इह आवयोः आत्मनोः सहायः अस्मि, बलं तेजः आलोकं विदधातु । सा पत्नी—सोम् ।

१८:२० । सप्ताहमिति । इदं शुद्धतमं गन्धीकं व्रतम् सम्पादयितुम्, नूढं वैवाहिकं ग्रन्थिं पुनः द्रढयितुं सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टम् । अतः सप्ताहम् इदम् उत्तमं व्रतं प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेन अतिविनयेन अर्पणेन च सम्पादयाम । सा पत्नी भाषते—तथा अस्मा इति ।

देहि दक्षकरं मन्त्रं कन्ये दासि परेशितुः ।
 पुण्यमाख्येन वधामि प्रेमप्रयत्नितु शाश्वतम् ।
 आत्मयोगस्य लक्ष्मेव करयोः सा तथास्त्विति ॥ २१।२२ ॥
 प्रेमप्रयत्निरयं चेत् स्यात् सत्त्वात्मबन्धनस्तदा ।
 अस्येह नित्ययोगस्य भित्तिभूमिः समर्पिता ॥
 कालेऽद्यावां विवहावो नित्यकालाय तु प्रिये ।
 भूमौ सम्मिलितावद्य दृष्टारौ तत्पुनर्दिवि ॥ २३ ॥
 आशां विभर्षि विश्वासं कुर्म्येवं तत्तथास्त्विति ॥ २४ ॥
 गृहाण गैरिकं वस्त्रमेकतन्त्रं तथासनम् ।
 श्लोकानां सङ्गृह्येममङ्गो त्वं सङ्गमामिनि ॥
 ध्वजं नवविधानस्य विश्वस्ता राजभक्तितः ।
 प्रणतास्त्रै चिरं भूयाः, गृह्णामि अहयेति सा ॥ २५।२६ ॥
 विज्ञेय एष आदेशः प्रभोर्यद्दुर्दयं करम् ।
 आवां विशुद्धं रक्षावः क्रोधं गर्वञ्च भोगिताम् ॥

२१।२२ । देहोति । हे परेशितुः कन्ये दासि, दक्षकरं मन्त्रं देहि, आत्मयोगस्य लक्ष्मे इव करयोः शाश्वतं प्रेमप्रयत्नितु पुण्यमाख्येन वधामि । सा पत्नी—तथा अलु इति ।

२३ । प्रेमप्रयत्निरिति । चेत् अयं प्रेमप्रयत्नः सत्त्वात्मबन्धनं स्यात्, तदा इह चस्य नित्ययोगस्य भित्तिभूमिः समर्पिता । अय, प्रिये, आवां नित्यकालाय तु विवहावः । अय भूमौ सम्मिलितौ, तत् पुनः दिवि दृष्टारौ ।

२४ । पत्नी प्रत्युत्तरयति आशामिति । आशां विभर्षि एवं विश्वासं कुर्म्ये करोमि तथा अलु इति पत्नी भाषते इति शेषः ।

२५।२६ । गृह्णावेति । अङ्गो सङ्गमामिनि, त्वं गैरिकं वस्त्रम्, एकतन्त्रीयं, आसनम्, तथा इमं श्लोकानां संग्रहं नवविधानस्य ध्वजश्च गृह्णाव । विश्वस्ता चक्षो राजभक्तितः चिरं प्रणता भूयाः । सा पत्नी—अहया गृह्णामि इति भाषते इति शेषः ।

संसारसक्तिं जहिवो भवावो वर्द्धितौ पुनः ।
 विश्वासे साधुतायाश्च प्रेम्णि भक्तावकिञ्चनौ ॥
 दीनाय दानं यच्छावः श्रमयावोऽस्य यन्त्रणाम् ।
 प्रार्थनाध्ययनध्वानालापसहिनयैरिह ॥
 सहसाधकवत्तस्मिन् प्रविशावः क्रमादहो ।
 आवाभ्यामोश्चरेणाय योगे यः पूर्णता पुनः ॥
 भक्तेः सर्वविधायाश्च निखिलस्य सुखस्य च ।
 आशास्तां मेलनं पुण्यं करोतु सुखितं परः ॥ २७ ॥
 भोमित्युक्ता ततः साध्वी चानुमन्येत तद्वचः ॥ २८ ॥
 पतिरेवं प्रार्थयेत्—योगेश योगबन्धनैः ।
 आत्मानो नौ बधानाञ्च परन्ध्यामसानि सा तथा ॥
 मयि चोमे त्वयि प्राप्ती शान्तिमैक्यं चिरन्तनम् ।
 पवित्री कुरु नौ रक्ष चाविशुद्धेरमङ्गलात् ॥
 संसारादुद्धर त्वं नौ लोके ज्योतिर्भये प्रभो ।
 मधुरेण च योगेन पूर्णानन्देन सङ्गती ॥ २९ ॥

२७ । विज्ञेय इति । प्रभोः एव आदेशः विज्ञेयः वत् आवां हृदयं करं विशुद्धं रक्षावः, कीर्णं गत्वं भोगितां संसारसक्तिञ्च जहिवः, विश्वासे साधुतायां प्रेम्णि भक्तौ च पुनः वर्द्धितौ भवावः, अकिञ्चनौ दीनाय दानं यच्छावः, अस्य यन्त्रणां श्रमयावः । अहो आवाभ्याम् ईश्वरेण च तस्मिन् योगे सहसाधकवत् क्रमात् प्रविशावः, यः पुनः सर्वविधायाः भक्तेः निखिलस्य सुखस्य च पूर्णता । परः पुण्यं मेलनम् आशास्ताम्, सुखितं करोतु ।

२८ । भोमिति । ततः साध्वी च भोम् इति उक्ता तत् वचः अनुमन्येत ।

२९ । पतिरिति । एवं पतिः प्रार्थयेत्—हे योगेश, योगबन्धनैः नौ आत्मानौ बधाना, अञ्च परन्ध्याम् असानि, सा तथा मयि (अस्मि), चिरन्तनम् ऐक्यं शान्तिं प्राप्ती उमे च त्वयि (स्वामि) । कुरु नौ पवित्री, रक्ष च अविशुद्धेः अमङ्गलात्, मधुरेण योगेन पूर्णानन्देन च सङ्गती नौ, प्रभो, संसारात् ज्योतिर्भये लोके उद्धर ।

ततः पतिश्च पत्नी च प्रथमेऽस्तिभावतः ।

प्रोच्य धन्यश्चिरानन्द आत्मनोर्नौ परोऽस्त्विति ॥ ३० ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सप्ताहन्तु पतिः पत्नी चैकतन्त्र्या परप्रभोः ।

गायेतां पुष्पनामानि योगाभ्यासरती पुनः ॥

प्रार्थयेतां प्रतिदिनं पठेतां पावनीः श्रुतीः ।

आलपेतां सुगन्धैराध्यात्मसद्विषयेषु च ॥

यच्छेतां दानभाणारसत्त्वांस्तान् ह्यग्र्यं पुनः ।

आशयेतां शकुन्तां च सिञ्चेतां पादपांस्तथा ॥

नूतनानि च पुष्पाणि चिनुयातां परा च ।

एकैकशः खादयेतां सेवेयातां दिनं दिनम् ।

दद्यातां मण्डलीज्वेष्ठानुपहारान् श्रीभगान् ॥ ३१ ॥

इत्यध्यात्मोदाहः ।

३० । तत इति । ततः पतिः च पत्नी च आत्मनीः नौ ति ऽन्दः परः धन्यः
अनु इति प्रोच्य भक्तिभावतः प्रथमेन ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

३१ । सप्ताहन्ति । पतिः पत्नी च सप्ताहन्तु योगाभ्यासरती परप्रभोः पुष्प-
नामानि एकतन्त्र्या गायेतां, प्रार्थयेतां पुनः । प्रतिदिनं पावनीः श्रुतीः पठेतां, सुगन्धैरा-
ध्यात्मसद्विषयेषु च आलपेताम् । दानं यच्छेताम्, तान् हि पुनः चणारसत्त्वान् शकुन्तान्
च अग्र्यम् आशयेताम्, तथा पादपांश्च सिञ्चेताम्, पराश्च परमेश्वरान् च नूतनानि पुष्पाणि
चिनुयाताम् । दिनं दिनं मण्डलीज्वेष्ठान् च एकैकशः खादयेतां सेवेयाताम् । श्रीभगान्
उपहारान् च यच्छेतां तेन इति ईदः ।

इत्यध्यात्मोदाहः ।

कौमारव्रतम् ।

व्रतार्थी प्रार्थयन्नेवं प्रतिजानीत सन्धमात् ॥ १ ॥

शक्तिमन्नीश्वरेह्यास्मि त्वदाह्वानेन चागतः ।

त्वत्सन्निधौ गृहीतुं तद्व्रतं कौमारकं प्रभो ॥

तवेच्छानुग्रहसेव दीक्षितो दारकर्मणि ।

भवेयं खलु रक्षेयं दूरे मां नित्यमेव हि ॥

हृदयमतः परीक्षातो भोगादस्य प्रलोभनात् ।

संसारस्य जीवनं मे समग्रं तव कर्मणि ॥

अर्पयामीति सर्व्वा मे दैहिकीर्वासनास्तथा ।

सांसारिकीः प्रवृत्तीश्च बलिं कृत्वा तवान्तिके ॥

तवाग्रामनुगच्छामि समयेषु हृदा विभो ।

अमुके दिवसे मासि वर्षेऽस्य तव सन्निधौ ॥

पवित्रे परिगृह्णामि साक्षित्वेन व्रतम्विदम् ।

सत्यस्य ननु कौमारं प्रतिजानीय रक्षितुम् ॥

भावेनातिगभीरेण नियमानस्य नित्यदा ।

यावज्जीवं हि सङ्ख्याव्यभिचारानले पुनः ॥

पुण्येऽस्य दैहिकान् सांसारिकानैन्द्रियकानिह ।

सर्व्वान् दहामि भावांश्चात्मानं शुद्धं समर्पये ॥

हितैषणायै देशस्य दानायोपासनाय च ।

अनुग्रहो मुक्तिदस्तु मां रक्षतु सदा प्रभो ॥

वर्त्मन्यव्यभिचारस्य ऋजौ जायस्व मां सदा ।

हावकुहकजालेभ्यः स्त्रीसंसृत्योच्चिरं यतः ॥

सहस्र मम पुण्यस्य पताकां प्रति चान्वहम् ।

राजभक्तिं वहेयं ते विवहन्तु विवाहिताः ॥

भवन्त्यन्येऽपि रक्षाणि विशेषतो निदेशनम् ।

शाश्वतं गौरवञ्चास्तु तव नाम्नी महत्तमम् ॥ २ ॥

इति कौमारव्रतम् ।

२ । प्रार्थनामाह भक्तिमति । हे भक्तिमन् ईश्वर, त्वदाज्ञानेन त्वत्प्रतिष्ठी कौमारकं तत् व्रतं यद्वैतुम् इह च आगतः अस्मि । दारकर्मणि न दीक्षितः भवेयम्, नित्यम् एव हि मां खलु अस्य संसारस्य उद्वेगतः, परीक्षातः भीतात् प्रलीभमानां दूरे रक्षेयम्, तत् मे समयं जीवनं तव कर्मणि अर्पयामि इति चेत् तव इच्छा अनुग्रहः च, सर्व्याः मे देहिनीः वासनाः तथा सांसारिकाः प्रवृत्तयः च तव अन्तिके बलिं कृत्वा, हे विभी, समयेषु हृदा तव आज्ञाम् अनुगच्छामि । असुके हिवसे, असुके मासि, असुके वर्षे अद्य तव पवित्रे सन्निधी सत्यस्य साक्षित्वेन इदं कौमारं व्रतम् परिगृह्णामि, अतिगभीरेण भावेन यावज्जीवं हि अस्य सहस्रं नियमान् नित्यदा सुरक्षितं प्रतिजानीय । पुण्ये अव्यभिचारानले पुनः अद्य इह देहिकान् सांसारिकान् ऐन्द्रियकान् सर्वान् भावान् दहामि ; यत्तम् आत्मानम् देशस्य हितेयवाये दानाय उपासनाय च समर्पये । प्रभो, मुक्तिदः ते अनुग्रहः सदा माम् अव्यभिचारस्य स्रजौ वर्धयि रक्षतु । मां चित्तं कर्मवृत्तयोः हान-कुहकजालिभ्यः चावस्य, यतः पुण्यस्य मम सहस्रं पताकां प्रति च चान्वहम् राजभक्तिं वहेयम् । अन्ये ते विवहन्तु विवाहिताः भवन्तु, विशेषं ते निदेशनम् अपि च इदं रक्षाणि । तव नाम्नाः महत्तमं शाश्वतञ्च गौरवम् अस्तु ।

इति कौमारव्रतम् ।

वैधव्यव्रतम् ।

असहाया परित्यक्ता सास्वनासुखवर्जिता ।
विधवा दुःखिनीयं ते चरणे पतिता पितः ॥
करुणामय शान्तिश्च शुद्धिमन्विष्यतीह ते ।
अनुग्रहात् पतिर्यातो लोके श्रेष्ठतमे मम ॥
तस्मिन् विभो विनष्टानि सर्वानि चैहिकानि मे ।
सम्यक्कृपायहीनाहं शरणं यामि ते प्रभो ।
आशानिवदहृदया त्वयि दीनदशां गता ॥
विधवायाः सुहृत्तस्याः पते त्वत्सन्निधावहम् ।
ग्रहीतुं व्रतमायामि निर्दिष्टं मे त्वया हि यत् ॥
पतिर्मम गतो नाथ लोकादस्मात् सुखं स तु ।
लोके श्रेष्ठतमे भूतिं प्राप्नोत्वानन्दसञ्चयम् ।
त्वयि नित्यञ्च पत्नी च तस्याहं बाह्यतो यदि ।
विच्छिन्नात्मनि संयुक्ता वसानि शाश्वतोः समाः ॥
कृपां कुरु प्रभो यस्त्वां पतिं सत्यं विजानती ।
विश्वस्तताश्च प्रेमाणं तुभ्यं सर्वं समर्पये ॥
कुरु मां तव नित्याय कालाय परमप्रभो ।
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽथ तव सन्निधौ ॥
पवित्रे परिगृह्णामि व्रतं वैधव्यसम्मतम् ।
नाहं पुनर्विबहामि द्वितीयं जातु नो पतिम् ॥
स्वीकरोमि मङ्गलेदं जीवनं मम सम्प्रति ।
विधवाया भवत्वेव चिरं भोगादिवर्जितम् ॥

आत्मत्यागि दैहिकाभिस्त्राणहीनं चमाम्बितम् ।
 प्रणतं ध्यानशीलञ्च विनीतं नितरां पुनः ॥
 उपासनाप्रधानञ्च प्रभो त्वत्सेवने रतम् ।
 एवं मे जीवनं भूयात्तवानुकम्पया श्रमम् ॥
 आश्रये मम आश्रये श्रीरथं महदसु भोः ।
 अस्मा मङ्गला नूनायाः परेशाय प्रियाय ते ॥ १ ॥

इति वैधव्यव्रतम् ।

१ । वैधव्यव्रतमाह असङ्कायितः । असङ्कायाः परित्यक्ता सान्त्वनासुखवर्जिता इयं
 दुःखिनी विधवा, पितः कष्टकामय, चरये ते पतिता ; इह ते अनुपदान् सुखं शान्तिञ्च
 चान्विष्यति । मम पतिः श्रेष्ठतमं लोकं यातः, तस्मिन् मी, विभो, ऐहिकानि सुखाणि
 विनष्टानि । अस्मिन् सङ्कायहीना, प्रभो, हीनदशा गता अहं त्वयि आश्रानिबद्धहृदया
 शरणं ते यामि । हे विधवायाः सुखं तस्याः पते, यत् व्रतं हि त्वया निर्दिष्टं तत् एहीतुं
 त्वत्सन्निधौ अहम् आश्रामि । माघ, मम पतिः अस्मात् लोकात् गतः, स तु श्रेष्ठतमं लोकं
 भूतं नित्यं सुखम् आनन्दसहस्रस्र त्वयि प्राप्नोतु । तस्मिन् अहं पत्नी यदिच बाधतः विच्छिन्ना,
 जायते; समाः आत्मनि संयुक्ता वसामि । प्रभो, ऊपां कुक्, यत् त्वां सत्यं पतिं विजानतो
 विश्रुता सर्वे प्रमादसु तुभ्यं समर्पये । परमप्रभो, नित्याय आश्रम्य मां तव कुक् ।
 अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे, अथ पवित्रे तव सन्निधौ वैधव्यसम्पत्तं व्रतं परि-
 यच्छामि । न अहं पुनः निवृत्तानि, द्वितीयं पतिं ज्ञातुं नो लौकरीणि । हे महत्तम, चिरं
 जीमादिवर्जितम् आत्मत्यागि दैहिकाभिस्त्राणहीनं चमाम्बितं प्रणतं ध्यानशीलं विनीतं
 नितरां पुनः उपासनाप्रधानं त्वत्सेवने रतञ्च विधवायाः एवं जीवनं भवतु । एवं मे
 जीवनं श्रमं तव अनुकम्पया मम आश्रये भूयात् । भोः अस्माः नूनायाः
 मङ्गलाः प्रियाय परेशाय ते महत् श्रीरथम् अस्तु ।

इति वैधव्यव्रतम् ।

साधकव्रतम् ।

सांसारिकत्वरोधाय प्रति त्वां हृदयस्य च ।
आभिसुख्याय मेऽनल्पकृपावशतः प्रभो ॥
आनीतवान् पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ ।
यतोऽहं परिगृह्णीयां व्रतन्निदमुपस्थितम् ॥
एषा तवेच्छा यन्नाहं संसारिजनवत्पितः ।
यापयामि दिनान्यत्र सेविष्ये त्वान्त्वं केवलम् ॥
प्रीणयामि च तेषु स्त्रां जना ये तव नित्यदा ।
असुके दिवसे मासि वर्षेऽस्य तव सन्निधौ ।
पवित्रं प्रतिगृह्णामि साधकानां व्रतन्निदम् ।
अनेन मां निबध्नामि भक्त्यभ्यासे च संयमे ॥
सेवायै पुण्यमण्डल्या नवीनस्य विधेः पुनः ।
यथाशक्ति सहायो मे भव चाता पिता मम ॥ १ ॥

इति साधकव्रतम् ।

१ । अधुना साधकव्रतमाह सांसारिकत्वेति । सांसारिकत्वरोधाय त्वां प्रति मे हृदयस्य च आभिसुख्याय, प्रभो, अनल्पकृपावशतः पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ आनीतवान्, यतः अहम् इदम् उपस्थितं व्रतं परिगृह्णीयाम् । पितः, एषा तव इच्छा, यत् न अहम् अत्र संसारिजनवत् दिनानि यापयामि ; ये तव जनाः नित्यदा केवलं त्वां तु सेवन्ते प्रीणयन्ति च, तेषु स्त्राम् । अथ असुके दिवसे असुके मासि असुके वर्षे पवित्रं साधकानाम् इदं व्रतं प्रतिगृह्णामि । भक्त्यभ्यासे संयमे, यथाशक्ति नवीनस्य विधेः पुण्यमण्डल्याः सेवायै च पुनः माम् अनेन निबध्नामि, मम चाता पिता मे सहायः भव ।

इति साधकव्रतम् ।

गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

उपासनान्ते कुर्वीति प्रतिज्ञानञ्च प्रार्थनम् ॥ १ ॥
 यत्र सङ्गे समाहृतो गुरुष्व्यायासवन्ति च ।
 तत् कृत्यानि प्रभो हृद्या तवैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
 अतो गृह्णामि तन्मूर्ध्ना त्वन्निदेशं वहामि च ।
 परात्मनस्ते शक्तौ च निर्भरं स्थापयाम्यहम् ॥
 वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्यैक्यसमापनम् ।
 नाहं जाने दुर्बलं मे चित्तं भीतं हि चिन्तया ॥
 आत्मत्यागं बलं दैन्यं विनयञ्च प्रभो स्वयम् ।
 वितर त्वं यथाहं स्वां संसार्यपि विरागिवत् ॥
 यापयितुं दिनान्यत्र त्वत्कृपालेशतः क्षमः ।
 अमुकं दिवसे मासि वर्षे पुण्यतमं व्रतम् ॥
 विरागिणां गृहस्थानां गृह्णामि तव सन्निधौ ।
 प्रतिजानामि नियमानादेशानस्य रक्षितुम् ॥
 उपार्जितानि सर्वाणि धनान्यत्र विधेरितः ।
 मण्डप्यां हि नवीनस्य सर्व्वथा निक्षिपाम्यहम् ॥
 तन्निदेशात् समाजस्य परिवारस्य च प्रभो ।
 व्येमि तानि मङ्गलाय मदीयां हि रुचिन्तया ॥
 अभिलाषं परित्यज्य नर्थं जातु करोम्यहम् ।
 क्षमतां समतिक्रम्य निष्कृतेरस्य जातुचित् ॥

१ । सम्प्रति गृहस्थविरागिणां व्रतं वक्तुमुपक्रमते उपासनान्त इति । उपासनान्ते प्रार्थनं प्रतिज्ञानञ्च कुर्वीति ।

त्वद्दानानि समस्तानि गृह्णाम्यत्र कृतश्रद्धत् ।

सन्धमेष्वस्य मोक्षेषु संसारस्य बलेन ते ॥

सम्पादयामि दैन्यस्य व्रतं नित्यं समाहितः ।

अतस्त्वं मे सहायः स्या आशिषा योजय प्रभो ॥ २ ॥

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

१ । प्रार्थनं पतिज्ञानाच्चाह यजेति । यत्र सहे, प्रभो, समाहितः तत्कृत्यानि शुद्धिं प्राप्नुयान्ति च । तत्र हृष्टौ एतत् व्रतम् उक्तम् । अतः अहं तत् गृह्णामि, मूर्धा च त्वदिदं वदामि, परात्मनः ते शक्तौ च निर्भरं स्थापयामि । वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्य च ऐक्यसमापनं न अहं जाने, चित्तं मे दुर्बलं, चित्तया हि भीतम् । वितर, प्रभो, स्वयम् आत्मत्यागं बलं दैन्यं विनयश्च, यथा अहं तत्कृपालेशतः संसारी अपि विरागितत्त्वानि अत्र यापयितुं, नाथ, वमः क्षाम् । अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे विरागिणां गृहस्थानां पुण्यतमं व्रतं तव सन्निधौ गृह्णामि, अस्य नियमान् आदेशान् रक्षितुं प्रतिजानामि । इतः सर्व्वाणि उपाख्यन्तानि धनानि नवीनस्य विधिः मन्त्राणां सर्व्वाण्यहम् अत्र निक्षिपामि । मदीयां क्वचिं तथा अभिलाषं परित्यज्य तस्मिन्देशात् समाजस्य परिवारस्य च मङ्गलाय, प्रभो, तानि व्येमि । न अहम् कृणुम्, अथ निष्कृतेः धर्मतां समतिक्रम्य, जातुचित् करोमि । समस्तानि त्वद्दानानि अत्र कृतश्रद्धत् गृह्णामि । अस्य संसारस्य सन्धमेषु मोक्षेषु बलेन ते नित्यं समाहितः दैन्यस्य व्रतं सम्पादयामि । अतः त्वं, प्रभो, सहायः स्या, आशिषा योजय ।

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

प्रचारकव्रतम् ।

वर्षेऽतीते परीक्षार्थं शिष्यार्थं विनियोजिते ।
 आचार्यसन्निधौ तावदानयेत्सं व्रतार्थिनम् ।
 एकस्तत्सङ्गसम्पर्की ब्रुवन्नेवं ससम्भ्रमम् ॥ १ ॥
 अयं ब्रवीति सङ्केऽस्मिन् प्रचारकगणस्य तु ।
 प्रवेष्टुं प्रेरितः पुण्यमयेन परमात्मना ॥
 उपनयामि मण्डल्यास्तस्मात्तव च सन्निधौ ।
 आर्यं त्वं व्रतमस्मै च पुण्यं यच्छेति प्रार्थये ॥ २ ॥
 पृच्छत्याचार्य एवं तस्मत्तरं स प्रयच्छति ।
 मनोनीतः स्वयं सहः किमयं वाङ्मतो भवान् ॥ ३ ॥
 आहृतः ; केन ? पुण्येन हृत्स्थेन परमात्मना ॥ ४—६ ॥
 कथं जानासि ? चित्तस्य प्रेरणा मम चोत्तमा ।
 उच्छ्वाससद्गतिं धत्ते तद्दिशा भगवन्पुत ॥

१ । प्रचारकव्रते बहुमुपक्रमते अयं इति । परीक्षार्थं शिष्यार्थं विनियोजिते वर्षे अतीते तत्सङ्गसम्पर्की एकः व्रतार्थिनं तं तावत् आचार्यसन्निधौ आनयति । ससम्भ्रमम् एवं ब्रूयात् ।

२ । अयमिति । अयम् अस्मिन् प्रचारकगणस्य तु सङ्के प्रवेष्टुं पुण्यमयेन परमात्मना प्रेरितः । तस्मात् सङ्ख्याः तव च सन्निधौ उपनयामि । आर्यं, त्वम् अस्मै पुण्यं व्रतं यच्छे, इति प्रार्थये ।

३ । आचार्यस्य प्रश्नः, व्रतार्थिनः तस्मत्तरमिति कसिच बहुमात्रं पृच्छतीति । आचार्यः एवं पृच्छति, स व्रतार्थी तम् आचार्यम् उत्तरं प्रयच्छति । आचार्यः—किम् अयं सहः स्वयं मनोनीतः ; भवान् आहृतो वा ?

४—६ । तस्मत्तरमिति व्रतार्थी—आहृतः । आचार्यः—केन ? व्रतार्थी—हृत्स्थेन पुण्येन परमात्मना ।

रुचिः सामर्थ्यमेतानि तच्चै योम्यानि जीवनम् ।
 निखिलं वर्धितं तस्मिन् प्रकृत्येति समुत्तरम् ॥ ७८ ॥
 मातृगर्भे नियुक्तोऽसि ह्यस्मिंस्त्वं प्रभुणा स्वयम् ।
 विश्वसिषि किमेवं त्वमागतः प्रकृतेः पुनः ।
 नियोगं तं द्रढयितुं, विश्वसिम्यार्थं श्रीमहम् ॥ ८१० ॥
 निदेशानस्य सङ्गस्य किमु विश्वासवत्तया ।
 निष्पादयिष्यसे त्वन्तु यावज्जीवमुपैष्यसि ॥
 प्रमाणस्य वाक्यस्य विश्वस्तत्वेन सर्वथा ।
 प्रचारको हि नित्यं स यः प्रचारक एकदा ॥ ११ ॥
 ॐ स सहायी भगवान् भवतु प्रभुरत्र मे ॥ १२ ॥
 प्रभोर्मण्डलीतल्लोकैः सम्बन्धस्तव को भवेत् ॥ १३ ॥

७८ । आचार्यः—कथं जानासि ? व्रतार्थी—मम चित्तस्य उत्तमा प्रेरणा उच्छ्वासः
 च तद्दिशा गतिं धत्ते । भानम् अपि उक्तं रुचिः सामर्थ्यम् एतानि तच्चै योम्यानि, निखिलं
 मम जीवनं खलु प्रकृत्या तस्मिन् वर्धितम् । किमिदं भानम् ? निरुक्तमन्वय—

“वहिरन्तःस्थभावानां चित्ति यत्प्रतिमोदयः ।

भानमित्युच्यते सहिर्भातिज्ञानं तच्च हि ज्ञत् ॥”

८१० । आचार्यः—तम् अस्मिन् स्वयं प्रभुणा हि मातृगर्भे नियुक्तः असि किम्
 एवं विश्वसि ? त्वं पुनः प्रकृतेः तं नियोगं द्रढयितुम् आगतः ? व्रतार्थी—श्रीम्,
 अहम्, आर्यं, विश्वसिम् ।

११ । आचार्यः—अस्य सङ्गस्य निदेशान् किम् त्वं यावज्जीवं विश्वासवत्तया निष्पा-
 दयिष्यसे ? ‘यः एकदा प्रचारकः स हि नित्यं प्रचारकः’ अस्य वाक्यस्य सर्वथा
 यावज्जीवं विश्वस्तत्वेन किमु प्रमाणं च उपैष्यसि ?

१२ । व्रतार्थी—श्रीम् । स प्रभुः भगवान् अत्र मे सहायः भवतु ।

१३ । आचार्यः—प्रभोः मण्डलीतल्लोकैः कः तव सम्बन्धः भवेत् ?

न प्रभोर्न नियन्तुर्वा सेवकस्य तु शक्तिः ।
 अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य च सेवां प्रकुर्वतः ॥ १४ ॥
 केनोपायेन आत्मानमाप्नीयाच्च भरिष्यसि ॥ १५ ॥
 आत्मानं सर्व्वथा चाहं परिवारेण चार्पये ।
 मण्डल्यै स्नानाहारपरिच्छदकृते पुनः ॥
 चिन्तां जहामि विश्वासेनाहं हि करुणानिधेः ।
 विधातृत्वे पितृस्तस्य मां निक्षिपामि सर्व्वथा ॥ १६ ॥
 प्रतिज्ञामस्य सङ्गस्य प्रकाशेन गृह्णाण तत् ॥ १७ ॥
 अमुके दिवसे मासि वर्षेऽद्य विनयेन च ।
 गाम्भीर्य्येण च गृह्णामि प्रचारकव्रतम्विदम् ॥
 कार्य्यं सर्व्वविधं सांसारिकं त्यक्त्वा समर्पये ।
 आत्मानं मम सर्व्वच्च जीवनं नवीनस्य च ॥
 विधानस्य प्रचाराय सेवयै जनसंहतेः ।
 राज्यमंस्थापनार्थाय पृथिव्यां परमेशितुः ॥
 पवित्रमतविश्वासं पूर्णावयवमेव हि ।
 प्रचारयामि नास्याङ्गच्छेदं जातु करोमि च ॥
 लोकानुरञ्जनायाहं सत्यं प्रेम पवित्रताम् ।
 उपासनाच्च भक्तिञ्च सर्व्वैक्यं परमात्मनि ॥

१४ । तत्तार्थी—न प्रभोः, न नियन्तुः, किन्तु अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य शक्तिः सेवां प्रकुर्वतः सेवकस्य ।

१५ । आचार्य्यः—केन उपायेन च आत्मानम् आप्नीयात् च भरिष्यसि ?

१६ । तत्तार्थी—अहं सर्व्वथा आत्मानञ्च परिवारेण मण्डल्यै चर्पये, पुनः च स्नानाहारपरिच्छदकृते चिन्तां जहामि । विश्वासिनं हि अहं करुणानिधेः पितुः तस्य विधातृत्वे मां सर्व्वथा निक्षिपामि ।

१७ । आचार्य्यः—तत् अस्य सङ्गस्य प्रतिज्ञां प्रकाशेन गृह्णाण ।

घोषयामि प्रचारेषु वर्धयामि च गौरवम् ।
 विधानस्य नवीनस्य नाहं स्वर्णादिकं पुनः ॥
 अन्विष्यामि न चिन्ताञ्च श्वस्तनीं कलयाभ्यहम् ।
 नानुयाम्यन्यबाणिज्यं विनाङ्गानयनं विभोः ॥
 व्यवसायानभावांश्च मदीयान् परिरक्षितुम् ।
 पूरयितुं सृजाम्येतान् सर्वथा मण्डलीकरे ॥
 तथा परिश्रमं कुर्विं शक्तितः कर्म सन्ततम् ।
 यथा मङ्गरणे तस्या न क्षतिश्चार्थिकी भवेत् ॥
 विरागिणो दरिद्रस्य जीवनं निर्व्वहाम्यहम् ।
 विनयावनतस्यात्र सर्वथा चार्पितात्मनः ॥
 ईश्वरो मे सहायोऽस्मिन् नियतं भवतु प्रभुः ।
 राजन् महन्नर्पय त्वं यतो भारमहं लभे ॥
 पुण्यं प्रतिष्ठाबद्धस्य प्रचारकस्य मे प्रभो ।
 विश्वासञ्च बलं पुण्यं विशुद्धिं यत्तत्त्वमो ह्यहम् ॥
 प्रमाणयितुमस्य स्यां योग्यस्त्वन्मान् एव च ।
 पृथिव्यां गौरवं नित्यमेधयामि जगत्प्रभो ॥ १८ ॥

१८ । प्रार्थना—अथ असुके दिवसे असुके मासि असुके वर्षे विनयेन च गाभीर्थेन
 च इदं प्रचारकव्रतं गृह्णामि । सर्वविधं सांसारिकं कार्ये त्यक्त्वा आत्मानं मम सर्वेच्च
 जीवनं नवीनस्य च विधानस्य प्रचाराय, जनसंहतेः सेवायै, पृथिव्यां परमेशितुः राज्य-
 संस्थापनार्थाय समर्पये । पवित्रमतविश्वासं पूर्णवैयव्यम् एव हि प्रचारयामि, लोक-
 रक्षणाय न अहम् अस्य जातु अङ्गच्छेदं करोमि । अत्र सत्यं प्रेम पवित्रताम् उपपासनां
 भक्तिञ्च परमात्मनि सर्व्वैक्यं च घोषयामि । प्रचारेषु नवीनस्य च विधानस्य गौरवं वर्ध-
 यामि । न अहं पुनः स्वर्णादिकम् अन्विष्यामि, न श्वस्तनीं चिन्ताञ्च अहं कलयामि । विभोः
 समीपे आत्मानयनं विना अन्यबाणिज्यं न अनुयामि । मदीयान् व्यवसायान् परिरक्षितुम्
 अभावात् च पूरयितुं सर्व्वथा एतान् मण्डलीकरे सृजामि । शक्तितः अथ तथा सन्ततं

प्रभुर्नवविधेस्त्वामाशास्त्वम् ते सहायकः ॥ १८ ॥

सर्वे प्रचारकास्तन्तु स्वजेरन् ये ह्युपस्थिताः ।

कमण्डलुचैकतन्त्रीमुपायेरन् मुदा पुनः ॥ २० ॥

सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिरितिह ते ।

सर्वे ब्रुवाणा विदध्नुरनुष्ठानसमापनम् ॥ २१ ॥

इति प्रचारकव्रतम् ।

श्रमं कार्यं करोमि यथा मङ्गरये तस्याः आर्षिणी इति न भवेत् । विशानिचः दरिद्रस्य
विनयावगतस्य सर्वथा अपिंतात्मनः च जीवन्मू चच चङ् निर्व्यङ्ग्यामि । प्रभुः ईश्वरः
अस्मिन् मे नियतं सहायः भवतु ।

राजन् मङ्गन्, यतः चङ्गम् अथ प्रतिज्ञावद्गत्वा प्रचारकस्य पुण्यां तं भारं कर्म, त्वं मे,
प्रभो, विशासं वलं प्रवृत्तं विपश्चिन् अपेक्ष, यत् चङ्गम् अथ बोध्य इति प्रमादयितुं चमः
स्याम् ; जगत्प्रभो, प्रविष्ट्यां नित्यं त्वद्वाचः गौरवम् एवमामि च ।

१८ । आचार्यः—नवविधः प्रभुः त्वाम् आशासु, तव सहायः अस्मि ।

२० । सर्वे इति । ये सर्वे प्रचारकाः उपस्थिताः तं तु स्वजेरन्, मुदा पुनः
कमण्डलुम् एकतन्त्रीं च उपायेरन् ।

२१ । सङ्गीतेति । सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिः । अ इह ब्रुवाणाः ते
सर्वे अनुष्ठानसमापनं विदध्नुः ।

इति प्रचारकव्रतम् ।

हत् ।

वर्णानुसारि-सूचीपत्रम् ।

विषयाः			पृष्ठे
अध्ययनम्	५१
अनुष्ठानानि	१००
अस्वेष्टिक्रिया	१४३
आध्यात्मिकोद्वाहः	१८८
आमोदः	४१
आहारः	२५
उपासना	१८
कर्म्म	३३
कौमारव्रतम्	१८५
गृहम्	४
गृहस्थः	११
गृहस्थविरागिणां व्रतम्	२००
चित्रसाधनव्रतम्	१८३
जातकर्म्म	१०४
दानम्	६०
दासः	८१
दीक्षा	११६
नामकरणम्	११०
पतिः पत्नी च	८२

विषयाः			पृष्ठ
प्रचारकव्रतम्	२०२
प्रार्थनावतारः	१
आता भगिनी च	७८
रिपुसंहारव्रतम्	१७७
विवाहः	१२५
वैधव्यव्रतम्	१८७
व्रतम्	१६४
आडकर्म	१५३
सम्बन्धः	६८
साधकव्रतम्	१८८

—

आदर्शचरितम् ।

- १ । नागोमात्रे ब्रह्मकन्यात्वेनाहं ० प्रीतिं ब्रह्मामि सम्मानय, न ज्ञातुं तामुद्दिश्यामतीं चित्नां प्रवृत्तिश्चाभिनन्दामि ।
- २ । शत्रुत्वहं प्रीतिं ब्रह्मामि सर्वधामि च तान्, न ज्ञातुं तैकदिग्गोऽपि वृत्तीऽमि ।
- ३ । परेषां भूतिवहं हृष्यामि, न ज्ञातुं तेषु ईदृश्यामि, न वा तान् दर्शयि ।
- ४ । विनयी विनीतोऽस्मि । गर्वो वा इहामिका वा स्मर्यो वा धनजननश्रमकथं विद्यासामर्थ्यादिषु नावकाशं लभते मम हृदये ।
- ५ । विरागो ; नाहं क्षमनार्थीदिप्रोऽस्मि । नान्विष्यामि न च मृश्यामि पार्थिव-धनम् । यदेव विधातुरागच्छति तदेव कृतम् स्वीकरोमि ।
- ६ । मत्तन्त्रेण क्षमानहं यथाशक्ति परिचरामि, पर्यो प्रजाप प्रभते विनेतृमुपासीं धर्मं च ।
- ७ । न्यायानुगतोऽस्मि, यच्छामि च प्राप्यमन्यम् । सत्यं च द्रव्याणां मतिरु सत्यानां समयमनतिक्रम्य दशामि ।
- ८ । सत्यं ब्रह्मामि, नान्यत् सत्यं शिना । सत्यविधिसृष्टं मे जुगुप्सितम् ।
- ९ । दरिद्रान् प्रति दयातानहम् । व्याकुलोऽहं दुःखमीचनय । यथाशक्ति यथा-नियमं यच्छामि धनं दानसङ्गतौ ।
- १० । नाहमात्मपरः ; परेषु प्रीतिं ब्रह्मामि, समयमानवजातिमङ्गलवर्द्धनाय च श्रमं स्वीकरोमि ।
- ११ । लघं मे हृदयमीश्वरे तदीयविषये च । नाहं संसारमयमना श्रमि ।
- १२ । एकस्मिन्नेश्वरे विश्रमि, सर्वतोभावेनाज्ञांर्क्षनां नाभिनन्दामि ।
- १३ । विश्रमिष्येह मानवसाचस्य भालत्वेऽतो नाभिनन्दामि वर्षभेदम् ।
- १४ । सर्वमम्यदाय-मन्त्रशक्तगतानि सत्यान्यहमादिशे परित्यज्यामि च । अतीतोऽहं

० नारो चित् साधनरता सा पुनः—नरसात्रे ब्रह्मतनयत्वेन तमुद्दिश्येति च पाठपरिवर्त्तनं कथ्यात् ।

साध्यदायिकत्वपापस्य । न पुनर्विश्वसिं यत् मत्पुत्रं पुण्यं मण्डलीविशेष-
स्यानन्तगामि ।

- १५ । याश्च यांश्च विधौनाशित्य यांश्च याश्च साधुमहाजनानाविर्भूय कालं कालं
सर्वान्तरात्मा स्वाभिप्रायानभिप्रायान्, तेषु तेषु नाहं विश्वसिम् ।
- १६ । विज्ञानमोक्षरस्याभिप्रायानभिप्रायान्करोति विश्वसिष्यती हि यत् किञ्च तद्विद्वद्
लुगस्मिन् तन्मे ।
- १७ । ज्ञानञ्च कर्म च भक्तिश्च योगश्च वैराग्यश्च यस्मिन् नये विधावेकतामाप्य साम-
ञ्जस्यं भजन्ते नियतं तद्वैराग्यसाधनरतोऽहम् । नाहमेकं तेषु परित्यजामि
शिष्टं परिहृत्य ।
- १८ । दृढविश्वासीऽहमौशाः प्रमुखेषु महाजनेषु । तेन च विश्वासेन स्वहृदयोक्त्य-
मनुरागं सम्प्रमच्च तेषु विभर्त्सि ।
- १९ । धर्मविज्ञानस्य—निखिलमतसामञ्जस्यस्य सामान्यं स्वार्थप्रतिबलं च व्याप-
यितुं नियतं प्रयत्नवानस्मि ।
- २० । अदालमहं ममेश्वरमशौचं तस्य तापो तस्मिन्मममतिमातमानन्दतोऽस्मि ।

नवविधानलक्ष्यम् ।

- १ । समञ्जसं चर्म्ममतं विधातुं सर्वं विवादास्पदमत्र संघतो ।
- २ । प्राच्यं प्रतीत्यन्वविभक्तमेकं समाजमौशस्य च सार्वभौमिकम् ॥ १ ॥
- ३ । एकत्वमुद्देश्यं मनेकधस्य विधानजातस्य च प्राक्तनस्य ।
- ४ । नवीनप्राचीनमहर्षिसङ्गान्वयस्य सन्ध्यायनिबद्धयोगम् ॥ २ ॥
- ५ । सन्धान्ययस्य विविधश्रुतानां नित्ये श्रुते पर्यवसातुमत्र ।
- ६ । समूलमुत्पाद्य च जातिभेदं भाटत्वमावशुमपेतसौमम् ॥ ३ ॥
- ७ । महात्मचित्तप्रभवागुभावाः प्रीतस्त्रियतां सम्प्रति लब्धवन्तः ।
क्रियासु लिङ्गेषु च यासु येषु यथायथस्यार्पयितुं तदर्थम् ॥ ४ ॥
- ८ । निर्मातुमालम्ब्य तुलानयस्य सङ्गर्म्मविज्ञानमथैकमत्र ।
- ९ । इहेशस्य स्थापयितुं दृष्टं यत् स्वर्गराज्यं हि पुरीपतेतुम् ॥ ५ ॥
- १० । चर्म्मार्जनं ध्वंसयितुं प्रकामं सजीवनं भावसतीऽवकृष्य ।
- ११ । व्याख्याततोऽन्वेतुमथैकवादमहैतवादं बहुवादमत्र ॥ ६ ॥
- १२ । रहस्यमुद्घाटयितुं त्रिमूर्त्तैकथैकतां दर्शयितुं तत्र ।
- १३ । प्राचीनविज्ञानवनवीनविज्ञानयोर्विधातुं मिलनं समथम् ॥ ७ ॥
- १४ । देवेरणाया अपि दर्शनस्य
- १५ । वैराग्यभावस्य च सभ्यतायाः ।
- १६ । ऐशासधर्मस्य च भारताय्यधर्मस्य शुद्धस्य समञ्जसत्वम् ॥ ८ ॥
- १७ । प्राज्ञस्य प्रत्यक्षमिरीपमासियां चित्ते समुन्वेतुमनूबन्धे ।
- १८ । प्रीहाटितं हारमथावरचितुं तत् प्रेरणायाः परदेवतायाः ॥ ९ ॥
- १९ । सुज्ञूपरि स्थापयितुं हि नूतनमूलस्य योगैरण्योर्मतानि ।
प्रेषान्वयार्थान्वयनावतारशास्त्रजामानिसुनिष्कृयाणाम् ॥ १० ॥
- २० । बाह्याहुतेभ्यो हृदयं नराणामाकर्तुं मन्त्रः करणोऽवेभ्यः ।
- २१ । निन्द्यं ज्ञाधःकर्तुमथ प्रकामं विज्ञानजातैरुनिसर्गवादम् ॥ ११ ॥

- २२ । ईशासनकेषु महाजनेषु पूर्वोत्तरेषु यथैकपुरुषम् ।
पुत्रश्च प्रीहीषयितुं परस्य विराजमानं निखिलेषु नित्यम् ॥ २२ ॥
- २३ । सक्रेटिमे मायसमङ्गं वृत्तं मोहमादं गौरतनुञ्च सम्यक् ।
गुदात्मदृष्टं रतिप्रवर्तनीतिर्निष्काणभागेस्य च तत्त्वतोऽत्र
एकत्ववादस्य च प्रेमभक्तेर्देष्टारमासानयितुं यथार्थम् ॥ २३ ॥
- २४ । नरश्च नारीश्च विनितुमर्था दिव्यं प्रदातुं सधुरं सधृजम् ।
- २५ । घनप्रदेशान्नरनित्यकृत्यं धर्मं समानेतुमिह क्षिती च ॥ २४ ॥
- २६ । समानगुह्यत्वमही विधातुं देवालयनालयकायदीयम् ।
- २७ । निरासितुं सख्यविधञ्च पापं समीधितुं प्रायश्चित्तन पणम् ॥ २५ ॥
- २८ । मतादियद्विद्विं वचनाच्च वसं भावं चिरं प्रादुर्धितुं तथाजरात् ।
धातुः प्रसादाद्भवती नवीऽयमुदेति गर्भीऽङ्गं विधानचन्द्रमा ॥ २६ ॥

नवविधानमतसारः ।

- १ । ईश्वरस्तेकः ।
- २ । शास्त्रैकम् ।
- ३ । मण्डली चैका ।
- ४ । आत्मा पुनरमरः, नित्यकालीनप्रतिभाक्, मन्त्रादानवाची नामविधानां कर्तव्यानां निर्व्याहृत्य, पुण्यस्य पापस्य च हेतोरिह परत च दण्डपुरस्कारविचारभाक्, अधिकारी पुनर्विज्ञानविवेकयोगेन लब्धायां नैसर्गिकां विशेषायां साधारण्याच्च प्रेरणाया-
मासीकार्पकत्रयविज्ञाने च, रक्षितो नियतं सर्व्वेषां परिवाणकारणेन भगवन्नेमू
तनसाधारणविशेषविधातृत्वेन च, इहैव च स्वर्गभाक् तस्मिन् जीवन्धारणेन ।
- ५ । ऋषिभिः साधुभिश्च योगः ।
- ६ । भगवतः पितृत्वं मातृत्वञ्च, मानवमानवीनां धातृत्वं भगिनोत्वञ्च ।
- ७ । सौकर्यं पुनरेकाधारतायाः प्राचीनज्ञानानां नवोनविज्ञानानाञ्च, समञ्जसत्वस्य
च सर्व्ववृष्टिषु साधुषु च, एकत्वस्य च निखिलशास्त्रेषु, क्रमयोगतायाश्च विधानेषु,
परिहायित्वस्य च भेदसाधनानां, महत्त्वस्य ज्ञानेयैकतायाः, समञ्जसतायाश्च ज्ञान-
विज्ञानयोगमन्त्रोर्वैराग्यज्ञानोच्चावदावस्थयोः ।
- ८ । राजभक्तिः ।

Samanvaya Series

BY PANDIT GOUR GOVIND RAY UPADHYAYA

गीता-समन्वयभाष्यम्	५
श्रीमद्गीताप्रपूर्तिः	३१०
वेदान्तसमन्वयः (यन्त्रस्थ)	५
नवसंदिता	॥०
नवविधानम्	८०
नवयोगसूत्रम्	१०
विज्ञासविवृतिः	१०
भाष्यसङ्ग्रहमनी १ म खण्डम्	१५

असमयसुद्धिता ग्रन्थाः ।

जीवनवेदः ।

ब्रह्मगीतोपनिषत् ।

दृष्टान्तसर्वस्वम् ।

Publishers, 3 Romanath Mzoomdar's Street &

36-2, Harrison Road, Calcutta

मङ्गलमङ्गलिग्रनप्रेसे सुद्धिता

१८२५ बाके ।

Samanvaya Series

BY PANDIT GOUR GOVIND RAY UPADHYAYA

गीता-समन्वयभाष्यम्	५)
श्रीमद्गीताप्रपूर्तिः	३१०
वेदान्तसमन्वयः (यन्त्रस्थ)	५)
नवसंहिता	॥०
नवविधानम्	१०
नवयोगसूत्रम्	१०
विश्वासविहृतिः	१०
भाष्यसङ्ग्रहमनी १म खण्डम्	११

असमयसुद्धिता यस्याः ।

धीवनवेदः ।
ब्रह्मगीतोपनिषत् ।
दृष्टान्तसर्वस्वम् ।

Publishers, 3 Romanath Mzoomdar's Street &
86-2, Harrison Road, Calcutta

मङ्गलमञ्जुमिश्रनप्रेसे सुद्धिता

१८९४ प्रागे ।

